CAPLLETRA 48

REVISTA INTERNACIONAL DE FILOLOGIA

Primavera, 2010

INSTITUT INTERUNIVERSITARI DE FILOLOGIA VALENCIANA
PUBLICACIONS DE L'ABADIA DE MONTSERRAT

VOLUMS MONOGRÀFICS DE LA REVISTA CAPLLETRA

Caplletra 41 (Tardor 2006)
Volum monogràfic sobre
Usos de la ironia en la literatura catalana contemporània
Coordinat per *Carme Gregori* i *Ramon X. Rosselló*

Caplletra 42 (Primavera 2007)
Volum monogràfic sobre
Microvariació sintàctica: el català i l'espanyol comparats
Coordinat per *Maria Lluïsa Hernanz i Carbó* i *Gemma Rigau i Oliver*

Caplletra 43 (Tardor 2007)
Volum monogràfic sobre
Societat ideal i ficció a la literatura catalana medieval
Coordinat per *Josep E. Rubio* i *Josep A. Ysern*

Caplletra 44 (Primavera 2008)
Volum monogràfic sobre
Oralitat, gramàtica i pragmàtica
Coordinat per *Maria Josep Cuenca*

Caplletra 45 (Tardor 2008)
Volum monogràfic sobre
La literatura per a infants i joves: una proposta d'anàlisi
Coordinat per *Gemma Lluch*

Caplletra 46 (Primavera 2009)
Volum monogràfic sobre
La literatura per a infants i joves: una proposta d'anàlisi
Coordinat per *Gemma Lluch*

Caplletra 47 (Tardor 2009)
Volum monogràfic sobre
L'aportació alemanya als estudis de lingüística catalana
Coordinat per *Ferran Robles*

Director: Vicent Simbor Roig (Universitat de València)
Secretari de redacció: Francesc Pérez i Moragón (Universitat de València)
Consell de redacció: Josep M. Baldaquí (Universitat d'Alacant), Maria Josep Cuenca (Universitat de València), Antoni Ferrando (Universitat de València), Enric Gallén (Universitat Pompeu Fabra, Barcelona), Joan Mas (Universitat de les Illes Balears), Josep Maria Nadal (Universitat de Girona), Biel Sansano (Universitat d'Alacant)

Consell assessor: Anna Maria Annicchiarico (Università di Roma 3), Antoni Badia i Margarit (Institut d'Estudis Catalans), Maria Teresa Cabré i Castellví (Universitat Pompeu Fabra, Barcelona), Jordi Castellanos (Universitat Autònoma de Barcelona), Germà Colón (Institut d'Estudis Catalans), Joseph Gulsoy (University of Toronto, Em.), Josep Massot i Muntaner (Institut d'Estudis Catalans), Joaquim Rafel (Universitat de Barcelona), Joan Solà (Universitat de Barcelona), Joan Veny (Institut d'Estudis Catalans), Max Wheeler (University of Sussex, Em.), Curt Wittlin (University of Saskatchewan, Em.), M. Claire Zimmermann (Université Paris IV-Sorbonne, Em.)

Objectius i destinataris

Caplletra és una revista internacional de Filologia, destinada a la publicació de treballs originals sobre qualsevol aspecte relacionat amb les llengües i les literatures, amb una atenció especial a la filologia catalana. Va adreçada a tots els investigadors d'aquestes matèries.

Periodicitat: la revista apareix dues vegades l'any, la primavera i la tardor.

Característiques i normes d'avaluació de les col·laboracions

1. Els articles hauran de ser treballs originals d'investigació no publicats amb anterioritat.

2. La revista es compromet a comunicar als autors en un termini màxim de tres mesos l'acceptació o no dels seus articles.

3. Els articles rebuts a la redacció passaran per un procés d'avaluació externa estrictament anònim que gestionarà directament el director amb la col·laboració del secretari de redacció. Els avaluadors podran recomanar-ne la publicació sense necessitat de cap retoc. O proposar-ne correccions necessàries per a poder ser publicats i, en aquest cas, el contingut d'aquestes indicacions serà tramés als autors perquè les incorporen. Els avaluadors podran fins i tot recomanar, de manera raonada, la no publicació d'un article. En aquest cas, si hi ha unanimitat entre els avaluadors, *Caplletra* n'assumirà la decisió i el director comunicarà als autors l'acord del rebuig i aportarà els motius adduïts pels avaluadors. En cas que no hi haja unanimitat entre els avaluadors sobre la conveniència o no de la publicació d'un article, el Consell de redacció prendrà l'última decisió i, en cas d'acordar-ne la publicació, supervisarà la introducció dels canvis necessaris per tal de resoldre'n els problemes.

4. *Caplletra* no s'identifica necessàriament amb els punts de vista mantinguts en els articles que publica.

NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

Qüestions generals

Els articles tindran una extensió màxima de 64.000 caràcters (espais inclosos). Només excepcionalment i per acord del Consell de redacció hom podrà acceptar articles que ultrapassen l'esmentada extensió. En una pàgina a banda, a més del nom de l'autor i el títol de l'article, s'inclourà un resum o *abstract* amb una extensió de 600 a 1.200 caràcters (espais inclosos) i les paraules clau o *Key words*, en anglés o en la llengua utilitzada a l'article, juntament amb les adreces postal i electrònica i el telèfon de contacte de l'autor. Els articles s'enviaran en suport informàtic, en Word per a Macintosh o Word per a Windows. En aquest segon cas, s'adjuntarà una còpia en format RTF. Si s'utilitza algun altre processador de textos caldra indicar quin. Cal enviar-ne també una impressió en paper, a doble espai. El text anirà encapçalat amb el títol (tan breu com siga possible) i el nom de l'autor. Al final de l'article i abans de les Referències bibliogràfiques, es tornarà a indicar aquest nom i la institució acadèmica a què pertany l'autor, a més de les seues adreces postal i electrònica.

Les ressenyes s'ajustaran a les mateixes exigències informàtiques de presentació i tipus de lletra que els articles i tindran una extensió màxima de 15.000 caràcters (espais inclosos). Només excepcionalment i per acord del Consell de redacció hom podrà acceptar ressenyes que ultrapassen l'esmentada extensió.

Divisió dels articles

Segons les necessitats expositives, convindrà dividir l'article en apartats. Els títols dels epígrafs o subepígrafs aniran en redona normal, en una línia separada dels paràgrafs precedent i següent.

Referències bibliogràfiques internes

Les referències bibliogràfiques s'inclouran, dins del cos de l'article i seguiran el sistema «autor-any-pàgina». L'any i les pàgines apareixeran entre parèntesis, separats per dos punts. Quan la referència abaste tota una obra s'hi ometrà explicitar les pàgines a què es remet. Entre l'últim cognom de l'autor citat i l'any de publicació del text a què es fa referència no s'intercalarà cap signe:

... com ja s'ha observat (Sanchis Guarner 1980: 144)

... com observa Sanchis Guarner (1980: 144).

... «Dels documents del Principat desaparegué plenament l'article es ja en el segle xiv» (Sanchis Guarner 1980: 144).

... Aquesta era la idea recurrent del llibre (Sanchis Guarner 1980).

Bibliografia

Les referències que apareixen en el text es repetiran al final en un apèndix de Bibliografia, ordenades alfabèticament pel primer cognom de l'autor i s'ajustaran a les convencions següents:

— Articles (títol entre cometes i nom de la revista en cursiva, numeració completa, any d'edició, pàgines):

Picallo, C. (1990) «Elements anafòrics i localitat», *Caplletra* 8, pp. 41-53.

En el cas dels articles de diari no cal indicar-ne el número; serà suficient amb la data completa.

— Llibres (títol en cursiva, lloc d'edició i casa editorial):

Sanchis Guarner, M. (1980) *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Barcelona, Salvat.

— Capítol o parts de llibres col·lectius o miscel·lanis (autor, títol, dins, primer autor, nom de l'editor o editors de l'aplec, ed. o eds., títol del recull, any, pàgines):

Anderle, A. (1991) «La crisi dels col·lectivismes», dins San Martín, A. ed., *Públic / Privat: un debat obert*, València, Universitat de València/Ajuntament de Gandia.

— Els cognoms dels autors hi figuraran en versaletes (o en minúscula; en cas cas, en majúscula), primer el cognom o cognoms; després, separat per una coma, la inicial del nom de fonts. S'utilitzarà la mateixa tipografia per a noms d'autors o curadors d'un volum que apareguen citats en l'interior de la referència.

— El nombre de volums de les obres citades s'indicarà darrere de l'editorial, en aràbics i seguit de l'abreviatura «vol.», sense marcar el plural.

— El volum recomanat s'assenyalarà amb el número romà corresponent darrere del títol.

— Quant a l'entitat editora, s'ometran les paraules Editorial o semblants, llevat d'algun cas en què, per claredat, és aconsellable mantenir-la (p. ex. Edicions 62).

— Les coedicions s'indicaran amb una barra separadora (València / Barcelona; IIFV / PAM).

— Si la data real d'edició d'una obra no es correspon amb la que figura a la portada, s'indicarà entre claudàtors dintre del parèntesi: (1998 [1999]).

— Quan s'utilitze una edició que no siga la primera i la data d'aquesta siga rellevant, s'indicarà entre claudàtors darrere de la data de l'edició emprada: (1998 [1a ed. 1954]).

— Les obres d'un mateix autor i any s'ordenaran afegint una lletra a la data: (1998*a*), (1998*b*), etc.

— Les pàgines s'indicaran amb les abreviatures p. o pp. (no pàg. o pàgs.).

Citacions

Les citacions breus (una o dues línies), apareixeran, dins del text, entre cometes angulars («»). Si són més extenses, aniran en paràgraf a banda, sense cometes i en Garamond (o si no en Times) 10, format normal. Les elisions s'indicaran amb tres punts entre claudàtors: [...].

Notes

Les notes crítiques, de nombre i extensió reduïts al mínim, apareixeran a peu de pàgina i es reservaran a explicacions o aclariments complementaris de l'autor. Estaran compostes en Garamond (o si no en Times) 10. El número inicial de referència anirà entre parèntesis. Les crides a nota s'indicaran en el cos de l'original en aràbics volats, darrere de la paraula indicada. Si aquesta porta després un signe ortogràfic, les crides aniran darrere del signe.

Requisits tipogràfics

El format general del text, a banda les especificacions indicades per a citacions extenses, anirà en Garamond (o si no en Times) 12, sense sagnats ni tabuladors. La cursiva podrà utilitzar-se a per a títols de publicacions i per a destacar algun terme o diferenciar paraules o frases curtes en una llengua diferent de la de l'article. No per a les citacions. S'usarà el guió curt en els casos ortogràficament exigibles i l'intermedi en funció de parèntesi dintre d'una frase. En aquest cas, si l'incís acaba en punt, se suprimirà l'últim guió. Preferentment s'usaran les cometes angulars. Quan calguen distincions internes en una citació, s'empraran les cometes d'acord amb la gradació « “ ‘ ’ ” ».

Elements gràfics

Les taules i figures, en Garamond (o si no en Times) 10, aniran numerades consecutivament. La llegenda anirà a la part inferior, separada per un espai, en el cas de les figures, i a la superior, en el de les taules.

Correcció de proves

Passada l'avaluació externa i tingudes en compte les observacions que se'n puguen derivar i una vegada maquetats els articles, *Caplletra* farà arribar als autors unes proves perquè les revisen. Aquesta revisió en cap cas no podrà consistir en una modificació important del contingut de l'article.

Josep M. Baldaquí Escandell / Francesc-Xavier Llorca Ibi / Joan J. Ponsoda Sanmartín / Abelard Saragossà
La consciència del prestigi lingüístic entre els joves. Una aportació a l'estudi descriptiu de la inseguretat lingüística formal al País Valencià 9

Josep-Àngel Mas Castells
Les connotacions ideològiques dels models lingüístics valencians: situació actual i condicionants històrics 47

Juan M. Ribera Llopis
Els escriptors finiseculars a la llar hispana i els fluents llindars d'un model d'interliterarietat 71

Pelegrí Sancho Cremades
Anàlisi de les unitats fraseològiques connectives en un fragment de conversa col·loquial 93

Monogràfic sobre «Francesc Eiximenis», coordinat per Xavier Renedo Puig

Presentació 127

Eva Izquierdo Molinas
Un testimoni sobre la vida de Sanxa Ximenis d'Arenós i sobre l'origen del Libre de les dones 135

Curt Wittlin
Era cristià Lo Crestià *de Francesc Eximenis? Història d'un error de paleografia* 163

David J. Viera / Jordi Piqué Angordans / Ramon Camaño Puig
Malaltia i salut en l'obra de Francesc Eximenis 179

Paolo Evangelisti
Per un'etica degli scambi economici. La funzione civile del mercato in Eximenis e nella pedagogia politica francescana (1273-1493) 211

Sadurní Martí
Notes sobre la tradició textual del Llibre dels àngels *de Francesc Eximenis* 237

Ressenyes 259

Abstracts 301

Table of contents 311

JOSEP M. BALDAQUÍ ESCANDELL
FRANCESC-XAVIER LLORCA IBI
JOAN J. PONSODA SANMARTÍN
ABELARD SARAGOSSÀ ALBA

LA CONSCIÈNCIA DEL PRESTIGI LINGÜÍSTIC ENTRE ELS JOVES. UNA APORTACIÓ A L'ESTUDI DESCRIPTIU DE LA INSEGURETAT LINGÜÍSTICA FORMAL AL PAÍS VALENCIÀ*

El concepte d'inseguretat lingüística (IL) ha experimentat transformacions importants des que Willian Labov el va proposar allà pels anys 60 del segle xx. Inicialment, la inseguretat lingüística va ser considerada com una mesura de la percepció que els parlants tenen de la distància entre el seu ús lingüístic i els usos lingüístics que els mateixos parlants valoren com a millors o més adequats o, dit amb altres mots, més prestigiosos. Per tant, per a Labov, són més insegurs els parlants que perceben una major distància entre les formes lingüístiques que usen habitualment i aquelles que consideren més prestigioses i, per contra, són més segurs els parlants que no tenen

(*) Aquest treball s'ha realitzat dins del projecte d'investigació «La inseguretat lingüística en l'ús de la llengua minoritzada en el sistema educatiu valencià: anàlisi i propostes de millora» (HUM2006-10229/FILO), aprovat pel Ministerio de Educación y Ciencia dins del Plan Nacional de Investigación Científica, Desarrollo e Innovación Tecnológica 2004-2007 i cofinançat amb fons FEDER.

aquesta «mala consciència» respecte del prestigi de les formes lingüístiques que conformen la seua manera quotidiana d'expressar-se.

Willian Labov (1966) va realitzar el seu estudi pioner sobre la IL a la ciutat de Nova York. En la recerca, que emprava una metodologia de caràcter quantitatiu, va elaborar un índex de la inseguretat lingüística dels habitants d'aquella ciutat amb un test format per divuit mots amb variants de pronunciació socialment significatives. En la realització del treball de camp es demanava primerament als enquestats que valoraren quines d'aquelles variants lingüístiques consideraven correctes i, posteriorment, se'ls demanava que diguessen quines d'aquelles formes lingüístiques eren les que empraven habitualment. Sobre la comparació de les ocasions en què diferien les formes considerades correctes amb aquelles que els parlants recordaven utilitzar habitualment, Labov va construir un Índex d'Inseguretat Lingüística (ILI, *Index of Linguistic Insecurity*) (Labov 1966-2006: 319, 421-422).

Labov (1966-2006: 340) va descriure que una profunda inseguretat lingüística afectava la comunitat de parla de Nova York, inseguretat que estava relacionada amb el prestigi negatiu de la varietat pròpia de la ciutat:

> We have seen that the dominant theme in the subjective evaluation of speech by New Yorkers is a profound linguistic insecurity, which is connected with a long-standing pattern of negative prestige for New York City speech.

Aquesta inseguretat lingüística afectava totes les classes socials però, molt especialment, la classe mitjana-baixa (Labov 1966-2006: 322). La interpretació que en va fer Labov és que aquesta classe social és especialment sensible als usos prestigiosos de la llengua perquè els associa amb el procés d'ascensió social al qual aspira. Com a conclusió, la inseguretat lingüística havia de ser considerada com un dels motors del canvi lingüístic.

A més, la IL també tenia altres conseqüències importants per a l'ús de la llengua. A parer de l'autor (Labov 1966-2006: 318), la principal en seria la hipercorrecció:

> Linguistic insecurity leads directly to hypercorrection, for insecure speakers have not internalized their newly acquired norms, and have no automatically applied rule to let them know where to stop in their corrections.

Juntament amb les hipercorreccions, Labov explica que els dubtes, el nerviosisme, l'autocorrecció, la percepció errònia del discurs propi o una variació important

entre els diferents estils de parla són fenòmens associats a l'ús lingüístic dels individus insegurs (1966-2006: 322-323).

La recerca que acabem de descriure es refereix a l'estudi de la IL en l'ús d'una llengua amb un estatus consolidat de llengua dominant, no sols a la ciutat on es va fer l'enquesta, sinó també a la major part del món. Per tant, el fenomen de la inseguretat lingüística segons el va proposar Labov és intralingüístic, ja que es produeix entre les diferents varietats socials d'una llengua sense tenir en compte les interaccions amb altres possibles llengües presents en el context.

El concepte d'inseguretat lingüística encunyat per Labov va trobar aviat crítics (Almeida 2002: 354-358), però també va encetar una línia d'investigació molt fructífera que ha portat a una revisió i extensió del concepte molt més enllà del que Labov va formular inicialment. Aquesta nova línia d'investigació ha dut a una reformulació del concepte d'inseguretat en dues direccions.

En primer lloc, l'expansió del concepte d'inseguretat lingüística a situacions de llengües en contacte (de Robillard 1994; Bretegnier 1996; Calvet 1996), és a dir, l'anàlisi de la inseguretat en l'ús de dues o més llengües, cosa que implica tenir en compte les relacions de domini i de subordinació que s'hi produeixen (Calvet 1996: 21-22)

> Car l'insécurité peut aussi résulter de rapports que j'appellerai *interlinguistiques*, entre des langues différentes, et elle est alors le produit du plurilinguisme. En d'autres termes, il me semble que l'insécurité peut aussi bien résulter de la comparaison de son parler avec le parler légitime (et nous avons alors ici un problème de *forme linguistique* dans le cadre d'une même langue) que du statut accordé a ce parler et intériorisé par le locuteur (et nous avons alors un problème de *statut linguistique* qui résulte de la comparaison avec le statut d'une autre langue).

En segon lloc, i com a conseqüència del punt anterior, són proposades noves formes d'inseguretat lingüística que s'afigen a la formulació inicial de Labov. Calvet, a partir dels estudis anteriors, proposa l'existència de tres tipus diferents d'inseguretat: *a*) la *inseguretat formal*, o laboviana, que com hem vist es tracta d'un fenomen intralingüístic resultat de la percepció dels parlants de la distància entre els seus usos lingüístics i aquells que considera més prestigiosos; *b*) la *inseguretat en l'estatus*, que és la conseqüència de la valoració negativa que el parlant realitza de l'estatus de la llengua que utilitza en comparació amb l'estatus d'una altra llengua o varietat, i *c*) la *inseguretat en la identitat*, que es produeix quan el parlant usa una llengua o una varietat lingüística diferents de la que usa la comunitat amb què s'identifica i de la qual forma part (Calvet 2006: 133-145). Com podem comprovar, mentre que la primera de les

formes de la inseguretat —la formal— és un fenomen clarament intralingüístic, que es produeix entre varietats socials al si d'una mateixa llengua, les inseguretats en l'estatus o en la identitat són, sobretot, fenòmens interlingüístics, que es produeixen entre llengües o varietats lingüístiques clarament diferenciades en la percepció dels parlants.

En el present article ens centrem en l'estudi de la inseguretat lingüística formal o laboviana. En treballs anteriors (Baldaquí 2002, 2006) vam analitzar les tendències de la inseguretat lingüística formal en l'ús de variables morfològiques tot seguint els suggeriments de López Morales. Aquest autor (1979: 165-172) destaca que cal tenir present que la seguretat lingüística no implica necessàriament la coincidència entre l'ús dels parlants i les formes lingüístiques percebudes com a més adequades, ja que també poden tenir una seguretat lingüística elevada els parlants que consideren preferibles i utilitzen normalment variants poc formals o rebutjades per la normativa.

Les nostres investigacions anteriors ens van aportar la certesa que l'anàlisi de les tendències de la inseguretat lingüística és una metodologia molt productiva no sols per a descriure el grau i la tipologia de la inseguretat lingüística, sinó també per a l'anàlisi de la percepció i la valoració que fan els parlants de les diferents variables lingüístiques segons factors com ara la normativitat, el nivell de formalitat, la genuïnitat, el paral·lelisme amb la llengua dominant o la coincidència o divergència amb altres varietats geogràfiques. En resum: és un instrument molt vàlid per a l'estudi de la consciència normativa dels parlants, per a la descripció de la seua seguretat o inseguretat en l'ús de variables lingüístiques determinades i per a, en definitiva, fer una aproximació a l'evolució del model de llengua segons la percepció que en tenen els usuaris.

L'objectiu de l'article és presentar una anàlisi de les tendències de la inseguretat lingüística en un grup de variables (fonètiques, morfosintàctiques i lèxiques) de tots els subsistemes lingüístics que hem triat en raó del seu interés com a exemples de tendències que creiem que són característiques de l'estat actual i l'evolució del model de llengua dels joves. Descriurem aquestes variables en relació a dos factors que ens semblen fonamentals per a explicar l'evolució de la llengua en el moment actual: la primera llengua dels enquestats i la llengua principal en què han seguit els estudis obligatoris.

ASPECTES METODOLÒGICS DE L'ESTUDI DE LA INSEGURETAT LINGÜÍSTICA FORMAL

El treball que presentem s'emmarca en una investigació quantitativa sobre la inseguretat lingüística duta a terme en el conjunt del País Valencià. L'univers estudiat són els joves residents en les comarques de predomini lingüístic valencià que estudien els dos últims anys de l'ensenyament obligatori i que tenen, predominantment, entre catorze i setze anys. Per al disseny de la mostra s'ha seguit un disseny polietàpic estratificat per conglomerats (centres educatius de secundària). Com a resultat s'ha elegit una mostra de trenta-un centres educatius d'educació secundària (públics i privats) del conjunt del País Valencià (Alacant, València i Castelló),[1] i el nombre d'alumnes entrevistats ha estat de 2190. Pe tant, la mostra és representativa de l'univers estudiat amb una fiabilitat del 95% i un marge d'error que, en el context més desfavorable (p = q = 0,5), és inferior a 0,03.

L'arreplega de dades s'ha realitzat amb diversos instruments: una enquesta sociolingüística, un test sobre les actituds lingüístiques, un qüestionari sobre la inseguretat lingüística formal i un altre qüestionari sobre la percepció comparada de la inseguretat lingüística en les dues llengües oficials.

En aquest treball ens basarem en les dades arreplegades en el qüestionari sobre la inseguretat lingüística formal. Cal tenir present que aquest fenomen no afecta amb la mateixa intensitat tots els subsistemes de la llengua: és major en l'ús del lèxic, intermèdia en l'ús morfosintàctic i menor en la fonètica (Baldaquí 2009b). Això és degut al fet que els parlants no tenim tampoc el mateix grau de consciència i de control de l'ús que fem de cadascun dels subsistemes de la llengua.

En conseqüència, hem optat per incloure estímuls lingüístics de tots els subsistemes de la llengua en el qüestionari sobre la inseguretat lingüística formal que hem emprat, que inclou quaranta-cinc ítems referits a variables fonètiques (deu ítems), morfosintàctiques (vint ítems) i lèxiques (quinze ítems) i valora la inseguretat en l'ús

1. La mostra està estratificada proporcionalment segons les variables que s'han considerat més importants per a l'estudi: demografia comarcal (percentatge d'alumnes de 3r i 4t d'ESO sobre el total), entorn sociolingüístic (regions sociolingüístiques del SIES), titularitat del centre educatiu (públic-privat concertat) i tipologia del programa educatiu (Programa d'Incorporació Progressiva, PIP o Programa d'ensenyament en Valencià, PEV) que segueixen els alumnes. La selecció dels elements de la mostra (grups de classe) s'ha realitzat mitjançant un mostratge aleatori simple, i els qüestionaris s'han aplicat a tots els alumnes dels grups de classe seleccionats. El treball de camp es va realitzar entre els mesos de setembre de 2007 i juny de 2008.

de la llengua en un àmbit formal: en la relació entre alumnes i professorat dins del context escolar. En qualsevol cas, l'espai limitat de què disposem només ens permetrà presentar els resultats d'una selecció d'aquestes variables.

El test sobre la inseguretat lingüística formal està format per parelles de frases, una per cadascuna de les variables lingüístiques estudiades, que només difereixen en un tret, que és precisament la variant lingüística que volem analitzar. Per exemple, per a analitzar una variable fonètica, la inseguretat en l'elisió de la consonant «r» del mot *arbre*, hem emprat aquest parell de frases amb dues variants de pronunciació del mot:

a) El vent ha tombat un *arbre* de la plaça.
b) El vent ha tombat un *abre* de la plaça.

El qüestionari sobre la inseguretat lingüística formal es passa en dues fases: en la primera fase, els enquestats senten les dues frases i han de marcar en un formulari aquella frase que pensen que és més adequada per a parlar amb el professor a la classe, és a dir, en un context formal. Durant les instruccions prèvies al test, se'ls ha explicat que no es tracta d'un examen, ja que moltes vegades les dues frases són igualment correctes des d'un punt de vista estrictament normatiu, com és el cas de l'exemple que acabem de presentar. Per tant, en aquesta primera fase l'alumnat indica quina variant lingüística considera més adequada per a ser utilitzada en un context formal, és a dir, la variant més prestigiosa.

En una segona fase els alumnes tornen a sentir una altra vegada les mateixes frases, però en aquesta ocasió han de marcar aquella frase que ells recorden utilitzar habitualment en el mateix context formal, és a dir, per a parlar amb el professor dins de la classe.

En els casos en què els alumnes consideren preferible la mateixa variable que utilitzen habitualment, siga *arbre* o siga *abre*, hi haurà seguretat lingüística, i en els casos que no coincidesquen la variable valorada com a més adequada i la que els alumnes recorden utilitzar, parlarem d'inseguretat lingüística. Però no és el mateix ser segur perquè considerem millor i usem habitualment *arbre* que ser-ho perquè utilitzem habitualment *abre*. Igualment, tampoc és igual ser insegur perquè considerem més adequat *arbre* però recordem usar habitualment *abre* que, a l'inrevés, ser insegur perquè avaluem com a més adequat *abre* però usem habitualment *arbre*. Per tant, podem trobar diverses tendències dins de la inseguretat lingüística, i aquestes

tendències caldrà analitzar-les d'acord amb les variables associades als usuaris (per exemple, la seua primera llengua, la llengua en què han cursat majoritàriament els estudis, la comarca on viuen...) i també respecte de les característiques concretes de la variant lingüística (per exemple, en el cas de la variant *arbre/abre* pot ser rellevant la coincidència o no amb la llengua escrita i el fet que una de les dues variables siga pròpia del model de llengua tradicional i l'altra no).

INDICADORS DE LA INSEGURETAT LINGÜÍSTICA FORMAL I ANÀLISI DE LES TENDÈNCIES DE LA INSEGURETAT FORMAL

Per tant, com a resultat de l'aplicació del test sobre la inseguretat lingüística formal hem obtingut la informació següent:

a) Per a cada variable lingüística, la variant que cada alumne considera més prestigiosa, entenent per prestigi com una major adequació per a ser utilitzada en un context formal (es tracta, per tant, de la percepció del prestigi).

b) Per a cada variable lingüística, la variant que cada alumne recorda utilitzar habitualment (es tracta, en aquesta ocasió, de la percepció que els parlants tenen de l'ús lingüístic propi).

c) Per a cada variable lingüística, la seguretat en l'ús (en el cas de coincidència entre la variant considerada més prestigiosa i la que es recorda utilitzar) o la inseguretat (en el cas de divergència entre la variant considerada més prestigiosa i la que es recorda utilitzar).

d) Per a un conjunt de variables, l'índex d'inseguretat corresponent, que és el percentatge d'inseguretat en aqueix conjunt de variables. Així, podem calcular l'Índex d'Inseguretat Fonètica (per al conjunt de variables fonètiques del qüestionari), l'Índex d'Inseguretat Morfosintàctica, l'Índex d'Inseguretat Lèxica o l'Índex General d'Inseguretat Lingüística (IGIL) per a la totalitat de les variables del qüestionari.

e) Per a cada variable lingüística, la tendència mostrada per cada enquestat en la seguretat o en la inseguretat: *e*.1) Segur per considerar més prestigiosa la variant X i utilitzar habitualment la variant X; *e*.2) Segur per considerar més prestigiosa la variant Y i utilitzar habitualment la variant Y; *e*.3) Insegur per considerar més prestigiosa la variant X i utilitzar habitualment la variant Y; *e*.4) Insegur per considerar més prestigiosa la variant Y i utilitzar habitualment la variant X.

Convé aprofundir més en aquest darrer punt, ja que serà l'eix del present article. Com ja hem avançat, per a analitzar el fenomen de la inseguretat en les diferents variables lingüístiques cal tenir en compte les tendències que pot adoptar la seguretat o la inseguretat lingüística, ja que si bé és igualment segur qui considera més adequada una variant més formal o més correcta i la utilitza que qui considera més adequada una variant informal o normativament incorrecta però la utilitza, és evident que, des d'un punt de vista qualitatiu, totes dues manifestacions de la seguretat tenen interpretacions ben diferents. Igualment, es pot ser insegur per considerar més adequada una variant formal o normativa però utilitzar la variant col·loquial o no normativa i, a l'inrevés, també es pot ser insegur per considerar més adequades les variants informals o no normatives però emprar les formals o normatives.

Per tant, quan parlem de les tendències de la inseguretat lingüística, en el fons del que estem parlant és de la diferent concepció o percepció del prestigi lingüístic que poden tenir els enquestats de cadascuna de les variants lingüístiques, per raons diverses, en relació a les divergències en l'ús, que també poden obeir a causes diferents.

Sobre aquest tema, la diferent concepció del prestigi, cal tenir en compte les aportacions fetes per autors com ara William Labov, Peter Trudgill o James Milroy. Labov (1966) va utilitzar inicialment la noció de prestigi lingüístic associada a aquelles formes lingüístiques valorades positivament per la societat per ser usades per les classes dominants i que, per tant, són una marca d'estatus i un factor potenciador de la innovació i del canvi lingüístics. Més endavant, Labov (1972) va introduir la diferenciació entre prestigi obert, que seria el que acabem de descriure, i prestigi encobert, referit a aquelles formes lingüístiques avaluades positivament de manera singular per comunitats petites de parlants com a marca de solidaritat intergrupal. Per la seua banda, Trudgill (1972), en el seu estudi realitzat a Norwich, va descriure que els homes declaraven un ús exagerat de formes lingüístiques no estàndards mentre que les dones tendien a amagar aquests mateixos usos. Com a conseqüència, Trudgill va interpretar que els usos de les variants lingüístiques no estàndards, considerades més dures o fortes, eren més usades pels homes perquè les associaven amb la masculinitat. En una línia similar, J. Milroy (1992) argumenta que el model de canvi lingüístic basat en el prestigi dels grups dominants i la imitació dels grups subordinats és molt limitat, i que cal incloure la noció de prestigi en un model més complex basat en les xarxes socials i la identitat, ja que cal tenir present que entre els membres dels grups dominats també poden haver-hi pressions per a mantenir les formes lingüístiques pròpies com un element identificador del grup i de resistència al poder de les classes dominants.

Per tant, en l'anàlisi de les tendències de la inseguretat lingüística hauríem d'esforçar-nos per conéixer quines són les raons (lingüístiques o no lingüístiques) per les quals un individu o un grup d'individus percep que una variable lingüística és més prestigiosa mentre que un altre individu o grup d'individus percep que el major grau de prestigi està, precisament, en la variant oposada. Igualment, caldria esbrinar per què diferents persones o grups de persones utilitzen habitualment formes lingüístiques diferents.

LA INSEGURETAT LINGÜÍSTICA FORMAL EN LES VARIABLES FONÈTIQUES

En l'enquesta sobre la inseguretat lingüística formal hem estudiat deu ítems fonètics: 1) obertura de les *ee* inicials (*es-, en-, etc):* [e] > [a]; 2) pronunciació de la *o* oberta [ɔ]; 3) pronunciació de [r] final epentètica; 4) caiguda de la [d] intervocàlica; 5) caiguda de la [t] final del grup *-lt*; 6) ieisme 7) pronunciació de la essa sonora [z]; 8) pronunciació [z] o [dz] en *-itzar* i derivats; 9) pronunciació de [tʃ] per [dʒ]; 10) emmudiment de la [r] en el mot *arbre*. Totes les variables estudiades són interessants, però en aquest article i per raons estrictament d'espai, hem hagut de limitar-nos a presentar els resultats d'una tria d'aquestes variables fonètiques, que hem seleccionat atenent a criteris de rendibilitat lingüística, l'interés dins del debat de les formes que haurien de configurar l'estàndard o la representativitat d'altres variables lingüístiques similars. Per tant, en aquest apartat, analitzarem la inseguretat lingüística formal dels enquestats en l'ús d'algunes variables fonètiques i veurem quines tendències mostren en la inseguretat lingüística els joves valencians en relació a les dues variables que ens semblen més importants: la llengua en què han aprés a parlar i la caracterització lingüística del programa educatiu en el qual han seguit els estudis obligatoris.

Pel que fa a la primera llengua, en la mostra tenim alumnes castellanoparlants (50,6%), bilingües familiars catellà-valencià (17,4%), valencianoparlants (25,7%) i un percentatge significatiu d'alumnes que tenen una primera llengua diferent de les llengües oficials del territori (4,9%).[2] Pel que fa al programa educatiu, hi ha dues possibilitats:

2. També hi ha un percentatge reduït d'alumnes bilingües castellà - una altra llengua (1,1%) i valencià - una altra llengua (0,4%). Per tractar-se de grups numèricament reduïts i estadísticament poc representatius no els hem inclòs en aquest treball.

alumnes matriculats en el Programa d'Incorporació Progressiva (PIP), que han tingut el castellà com a llengua principal d'instrucció (55,7%), i alumnes que han estudiat dins del Programa d'Ensenyament en Valencià (PEV), que té la llengua catalana com a vehicle principal del procés d'ensenyament-aprenentatge (44,3%).[3]

LA OBERTURA DE LES *ee* INICIALS (*es-*, *en-*, *etc.*): [e] > [a]

La primera variable fonètica que comentarem és l'obertura de la *e* àtona inicial en determinats contextos consonàntics, fenomen habitual en la major part dels parlars valencians i nord-occidentals. La pronúncia [a] és considerada habitualment normativa i formal, encara que sobre aquest darrer tret no hi ha acord, perquè hi ha autors que consideren més formal la pronunciació [e].[4] Encara que és un tret que la varietat valenciana comparteix amb altres varietats geolectals, és possible que l'obertura de la vocal *e* puga ser percebuda pels parlants com un tret pròpiament valencià. La pronúncia [e], també normativa i unànimement considerada formal, té el suport de la llengua escrita i del seu paral·lelisme amb la llengua castellana.

3. Els alumnes del PIP cursen l'assignatura «Valencià: llengua i literatura» i també poden haver cursat en valencià alguna altra assignatura del currículum. Els alumnes del PEV han cursat la major part de les assignatures del currículum en llengua catalana. Tots dos programes són considerats per l'administració educativa valenciana com a programes bilingües, però en la pràctica el PEV ho és sens dubte, mentre que en el cas del PIP el grau de bilingüisme depén del disseny concret del programa en cada centre educatiu i, en general, sol ser bastant reduït.

4. Ferrando (1990: 54) considera admissible en l'àmbit general la pronúncia [a] de la *e* àtona inicial dels mots començats per *en-*, *em-*, *es-*. Mollà (1990: 91) recomana en aquests casos, i també en els mots començats per *eix-*, la pronunciació [a]. Per contra, Lacreu (1990: 30) aconsella la pronúncia ortogràfica amb *e* i només considera admissible la pronúncia amb [a] en els casos pertinents, que no descriu. La *Proposta d'Estàndard Oral de la Llengua Catalana I* considera que la pronúncia [a] és admissible en l'àmbit general, però només en el registre informal (IEC 1990: 14), i la *Guia d'usos lingüístics 1. Aspectes gramaticals* de l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, si bé considera admissibles les dues pronunciacions, també recomana la corresponent a la grafia en els contextos més formals (M. J. Cuenca & Pérez Saldanya 2002: 42).

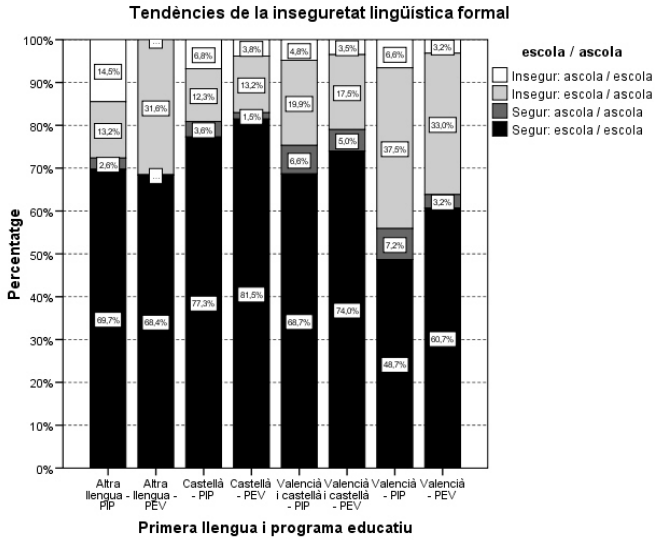

Gràfic 1: Inseguretat fonètica. Obertura de les *ee* inicials (*es-*, *en-*, etc)

Les dades reflectides al gràfic 1 mostren graus de seguretat molt elevats en l'ús de la variant normativa i formal que, a més, compta amb el suport de la llengua escrita i de la proximitat a la pronúncia castellana (segur: *escola/escola*).[5] Aquest darrer factor és el que provoca que el alumnes que tenen el castellà com a primera llengua, i en un grau una mica més reduït els alumnes bilingües familiars, tinguen un grau de seguretat molt alta en aquesta variable. Els graus d'inseguretat més elevats apareixen en els alumnes valencianoparlants, independentment de la llengua del programa educatiu, i sempre en el sentit de reconéixer com a més adequada la variant innovada que compta amb el suport de la llengua escrita [e], però de produir habitualment la

5. Per a interpretar la llegenda dels gràfics cal tenir present que la primera paraula de cada parella expressa l'opció considerada més adequada per l'entrevistat i la segona indica la variant que recorda emprar habitualment. Així, en aquest cas: *a*) segur*: escola/escola* indica que s'és segur en aquesta variable perquè es considera preferible i s'usa habitualment la variant innovada [escola]; *b*) segur*: ascola/ascola* indica que s'és segur en aquesta variable perquè es considera preferible i s'usa habitualment la variant tradicional [ascola]; *c*) insegur*: escola/ascola* indica que s'és insegur en l'ús d'aquesta variable perquè es considera preferible la variant innovada [escola] però s'usa habitualment la variant tradicional [ascola]; *d*) insegur*: ascola/escola* indica que s'és insegur en aquesta variable perquè es considera preferible la variant tradicional [ascola] i s'usa habitualment la variant innovada [escola].

variant oberta tradicional [a] que han aprés familiarment (insegur: *escola*/*ascola*). Crida l'atenció en aquest cas la manca de seguretat basada en l'ús de la variant oberta (segur: *ascola*/*ascola*), amb percentatges molt reduïts en tots els grups, que són únicament apreciables en els alumnes bilingües (6,6%) i valencianoparlants (7,2%) del PIP.[6] Tots aquests resultats ens fan pensar que la pronunciació que té el suport de la llengua escrita s'imposarà sobre la tradició fonètica valenciana.

LA PRONUNCIACIÓ DE LA *o* OBERTA [ɔ]

En aquest cas, l'ítem lingüístic és la pronunciació del mot *porta*. Per tant, es tracta de la confrontació entre una variant, la pronunciació amb *o* oberta [ɔ] que és normativa i pròpia de la llengua formal i tradicional i una altra variant innovada, la pronunciació amb *o* tancada [o], que no és normativa ni tradicional i sí que és paral·lela a la llengua dominant. L'ús d'una o altra variant no connota diferències de caràcter geolectal, i encara que l'ús de la variant tancada [o] pot ser considerat informal a més de no normatiu, veurem que probablement una gran part dels enquestats no ho perceben així. Per tant, les diferències que trobarem en l'ús d'aquestes variants creiem que han de ser interpretades sobretot com a resultat de la percepció de la normativitat i la genuïnitat d'una o altra variant, i també del paral·lelisme percebut amb la fonètica castellana.

6. Utilitzem gràfics de columnes compostes en base 100% per a representar els percentatges de les tendències de la seguretat o la inseguretat formal dels diferents grups de l'enquesta. L'anàlisi estadística de les taules de contingència en què es basen aquests gràfics (khi quadrat de Pearson amb càlcul del valor exacte de la probabilitat segons el mètode de Montecarlo) mostra que les diferències globals entre els grups de tots els gràfics de l'article són estadísticament significatives ($p < 0,05$). A més, hem estudiat les tendències concretes que comentem amb l'anàlisi dels residus estandarditzats i ajustats segons el mètode de Haberman, i són també estadísticament significatives ($p < 0,05$).

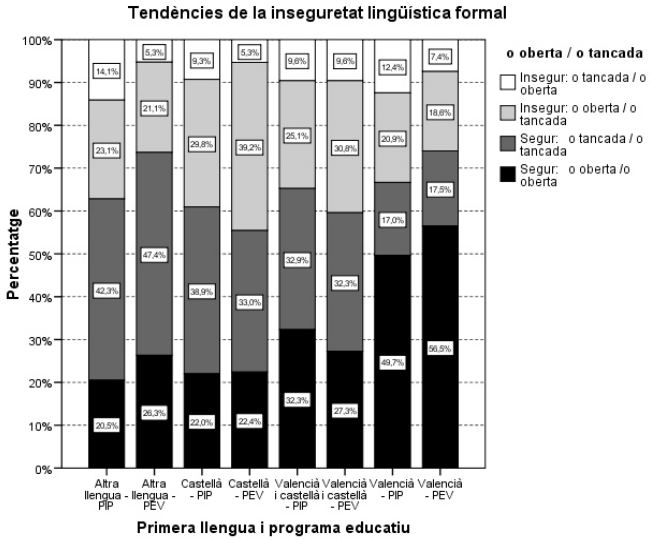

Gràfic 2: Inseguretat fonètica. Pronunciació de la *o* oberta

En aquest cas les tendències que poden observar al gràfic 2 són ben diferents a les de l'exemples anterior. Ara, els enquestats més segurs en l'obertura vocàlica (segur: *o oberta* / *o oberta*) són els alumnes valencianoparlants, sobretot els del PEV però també els del PIP, ja que la seua pronunciació habitual coincideix amb l'única acceptable des d'un punt de vista normatiu i no pot ser estigmatitzada com a acastellanada.

És molt remarcable el fet que hi ha un alt percentatge de l'alumnat no valencianoparlant i bilingüe, entre el 32,3% i del 47,4% dels entrevistats, segons els grups, que no és conscient de la seua incorrecció normativa, ja que considera correcta la pronunciació tancada i es troben segurs realitzant aquesta pronunciació. Com que el grau d'obertura del so vocàlic és una característica de transmissió oral i divergent del sistema fonètic castellà, la diferència d'obertura no és reconeguda per una gran majoria d'alumnes no valencianoparlants ja que, en aquest cas, la grafia no pot influir ni en el reconeixement ni en la consciència de normativitat.

Per als alumnes no valencianoparlants, el fet d'assistir al programa vehiculat en llengua catalana (PEV) no sembla que els ajude a millorar la producció d'aquest fonema, però en canvi sí que els permet tenir un grau de consciència superior de quina

és la pronunciació més adequada, cosa que produeix un major grau d'inseguretat per reconéixer quina és la variant normativa i tenir consciència de la manca d'adequació a la norma (insegur: *o oberta* / *o tancada*) que no és els seus homòlegs del programa vehiculat bàsicament en llengua castellana (PIP).

EL IEISME

En aquest cas la variable és la pronúncia del fonema [ʎ] que apareix en posició final en el mot *cavall*, amb dues variants de pronunciació: la tradicional i normativa [ʎ] i la innovació no normativa reforçada pel paral·lelisme amb el castellà [j]. Encara que aquesta darrera variant pot considerar-se també pròpia de registres poc formals, en la pràctica veurem que no és segur que aquesta qüestió siga percebuda pels entrevistats.

En aquest cas (gràfic 3) ens trobem amb percentatges similars de seguretat en tots els grups, al voltant del 60%, i amb uns perfils de la seguretat o la inseguretat no massa diferenciats. La seguretat a favor de l'ús de la variant palatal normativa (segur: *cavall*/*cavall*) supera en gairebé tots els grups la seguretat basada en l'ús de la variant semiconsonàntica ieista (segur: *cava*[j]/*cava*[j]) però els perfils de cada columna no difereixen molt d'uns grups a altres i, a diferència dels gràfics que hem analitzat anteriorment, costa identificar unes tendències definides.

En tot cas, sí que sembla que hi ha una influència, encara que reduïda, del model educatiu, ja que els grups del programa vehiculat en llengua catalana (PEV) sempre mostren un grau més elevat d'inseguretat basada en el reconeixement de la norma sense possibilitats de seguir-la (insegur: *cavall*/*cava*[j]).

En resum, interpreten que, malgrat que la pronunciació de les dues variants va ser molt remarcada en el procés de realització del test, poques persones en edat escolar són actualment capaces de destriar la pronúncia ieista de la no ieista, fet que justifica el gran percentatge de seguretat a l'hora de pronunciar aquests mots –tant hi fa si el so final és palatal o semiconsonàntic– i la poca diferència estadística entre els grups. Aquesta mateixa circumstància és la que provoca que, malgrat que hi haja una part de l'alumnat capaç de distingir el tret lingüístic, a l'hora de la veritat tinguen problemes per a reproduir-lo.

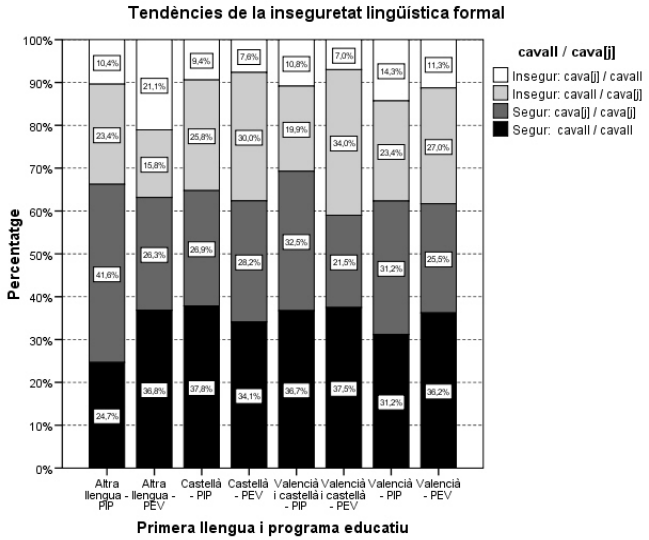

Gràfic 3: Inseguretat fonètica. Ieisme

LA ESSA SONORA [z]

La essa sonora és un fonema distintiu entre els sistemes consonàntics del català i del castellà. En l'oposició entre la pronunciació de la essa sonora [z] i la essa sorda [s] en el mot *casa* hi ha aparellats diversos factors: el fonema sonor és normatiu i, per tant formal, i no coincident amb el castellà, mentre que la pronúncia ensordida no es considera normativa i, per tant, té la consideració de no formal. A més, hem de tenir present que la essa sonora és un fonema que té un suport feble en la llengua escrita. Al País Valencià la pronunciació sonora és la genuïna i tradicional de la major part del territori, però no de l'àrea apitxada, per la qual cosa haurem de considerar les dades d'aquests alumnes de manera específica.

Al gràfic 4 podem veure els resultats de la inseguretat lingüística en l'ús d'aquesta variant per al conjunt de la mostra. La consciència normativa, és a dir, el percentatge d'alumnat que considera més adequada la variant sonora, és superior al 65% en tots els grups d'alumnes, però la inseguretat per reconéixer la pronúncia normativa però no realitzar-la (insegur: *ca*[z]*a*/*ca*[s]*a*) és també superior al 25% en tots els grups, però

sobretot en els grups que no tenen el valencià com a primera llengua. Paral·lelament, la seguretat per reconéixer i usar la forma normativa (segur: *ca*[z]*a*/*ca*[z]*a*) només s'aproxima al 50% en els alumnes valencianoparlants dels dos programes educatius, i aquests mateixos grups també es caracteritzen per uns índexs inferiors de seguretat en l'ús de la variant ensordida (segur: *ca*[s]*a*/*ca*[s]*a*). Per contra, els alumnes de primera llengua castellana, independentment del programa educatiu, són els que expressen una major seguretat en l'ús de la essa sorda.

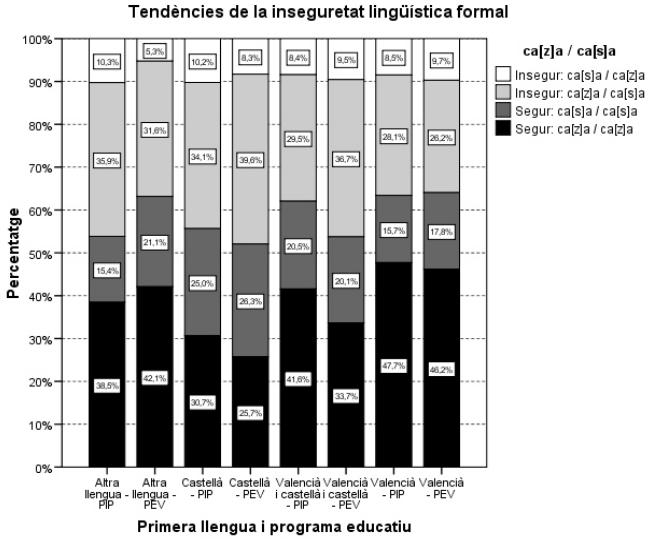

Gràfic 4: Inseguretat fonètica. Pronúncia de la essa sonora [z] per al conjunt de la mostra

L'efecte del programa educatiu no sembla molt evident en aquest gràfic. Sí que s'hi observa que l'alumnat castellanoparlant i bilingüe familiar del PEV presenta unes taxes d'inseguretat una mica superiors pel fet de reconéixer però no usar la variant normativa, i aquesta major inseguretat, fruit d'una major consciència normativa, pot ser l'efecte del sistema educatiu. Però en tot cas la diferència no és massa important.

Finalment, és interessant observar que els alumnes que tenen una primera llengua diferent del castellà i del català presenten una consciència normativa i una realització de la norma superior a la dels alumnes castellanoparlants. Podríem aventurar la hipòtesi que aquest resultat pot ser degut a la possibilitat que el fonema [z] sí que

forme part del sistema lingüístic de la seua primera llengua, cosa que en facilitaria la identificació i la producció.

Si analitzem les mateixes dades únicament per als alumnes que viuen en la zona on la pronúncia ensordida és tradicional (valencià apitxat), ens trobem que els resultats són clarament diferents dels que acabem de comentar.

Al gràfic 5 observem que ara les diferències entre els grups són menys importants. Aquest anivellament és, amb gran probabilitat, el resultat de la manca de consciència d'un fenomen fonètic que els enquestats majoritàriament no són capaços d'identificar ni de produir. En conseqüència, el que predomina és la seguretat en la realització de la variant tradicional no normativa [s] i la inseguretat basada en la realització de la variant no normativa (insegur: *ca*[z]*a*/*ca*[s]*a*) que és el resultat del coneixement de la norma i, potser, de l'estigmatització social que, en molts llocs, encara té el parlar apitxat.

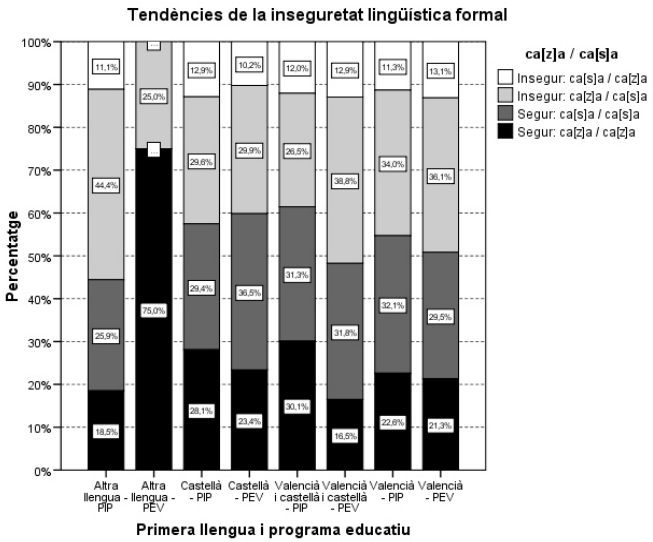

Gràfic 5: Inseguretat fonètica. Pronúncia de la essa sonora [z]. Alumnes residents en la zona apitxada

Destaca en aquest gràfic el perfil del grup «Altra llengua – PEV». Si bé són pocs alumnes, és difícil considerar que siga fruit de la casualitat.[7] De fet, aquest resultat

7. L'anàlisi estadística ens permet afirmar, amb un marge d'error inferior a 0,05, que aquest resultat no és degut a l'atzar.

podria reforçar la interpretació que hem fet adés de les produccions d'aquest grup en el sentit que aquests alumnes reconeixen i usen el fonema [z] perquè forma part de la seua primera llengua i perquè coneixen que forma part del sistema lingüístic valencià com a resultat del programa educatiu que segueixen (PEV).

LA INSEGURETAT LINGÜÍSTICA FORMAL EN LES VARIABLES MORFOSINTÀCTIQUES

Seguint el camí encetat en l'apartat anterior, analitzarem la inseguretat lingüística formal en l'ús d'algunes de les variables morfosintàctiques del nostre estudi. En total hem estudiat vint variables morfosintàctiques, que enumerem: 1) adverbi de manera (*així/aixina*); 2) ús del pronom adverbial de tercera persona *en* en funció de complement directe (*en*/ø); 3) morfologia del pronom datiu de tercera persona plural *els* (*los/lis*); 4) adverbi de quantitat *gens* (*gens/res*); 5) ús del verb *ser* amb valor locatiu (*ser/estar*); 6) ús de la perífrasi d'obligació personal *haver de* + infinitiu (*haver de / tenir que*); 7) ús de *lo* neutre (*el/lo*); 8) velarització de gerundis (*corrent/correguent*); 9) plural del substantiu *dilluns* (*dilluns/dillunsos*); 10) ús del pronom adverbial *hi* en funció de complement circumstancial de lloc (*hi*/ø); 11) infinitiu de *venir* (*venir/vindre*); 12) forma reforçada o sense reforçar del demostratiu de proximitat (*aquest/este*); 13) infinitiu de *veure* (*veure/vore*); 14) forma d'alguns ordinals (*cinquè/quint*); 15) pronom personal feble de segona persona plural (*us/vos*); 16) formes del sufix *-ista (futboliste/futbolista)*; 17) plurals dels mots acabats en *-sc (foscs/foscos)*; 18) plural dels mots amb restitució d'una *-n-* etimològica (*hòmens/homes*); 19) adjectiu o pronom possessiu de primera persona femení (*meua/meva*); 20) forma de l'adverbi temporal *(hui/avui).*

Una altra vegada hem hagut de fer una tria d'aquelles variables que hem considerat més destacables per raó de la seua rendibilitat lingüística, la importància que presenten en l'establiment del model de llengua escolar o en la conformació de la variant l'estàndard.També hem intentat que siguen representatives d'altres variables lingüístiques amb característiques similars. En tot cas, cal assenyalar que la tria de les variables morfosintàctiques que estudiem ha resultat difícil, ja que totes les que hem inclòs en l'enquesta són suficientment interessants i mereixen ser comentades.

ÚS DEL PRONOM ADVERBIAL DE TERCERA PERSONA *en* EN FUNCIÓ DE COMPLEMENT DIRECTE (*en*/ø)

Una característica notable de la parla dels joves valencianoparlants és l'ús cada vegada menor de determinades formes morfosintàctiques que són tradicionals i normatives. Aquest fenomen és especialment visible en l'ús dels pronoms febles, per la qual cosa el sistema dels pronoms febles està patint un procés important de simplificació que segueix el model de la llengua dominant (Baldaquí 2006: 71).

En aquest punt analitzarem la inseguretat formal en l'ús del pronom feble *en* en funció de complement directe. L'ús del pronom *en* al context estudiat (*Vols aigua? No en/ø vull*) cal considerar-lo normatiu, formal, tradicional i no és una construcció paral·lela a la llengua dominant ni distintiva del parlar valencià, mentre que la manca d'ús cal considerar-la no normativa, no formal, no tradicional i castellanitzant.

Podem veure al gràfic 6 que l'ús declarat pels joves del pronom *en* és molt reduït (entre el 21,2% i el 37%), i la seguretat basada en l'ús d'aquest pronom (segur: *no en vull / no en vull*) és encara menor (entre el 12,9% dels alumnes castellanoparlants del PIP i el 30,5% dels alumnes valencianoparlants del PEV). Per contra, la seguretat basada en l'elisió del pronom (segur: *no vull / no vull*), tot seguint el patró de la llengua dominant, és superior en tots els grups (i molt especialment en els alumnes de primera llengua castellana o que tenen una llengua estrangera com a primera llengua) llevat dels alumnes que tenen el valencià com a primera llengua.

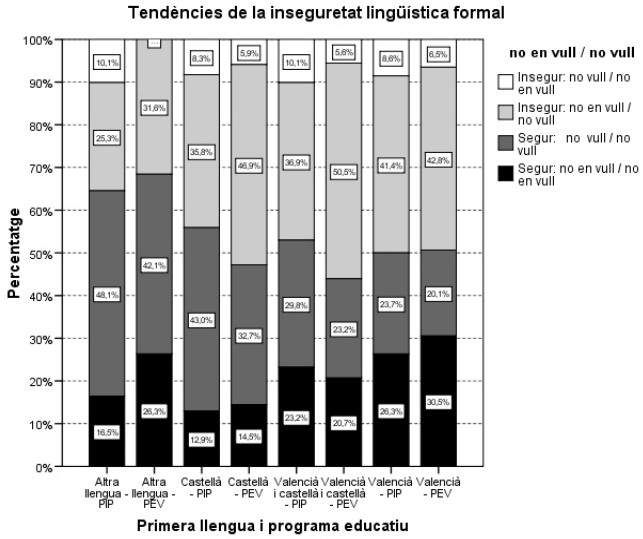

Gràfic 6: Inseguretat morfosintàctica. Ús del pronom adverbial de tercera persona *en* en funció de complement directe (*en*/ø)

Aquestes dades confirmen la nostra afirmació inicial sobre el deteriorament del sistema dels pronoms febles sens cap tipus de dubte, ja que ni tan sols els alumnes que han aprés a parlar en valencià i que han estudiat predominantment en llengua catalana són capaços d'usar de manera adequada aquest pronom en un context que entenem que en facilita l'ús.

L'única dada positiva és l'elevat grau d'inseguretat basat en la consciència de la norma o, millor dit, en la «mala consciència» respecte de la norma. Al gràfic 6 observem que hi ha un elevat nombre d'alumnes, que varia entre el 25,3% i el 50,5% segons els grups, que encara que reconeixen la norma no són capaços d'aplicar-la (insegur: *no en vull / no vull*). Es tracta, doncs, d'un espai d'intervenció didàctica que s'hauria de treballar sistemàticament als centres educatius si no volem que l'ús del sistema dels pronoms febles decaiga definitivament entre els valencians.

ÚS DE LA PERÍFRASI D'OBLIGACIÓ PERSONAL *HAVER DE* + INFINITIU (*HAVER DE* / *TENIR QUE*)

Tenim la percepció que la perifrasi d'obligació personal *haver de* + *infinitiu* es treballa a les aules de manera molt insistent al llarg de l'ensenyament obligatori i, alhora, també ens consta la dificultat d'eradicar l'ús de la perífrasi castellanitzant *tenir que* + *infinitiu*, especialment entre els alumnes valencianoparlants (Baldaquí 2006: 72). En aquest cas, tornem a trobar-nos amb la dificultat que té una construcció normativa, formal i no castellanitzant (*haver de* + *infinitu*) per a substituir-ne una altra de no normativa, poc formal i castellanitzant (*tenir que* + *infinitiu)*, que està fortament assentada en l'ús lingüístic dels valencianoparlants.

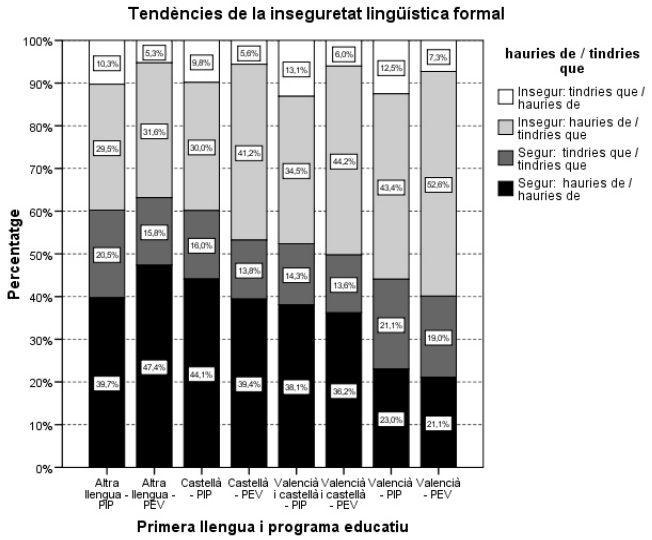

Gràfic 7: Inseguretat morfosintàctica. Ús de la perífrasi d'obligació personal *haver de* + infinitiu (*haver de* / *tenir que*)

L'anàlisi de les tendències de la inseguretat formal que podem veure al gràfic 7 posa de manifest que l'evolució d'aquest fenomen és bastant diferent entre els grups de l'enquesta que el fenomen anterior. En aquest cas observem una consciència normativa molt elevada en tots els grups de l'enquesta (superior al 70% en tots els casos), però paradoxalment (o potser no), la seguretat en l'ús de la variant formal és superior

en els grups d'alumnes que utilitzen menys el valencià. Per contra, la resistència a substituir la construcció no normativa per l'equivalent normativa es més intensa en la mesura que els entrevistats usen més el valencià i tenen més contacte amb el model de llegua familiar-col·loquial, cosa que provoca un nivell d'inseguretat (insegur: *haver de* / *tenir que*) molt important en tots els alumnes valencianoparlants i en els estudiants bilingües que reben ensenyament en valencià (PEV).

ÚS DEL PRONOM ADVERBIAL *HI* EN FUNCIÓ DE COMPLEMENT CIRCUMSTANCIAL DE LLOC (*HI*/ø)

L'ús normatiu del pronom adverbial *hi* com a complement circumstancial de lloc és residual entre els joves valencians. Al contrari que en el cas anterior, la nostra percepció és que l'ensenyament escolar del valencià no s'ha plantejat mai com un objectiu important la reintroducció d'aquest pronom, ni tan sols en casos tan evidents com el context estudiat en aquest ítem (*A la platja? No, no vull anar-hi* / *A la platja? No, no vull anar*). A l'escola s'estudia i als centres de secundària encara més, sobretot als cursos més avançats, però no hi ha una didàctica consistent i efectiva del seu ús al llarg de tot el procés d'ensenyament. Caldria preguntar-nos si la causa real no és que l'ús del pronom tampoc forma part del model de llengua de la majoria dels docents i dels materials curriculars usats, encara que es tracta d'una hipòtesi per a la qual no tenim resposta.

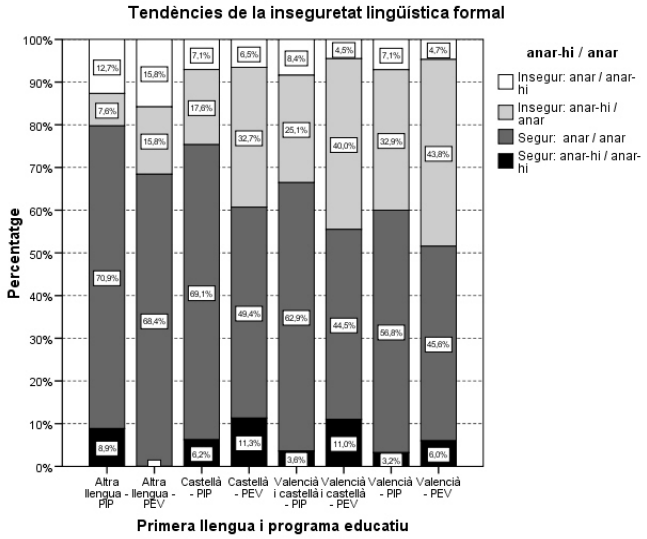

Gràfic 8: Inseguretat morfosintàctica. Ús del pronom adverbial *hi* en funció de complement circumstancial de lloc (*hi*/ø)

Malgrat que l'ús del pronom *hi* com a circumstancial de lloc no forma part del model de llengua tradicional valencià, és evident que la seua elisió en contextos com l'estudiat no és normativa. Però el fet que no forma part del model de llengua tradicional i, per contra, sí que coincideix amb l'estructura de la llengua dominant, dificulten sens dubte la seua reintroducció. Un altre factor que possiblement puga enfortir aquesta tendència a l'elisió del pronom és la identificació com una forma lingüística pròpia d'altres varietats geolectals diferents de la valenciana.

Els resultats que observem al gràfic 8 són clars: l'ús del pronom adverbial *hi* com a circumstancial de lloc té una presència limitadíssima, i són els alumnes castellanoparlants i bilingües escolaritzats en valencià (PEV) els únics que presenten uns percentatges una mica més alts de seguretat en l'ús del pronom (segur: *anar-hi* / *anar-hi*), però en tot cas molt reduïts (al voltant de l'11%). La tendència predominant en tots els grups és la seguretat per no usar el pronom (segur: *anar*/*anar*), amb la qual cosa podem pensar que la reintroducció d'aquest element morfosintàctic és, en l'actualitat, una quimera.

Sí que observem, però, que en la mesura que els alumnes tenen una millor formació lingüística (per tenir el català com a primera llengua i com a llengua predominant d'escolarització), disminueix el grau de seguretat basada en l'elisió del pronom i augmenta correlativament la inseguretat basada en el coneixement de la norma sense arribar a interioritzar-ne l'ús (insegur: *anar-hi*/*anar*). De fet, el grau de consciència normativa en els grups d'alumnes que segueixen docència en valencià (PEV) està entre el 40% i el 50%. Per tant, pensem que hi ha un marge d'actuació docent que caldria aprofitar, ja que sincerament no hi ha motiu per a pensar que aquest element normatiu no es pot reintroduir en els usos formals dels valencians i, en canvi, sí que es pot aprendre l'ús del pronom adverbial «*y*» en francés, per posar un exemple paral·lel de la didàctica d'una altra llengua.

FORMA REFORÇADA O SENSE REFORÇAR DEL DEMOSTRATIU DE PROXIMITAT (*AQUEST*/*ESTE*)

Si hi ha alguna forma lingüística que apareix com a prototípica de les tensions entre els diversos models de llengua formal que en l'actualitat competeixen en el País Valencià, creiem que hauria de ser el demostratiu de proximitat. No hi ha cap dubte que les dues formes del demostratiu han de ser considerades normatives, però en els usos cultes dels valencians s'ha considerat habitualment que la variant reforçada (*aquest*), que convergeix amb la utilitzada en altres territoris del mateix diasistema lingüístic, és més formal que la forma sense reforçar (*este*). Aquesta darrera variant té també al seu favor que coincideix amb els usos tradicionals i amb l'ús de la llengua dominant, així com que pot ser percebuda com una forma pròpiament valenciana, enfront d'una altra variant que podria ser vista pels valenciana com a aliena.

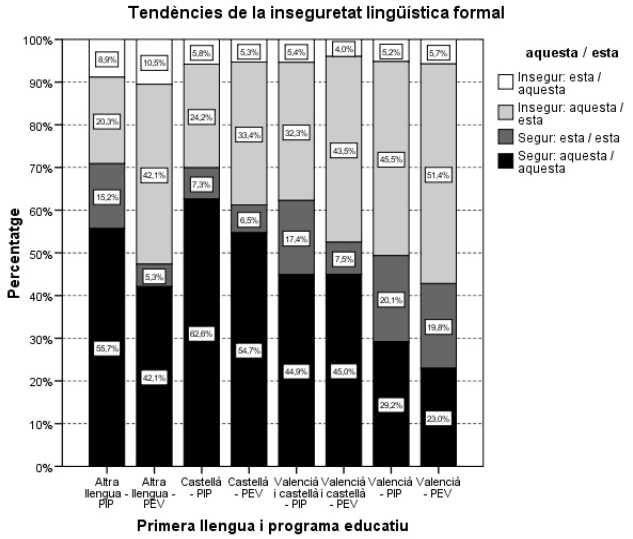

Gràfic 9: Inseguretat morfosintàctica. Forma reforçada o sense reforçar del demostratiu de proximitat (*aquest/este*)

Els resultats que podem veure al gràfic 9 mostren que hi ha una percepció totalment majoritària en tots els grups (superior en tots els casos al 70%) que la variant reforçada és la forma més prestigiosa que cal usar en els contextos formals. Però en la mesura que hi ha una major presència del català com a primera llengua, la seguretat en l'ús de la variant prestigiosa (segur: *aquesta/aquesta*), que és la tendència predominant en els alumnes castellanoparlants i també, però no amb tant intensitat, en els alumnes bilingües, es redueix, i augmenta correlativament la inseguretat per considerar més prestigiosa l'ús de la variant reforçada però usar habitualment la variant tradicional sense reforçar (insegur: *aquesta/esta*). Una altra vegada observem com les formes més prestigioses no es corresponen necessàriament amb les formes més usades, especialment en els grups de joves que utilitzen més el valencià. Aquesta constatació ens duu a pensar que l'escola no és suficient per a introduir un model de llengua formal si fora de les parets de l'aula no hi ha espais per a l'ús de la llengua formal, ja que l'altra interpretació possible, que seria l'existència de diferents normes de prestigi en els diferents grups estudiats, pensem que no és compatible amb els resultats obtinguts.

LA INSEGURETAT LINGÜÍSTICA FORMAL EN LES VARIABLES LÈXIQUES

Finalment, presentarem una tria dels resultats que hem obtingut sobre la inseguretat lingüística formal en el nostre estudi. Els ítems de lèxic que hem inclòs en el qüestionari sobre la inseguretat lingüística formal són quinze: 1) *vaixell/barco*; 2) *tasca/faena*; 3) *signar/firmar*; 4) *enterrament/enterro*; 5) *acomiadar / dir adéu*; 6) *perruqueria/peluqueria*; 7) *vestit/trage*; 8) *bossa/bolsa*; 9) *gimnàstica/gimnàsia*; 10) *paperera/papelera*; 11) *eixir/sortir*; 12) *faena/feina*; 13) *servici/servei*; 14) *assentar-se/asseure's*; 15) *davall/sota*. Igual que als apartats anteriors, presentem una tria dels resultats d'aquestes variables que hem realitzat per raó del seu interés, representativitat d'altres formes lèxiques amb trets similars, l'interés per a la planificació lingüística o l'anàlisi dels processos didàctics seguits en l'ensenyament i en l'aprentatge del valencià.

ÚS DE *PAPERERA/PAPELERA*

En aquest cas ens trobem davant de l'oposició entre una variant lèxica pròpia del valencià col·loquial i tradicional, que no és normativa (*papelera*) i la corresponent forma normativa (*paperera*). És evident que la forma tradicional *papelera* viola l'estructura de la llengua, ja que mai pot ser un derivat del mot d'ús corrent *paper*. Per tant, desemmascarar aquesta forma espúria que s'ha introduït per la pressió de la llengua castellana no hauria de ser difícil en un context d'ensenyament reglat.

Els resultats obtinguts (gràfic 10), però, no permeten ser optimistes: hi trobem que el grau de consciència normativa en aquest cas no és tan elevat com pensem que hauria de ser. Per exemple, entre els alumnes que tenen una millor competència lingüís-tica, els valencianoparlants escolaritzats en el PEV, el grau de consciència normativa és del 74,3%. Per tant, hi ha una quarta part d'aquests alumnes que consideren que *papelera* és la forma lingüística més adequada per als usos formals. Sembla, doncs, que l'ensenyament no acaba d'eradicar els usos incorrectes apresos a la família fins i tot en casos tan evidents com aquest. En el cas dels alumnes valencianoparlants escolaritzats predominantment en castellà (PIP), el grau de consciència normativa és encara més baix (62,8%).

Els resultats mostren que els alumnes que tenen un grau de contacte menor amb la varietat col·loquial tradicional (castellanoparlants i bilingües familiars) assimilen

millor la forma normativa que no els alumnes valencianoparlants, que declaren un elevat grau de seguretat en l'ús de la variant tradicional en els usos escolars formals. Aquests alumnes, alhora, presenten un grau d'inseguretat molt elevat ja que coneixen quina és la forma normativa però en un percentatge elevat no són capaços d'interioritzar-ne l'ús (insegur: *papelera*/*paperera*).

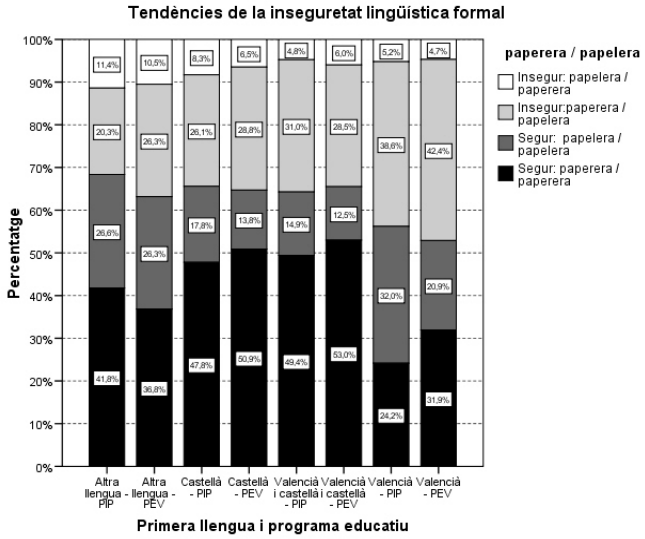

Gràfic 10: Inseguretat lèxica. Ús de *paperera*/*papelera*

En tot cas, si comparem només els resultats de l'alumnat valencianoparlant, sí que sembla que la major presència del valencià en el programa educatiu que segueixen (PEV) permet un grau major de seguretat en l'ús de la forma normativa (segur: *paperera*/*paperera*).

ÚS D'*EIXIR*/*SORTIR*

Tant *eixir* com *sortir* són formes lingüístiques normatives, formals i sense similitud amb la llengua dominant. Per tant, en aquest cas, l'oposició que poden percebre els enquestats és que mentre *eixir* és una variant tradicional valenciana usada habitual-

ment al llarg del territori valencià, el verb *sortir* no és tradicional[8] i majoritàriament es percep com una variant que forma part d'una altra varietat geolectal.[9]

Al gràfic 11 observem que l'ús de la forma tradicional *eixir* és àmpliament majoritari en tots els grups de l'enquesta, però només en el grup d'alumnes castellanoparlants i en el grup d'alumnes d'altra llengua escolaritzats en el PIP hi ha una majoria de més de la meitat de l'alumnat que utilitza aquesta forma lingüística amb seguretat. L'ús declarat de *sortir* com a variant formal és alt en alguns grups, sobretot en els alumnes castellanoparlants (27,2%) i bilingües (23%) del PEV i, sobretot, trobem una important inseguretat en l'ús formal d'eixir (insegur: *sortit*/*eixir*) en tots els grups, amb una tendència definida a augmentar en la mesura que els alumnes tenen una millor competència lingüística.

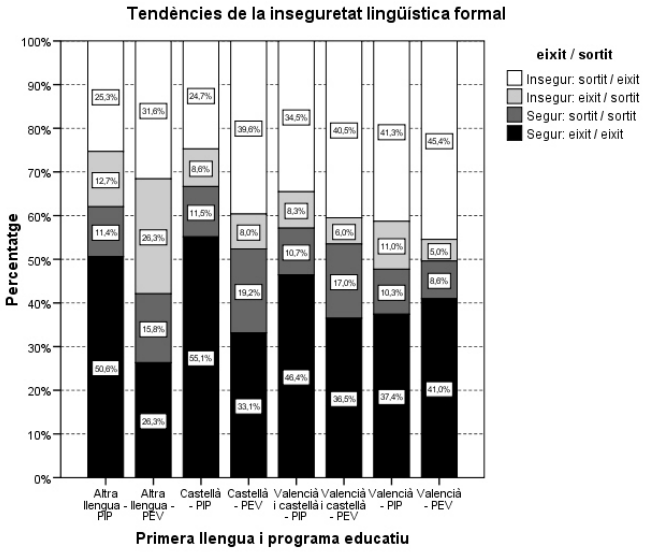

Gràfic 11: Inseguretat lèxica. Ús d'*eixir*/*sortir*

En resum: el que veiem és que l'ús de la variant *eixir* es manté al model de llengua escolar d'igual manera que en el model de llengua de la societat valenciana en general,

8. Excepte en una zona reduïda del nord del País Valencià.

9. Fem notar que quan parlem d'oposicions amb altres varietats geolectals ens referim sobretot al català central, ja que el verb *eixir* és utilitzat en altres zones de Catalunya.

però també observem que hi ha una inseguretat important en el seu ús, provocada per l'existència d'una altra variant lingüística (*sortir*) que pertany a una variant geolectal diferent que compta amb un prestigi important en alguns grups, especialment entre els joves més formats lingüísticament. Aquesta situació provoca dubtes i una variació important entre els grups, que és la causa que la variant forana tinga un cert grau de presència en l'ús formal, especialment entre els parlants que han aprés la llengua únicament a l'escola i, per tant, sols han tingut accés a la llengua formal.

Una situació com aquesta planteja un dubte des del punt de vista de la planificació del model de llengua. D'una banda, defensem que sent totes dues variants igualment formals i normatives, és lògic pensar que els valencians hauríem d'usar preferentment la variant de casa nostra, i que aquest ús genuí cal valorar-lo com una mostra de qualitat lingüística.

Però, per una altra banda, la comunicació interdialectal, que en aquest cas és molt més reduïda del que seria desitjable i lògic atesa la continuïtat territorial de la llengua, s'ha de traduir sense remei en un cert grau de «promiscuïtat lingüística» que tampoc no pot ser valorada de forma negativa, ja que és simplement el resultat d'un procés desitjable de comunicació interdialectal. El problema, però, rau en la inseguretat que aquesta situació crea en els parlants, inseguretat que, una vegada diagnosticada, hauria de ser abordada des del sistema educatiu amb estratègies que permeteren als parlants un ús lingüístic no problemàtic.

ÚS DE *FAENA*/*FEINA* I DE *TASCA*/*FAENA*

En aquest apartat analitzaren en paral·lel la inseguretat formal en dues parelles de mots: d'una banda, el binomi *faena*/*feina* i, de l'altra, l'oposició entre *tasca* i *faena*.

Tant el mot *faena* com el seu sinònim geogràfic *feina* són normatius i formals. El primer és propi del parlar valencià general i, com a tal, també pot ser percebut com a distintiu respecte d'altres varietats dialectals. A més, és similar a l'equivalent castellà. El segon no s'assembla al mot equivalent en la llengua dominant i pot ser percebut pels valencianoparlants com a propi de varietats geogràfiques no valencianes.

Pel que fa al mot *tasca*, pertany també a la llengua normativa i té caràcter formal. No s'assembla a cap forma castellana equivalent i, encara que té presència al parlar valencià, no és un mot d'ús habitual, ja que té un sentit bastant específic que no és

equivalent al del binomi *faena/feina*: mentre que *faena* té el sentit de 'treball que hom fa per obligació, en què hom s'ocupa, amb què hom es guanya la vida', *tasca* té un sentit més limitat: 'treball que hom té l'obligació de fer, que li han assenyalat o s'ha assenyalat'. Encara que la definició del diccionari puga semblar molt similar, en la pràctica *tasca* és un hipònim de *faena* o *feina* que tenen un sentit més general i, com a tals, un ús molt més estés.

Tenim constància que en el món educatiu, on l'ús del mot *tasca* pot ser relativament important (p. ex. *es posen tasques als alumnes*), l'hipònim ha arribat a substituir en alguns usuaris els usos de l'hiperònim. Així, nosaltres hem sentit dir a ensenyants expressions com ara «tenim tasca», amb sentit general. Aquest ús és el resultat d'un procés d'hipercorrecció causat per la inseguretat lingüística: el mot «estrany» sembla més adequat que l'equivalent correcte (que té l'inconvenient de fer dubtar per la seua semblança al castellà) i el substitueix fins i tot quan el sentit de la frase no ho permet. Un fenomen d'hipercorrecció semblant pot portar a substituir *faena* per *feina*: davant del dubte, s'opta per la forma més diferent del castellà (*feina*) perquè no estem segurs si l'altra variant (*faena*) pot ser el resultat d'una interferència.

Al gràfic 12 observem els resultats de la inseguretat formal en l'ús del binomi *faena/feina*. S'hi observa que en la major part dels grups d'estudiants, la seguretat en l'ús de la variant *feina* (segur: *feina/feina*) supera molt àmpliament la seguretat en l'ús de la forma valenciana *faena* (segur: *faena/faena*). Únicament els joves que tenen el valencià com a primera llengua, independentment del programa educatiu, expressen una seguretat una mica major en l'ús de la variant valenciana (segur: *faena/faena*), però a costa d'una inseguretat elevadíssima perquè consideren preferible l'altra variant (insegur: *feina/faena*). En el cas de l'alumnat castellanoparlant i bilingüe, el major grau d'inseguretat està associat a l'assistència al programa educatiu vehiculat en valencià (PEV), mentre que, en el cas de l'alumnat valencianoparlant, els resultats obtinguts són molt similars independentment del programa educatiu que han seguit.

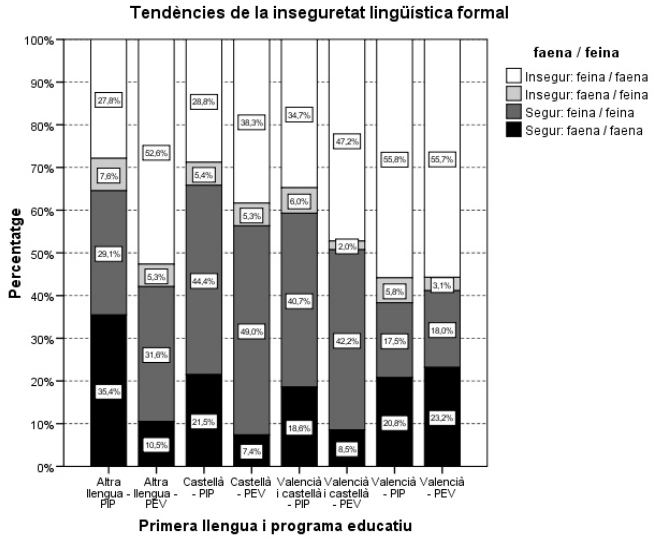

Gràfic 12: Inseguretat lèxica. Ús de *faena/feina*

L'ítem utilitzat per a valorar la inseguretat en l'ús de la parella de mots *tasca/faena* és «*Àngels ha fet molt bé la tasca/faena que li vam encarregar*». És tracta d'una construcció correcta i, per tant, no podem valorar si apareix entre l'alumnat la tendència a substituir l'hiperònim *faena* per l'hipònim *tasca*.

Al gràfic 13 observem que la seguretat en l'ús de l'hiperònim *faena* (segur: *faena/faena*) és en aquest cas superior a la seguretat basada en l'ús de l'hipònim *tasca* (segur: *tasca/tasca*) en pràcticament tots els grups, però la tendència predominant en la major part dels casos és la inseguretat basada en la percepció de la forma menys habitual com a preferible (insegur: *tasca/faena*). Aquesta inseguretat augmenta en l'alumnat amb una millor competència lingüística i arriba a nivells molt elevats, superiors al 50% en l'alumnat valencianoparlant i en l'alumnat bilingüe familiar que ha estudiat predominantment en valencià (PEV). Per tant, l'ús majoritari en tots els grups és la variant *faena*, però amb una important dosi d'inseguretat lingüística.

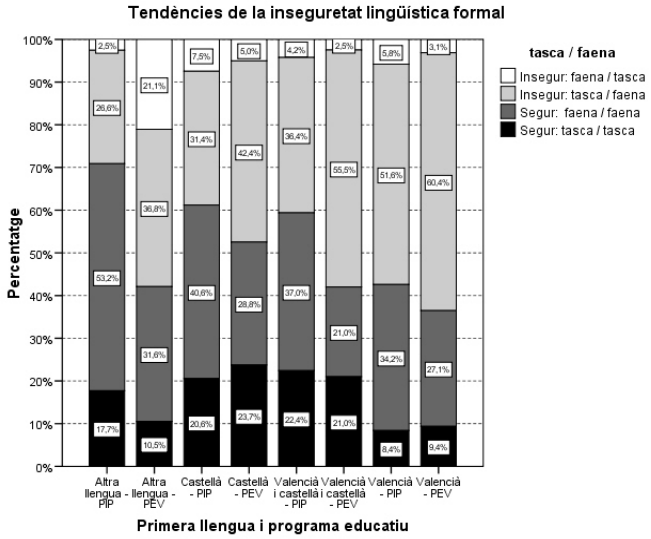

Gràfic 13: Inseguretat lèxica. Ús de *tasca/feina*

ÚS DE *SERVICI/SERVEI*

L'última parella de mots que estudiarem és el binomi *servici/servei*. Totes dues formes són normatives i formals. El valencià col·loquial ha usat habitualment *servici* (variant que no és desconeguda al català oriental) mentre que *servei* és utilitzada habitualment al català oriental i l'occidental. Per tant, *servici* pot ser percebuda pels parlants valencians com una forma valenciana enfront de la variant *servei*. Malgrat que *servici* és bastant semblant a la forma equivalent en llengua castellana, no és cap castellanisme.

S'ha de tenir present que la variant *servei* ha sigut utilitzada habitualment en els usos formals valencians durant força dècades, però que en els darrers deu o quinze anys la política lingüística de l'administració valenciana ha proscrit la paraula *servei* en els usos oficials i en els mitjans de comunicació públics. Això ha provocat que l'oposició entre *servici* i *servei* haja adquirit un caràcter emblemàtic per als defensors d'un model de llengua estàndard pròpiament valencià (model policèntric autònom), que

actualment té en l'Acadèmia Valenciana de la Llengua i en l'administració valenciana els seus màxims defensors.

Els resultats de l'enquesta, representats al gràfic 14, mostren que la seguretat en l'ús de *servei* (segur: *servei/servei*) és superior en tots els grups a l'ús segur de *servici* (segur: *servici/servici*). L'ús de *servici* és el principal entre els alumnes estrangers, entre els alumnes bilingües del programa vehiculat en castellà (PIP), però amb uns resultats bastant equilibrats amb l'ús de *servei*, i és clarament predominant en els dos grups d'alumnes valencianoparlants. Però en tots els grups, i especialment en aquests dos darrers, la inseguretat per utilitzar la variant *servici* (insegur: *servei/servici*) presenta valors importants, superiors al 45% entre els alumnes de primera llengua catalana.

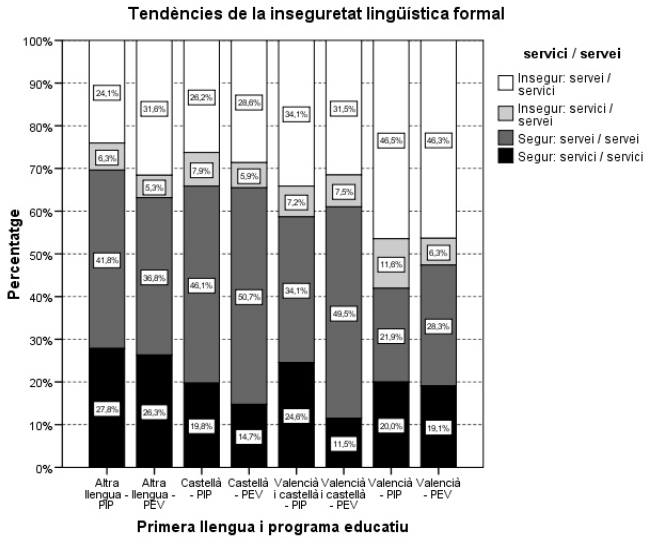

Gràfic 14: Inseguretat lèxica. Ús de *servici/servei*

Una altra vegada trobem un panorama similar al que hem vist anteriorment: els alumnes valencianoparlants no assimilen les variants externes al model tradicional que han aprés a la família, però l'ús d'aquestes variants tradicionals els produeix un grau important d'inseguretat, probablement perquè entren en col·lisió amb les variants que senten habitualment al seu centre educatiu. Els joves bilingües i castellanoparlants són més permeables a les variants formals escolars, ja que el conflicte amb un model

de llengua tradicional és menys probable o inexistent, però en aquells casos que usen la variant tradicional són també objecte del fenomen de la inseguretat lingüística.

CONCLUSIONS

Al llarg d'aquest article hem mostrat una part dels resultats d'una investigació a gran escala sobre la inseguretat lingüística formal dels joves valencians que estan acabant l'ensenyament obligatori. Hi hem presentat una metodologia força útil per a l'estudi aprofundit de les tendències que presenta aquest fenomen i una selecció dels resultats més interessants pel que fa a la inseguretat lingüística formal en tots els subsistemes lingüístics: fonètic, morfosintàtic i lèxic.

Hem intentat que els lectors prenguen consciència de la importància d'un fenomen, la inseguretat lingüística, que té una presència i unes manifestacions importants en la comunitat lingüística valenciana, i que és necessari tenir en compte per a analitzar la situació sociolingüística valenciana actual. Estem segurs que l'estudi de la inseguretat lingüística pot aportar informació important per a intervenir en qüestions tan fonamentals com ara l'anàlisi de l'evolució del model de llengua, la planificació lingüística i l'establiment de la llengua estàndard o en l'ensenyament de les llengües, amb un interés especial per a un cas, com el nostre, en què una llengua minoritzada està experimentant canvis accelerats i ha de competir en condicions d'inferioritat amb una llengua dominant i on tots aquests temes (planificació, normativització i ensenyament) estan lluny d'estar resolts.

En un altre article nostre (Baldaquí 2009a) hem analitzat les raons per les quals considerem que el País Valencià és un terreny adobat perquè hi haja un grau important d'inseguretat lingüística en les seues diverses manifestacions: formal, d'estatus i identitària. En el present treball hem estudiat alguns aspectes de la inseguretat lingüística formal i hem descrit com afecta de manera diferent els diferents grups de joves segons factors com ara la seua primera llengua o la llengua principal d'escolarització. Els resultats que hem presentat són parcials, ja que només hem descrit els resultats d'algunes de les variables lingüístiques estudiades en la seua relació amb dos dels possibles factors explicatius (la primera llengua i el model lingüístic escolar), però encara així, les dades que hem aportat mostren les diferents tendències que pot adoptar la inseguretat lingüística i ajuden a interpretar algunes de les causes probables del fenomen.

Un dels fenòmens que ha aparegut diverses vegades al llarg de l'article és com l'ensenyament no sempre aconsegueix introduir determinats usos lingüístics normatius que entren en col·lisió amb les formes del valencià tradicional, i que els grups més refractaris a adoptar aquestes innovacions són, precisament, aquells que tenen un grau de contacte major amb els usos lingüístics tradicionals. Paral·lelament, també hem vist que els alumnes que menys utilitzen el valencià són els que accepten més fàcilment les innovacions i les formes procedents d'altres varietats amb una menor inseguretat formal, i els que, en general, presenten graus inferiors d'inseguretat lingüística formal.

Els alumnes més conscienciats lingüísticament (els valencianoparlants i, en menor grau, els que han seguit la instrucció docent prioritàriament en aquesta llengua) solen ser els que presenten graus d'inseguretat formal més elevada per causa de l'enfrontament entre els dos models de llengua a què tenen accés: el familiar-col·loquial —que en el seu context és també l'únic que té una presència social important— i l'escolar-formal, que segurament es limita als usos escolars, i no totalment. Hem dit que aquests alumnes són refractaris a algunes innovacions, però volem remarcar, i subratllem aquesta afirmació, que no tenim evidència que aquest rebuig siga ideològic, és a dir, per oposició a un model de llengua amb el qual no s'identifiquen, sinó que simplement tenen dificultats per a incorporar les innovacions al seu ús lingüístic habitual, i aquest dilema entre el que efectivament usen i allò que consideren més adequat i prestigiós és la causa principal de la inseguretat lingüística formal. Si el rebuig fos per falta d'identificació, trobaríem una major seguretat en l'ús de les formes lingüístiques tradicionals que la que hem descrit.

També és important assenyalar que no tenim evidències que la inseguretat lingüística provoque la inhibició de l'ús lingüístic. Per contra, el que hem vist en altres investigacions nostres (Baldaquí 2009b) és que la inseguretat formal funciona en el nostre context de manera contrària a altres tipus d'inseguretat. De fet, pensem que el terme «inseguretat» pot resultar equívoc quan parlem de la inseguretat lingüística formal ja que aquest fenomen es refereix a la major o menor consciència del prestigi lingüístic, aspecte que en el nostre context sembla estar directament relacionat amb la qualitat de la formació lingüística. Per tant, no és estrany que els alumnes amb una major inseguretat formal siguen els que utilitzen més la llengua i, a més, els que declaren tenir més seguretat a l'hora d'usar-la. Com afirma Daniel Coste (2001) no totes les manifestacions de la inseguretat lingüística són negatives i, fins i tot, pot ser positiu que hi haja un cert grau d'inseguretat formal ja que, al cap i a la fi, es tracta d'una manifestació de la consciència normativa.

Entenem que una possible causa de la inseguretat lingüística formal és la manca d'espais per a la utilització de la llengua formal fora del món escolar, així com la polèmica existent en la societat valenciana sobre el model de llengua, però mentre aquests problemes no se solucionen caldrà posar remei des dels centres educatius. Per tant s'han de pensar i posar en marxa un conjunt d'estratègies per a reduir la inseguretat de l'alumnat. Sense voler ser exhaustius, suggerirem per acabar algunes idees que caldria valorar i, si és el cas, implementar didàcticament.

a) Cal que els ensenyants prenguen consciència del fenomen de la inseguretat lingüística formal, i que aprenguen a conviure-hi i a tenir-hi una certa tolerància ja que sempre hi haurà una certa inseguretat, cosa que no és negativa, sobretot en una societat, com la nostra, amb un grau de plurilingüisme cada vegada major.

b) Cal millorar la formació lingüística dels ensenyants, ja que un professor o professora insegur és una font d'inseguretat. Els ensenyants amb un model de llengua poc adequat o amb una formació lingüística limitada tendiran a transmetre models de llengua que generen inseguretat.

c) Cal conéixer quines formes lingüístiques (fonètiques, morfosintàctiques o lèxiques) provoquen inseguretat formal, en quin grau i de quin tipus, per a implementar estratègies didàctiques específiques per a solucionar aquests problemes en aquells grups d'alumnes que ho necessiten. En aquest punt, pensem que cal un model d'ensenyament de la llengua que siga més argumentatiu i que tinga en compte el valor identitari de la llengua pròpia dels valencians.

En resum: l'estudi de la inseguretat lingüística formal creiem que pot contribuir a identificar la malaltia (el problema lingüístic concret), el grup o grups de risc (aquells grups d'alumnes més proclius a experimentar el problema lingüístic) i el tractament, amb suggeriments sobre quines estratègies didàctiques poden ser més adequades per a abordar les diferents situacions problemàtiques d'aprenentatge lingüístic que s'hi detecten.

Josep M. Baldaquí Escandell
Francesc-Xavier Llorca Ibi
Joan J. Ponsoda Sanmartín
Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Universitat d'Alacant
Abelard Saragossà Alba
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Almeida, M. (2002) «Seguridad e inseguridad lingüística en la sociolingüística laboviana», dins de J. Luque, A. Pamies & F. J. Manjón, *Nuevas tendencias en la investigación lingüística*, Granada, Granada Lingüística, pp. 351-360.

Baldaquí, J. M. (2002) «La (in)seguretat lingüística dels jóvens valencians», *Treballs de sociolingüística catalana*, 16, pp. 147-168.

— (2006) *El model de llengua i la seguretat lingüística dels jóvens valencians*, Barcelona / València, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

— (2009a) «La inseguretat lingüística i l'aprenentatge de les llengües minoritzades. Reflexions des del País Valencià», *Revista Catalana de Pedagogia*, 6, pp. 177-197.

— (2009b) «Inseguretat lingüística o consciència normativa? Inseguretat i ús de la llengua entre els joves valencians», *Zeitschrift für Katalanistik*, 22 (2009), pp. 71-94.

Bretegnier, A. (1996) «L'insécurité linguistique: objet insécurisé? Essai de synthèse et perspectives», dins de D. de Robillard & M. Beniamino (dirs.), *Le Français dans l'espace francophone. Description linguistique et sociolinguistique de la francophonie*, vol. 2, París, Honoré Champion Éditeur, pp. 903-919.

Calvet, J.-L. (1996) «Les 'Edwiniens' et leur langue: sentiments et attitudes linguistiques dans une communauté créolophone», *Revue québécoise de linguistique théorique et appliquée*, 13, pp. 9-50.

— (1999 / 2006) *Pour une écologie des langues du monde*, París, Plon. [Citem per l'edició anglesa: *Towards an ecology of world languages*, Cambridge, Polity, 2006.]

Coste, D. (2001) «Compétence bi/plurilingue et (in)sécurité linguistique», *L'École Valdôtaine (supplément au n. 54). Atti del Convegno Valle d'Aosta regione d'Europa: l'educazione bi/plurilingue, ponte verso la cittadinanza europea (4 settembre 2001)* . [<http://www.scuole.vda.it/webecole/Ecole/Atti/05.htm>, data de consulta 15 de juny de 2009.]

De Robillard, D. (1994), «L'insécurité linguistique en français à l'Ile Maurice: quand le chat n'est pas là, les souris parlent français ?» en F. Michel (ed.), en col·laboració amb G. Géron & R. Wilmet, *L'insécurité linguistique dans les communautés francophones périphériques. Actes du Colloque de Louvain-la-Neuve, 10-12 novembre 1993*, 2n volum, en *Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain*, vol. 20, 1-2, pp. 109-121.

Ferrando, A. (1990) «Elements per a una proposta fonètica», dins d'A. Ferrando (ed.), *La llengua als mitjans de comunicació*, València, Institut de Filologia Valenciana / Universitat de València, pp. 51-64.

Cuenca M. J. & M. Pérez Saldanya (2002) *Guia d'usos lingüístics 1. Aspectes gramaticals*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

Institut d'Estudis Catalans (1990) *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana I. Fonètica*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Labov, W. (1966 / 2006) *The Social Stratification of English in New York City*, Washington, Center for Applied Linguistics. [Citem per la 2a ed. en Cambridge University Press: Cambridge, Cambridge University Press, 2006.]

— (1972) *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press. [Edició castellana: Madrid, Cátedra, 1983.]

Lacreu, J. (1990) *Manual d'ús de l'estàndard oral*, València, Institut de Filologia Valenciana / Universitat de València.

López Morales, H. (1979) *Dialectología y sociolingüística. Temas puertorriqueños*, Madrid, Playor.

Milroy, J. (1992) «Social network and prestige arguments in Sociolinguistics», en K. Bolton & H. Kwok, (eds.), *Sociolinguistics today: International perspectives*, London, Routledge, pp. 146-162.

Mollà, T. (1990) *La llengua dels mitjans de comunicació*, Bromera, Alzira.

Trudgill, P. (1972) «Sex, covert prestige and linguistic change in the urban British English of Norwich», *Language in Society*, 1, pp. 179-195.

JOSEP-ÀNGEL MAS CASTELLS

LES CONNOTACIONS IDEOLÒGIQUES DELS MODELS LINGÜÍSTICS VALENCIANS: SITUACIÓ ACTUAL I CONDICIONANTS HISTÒRICS

1. INTRODUCCIÓ

En la història de la llengua catalana, els consensos quant a la gestió del polimorfisme han estat complicats fins i tot després que, fa ja vora un segle, l'Institut d'Estudis Catalans adoptà la codificació fabriana. En el cas del valencià, les discrepàncies tampoc no s'han esvaït amb la signatura de les Normes de Castelló (1932), fins al punt que hi podem trobar a hores d'ara diverses propostes més o menys sistemàtiques i més o menys allunyades del consens majoritari. A més, és en els textos emanats dels agents socials amb certa representativitat on sembla que la tria de variants segueix una lògica interna més consistent: on es podrà parlar amb més propietat de models.

Caldrà partir de la base, doncs, que el punt d'inflexió de les diverses propostes té uns fonaments més ideològics que no filològics pròpiament dits. És a dir: tot i que, estructuralment, *físicament* si es vol dir així, els models sorgeixen i s'alimenten de la variació lingüística *natural*, és el significat ideològic afegit amb què es carreguen determinades variants el que produeix la coexistència de diversos models. Si hi haguera acord respecte de tots els criteris aplicables en la codificació lingüística i en l'elaboració estilística de la llengua, les diferències en els usos serien molt menors, quasi reduïdes a l'àmbit de l'idiolecte.

El fet que les discrepàncies hagen donat lloc a diferents models demostra un grau considerable d'ideologització de la variació lingüística en l'ecosistema comunicatiu

Caplletra 48 (Primavera 2010), pp. 47-70

valencià. La idea es reforça si tenim en compte que els models lingüístics es visibilitzen en el moment de màxima tensió social al voltant de la temàtica lingüística i identitària de la nostra història recent: la transició. Més ben dit, és en aquest moment quan els models adquireixen una sèrie de significats sobreafegits d'una manera més palmària i contrastada, encara que l'origen de la major part es pot rastrejar abans. L'intens debat social i polític sobre les relacions que havia de mantenir el País Valencià amb la resta de territoris de llengua catalana va carregar els models lingüístics d'un significat ideològic que no sempre havien tingut ni mantindran intacte després.

El que sí que és una constant històrica, posada sovint de manifest, és que la intensitat de les polèmiques entre els defensors de cada model pren força d'una manera paral·lela a cada mínima embranzida en l'avanç de la llengua. Això no és casual, òbviament. D'una banda, perquè és en aquests moments quan es fa necessari socialment el model, el consens al voltant del model; de l'altra, per la pressió de factors exògens, que apliquen la vella i massa coneguda màxima del *divideix i venceràs*. N'és un exemple de tot plegat que determinats grups dediquen un esforç molt notablement superior a l'argumentació a favor del model propi (més encara: a l'atac als altres) que al mateix ús del que defensen. Sense oblidar que aquests mateixos grups han recorregut a la violència i la intimidació per tal de fer valdre la seua posició.

No caldrà insistir-hi ara, per com de conegut és el tema. Tampoc no farem una revisió sistemàtica de les diverses obres amb intenció d'incidir en la normativa lingüística (gramàtiques, ortografies, etc.) que s'han publicat al llarg dels darrers cent anys. Sobretot perquè ja comptem amb aportacions que s'han dedicat a aquesta tasca, d'una manera més general o sobre algun aspecte concret, de l'àmbit general de la llengua o de l'específic del valencià (cf. Casanova 2002; Climent 2007; Ferrando 2006a; Ginebra & Solà 2007; Saragossà 1997; Segarra 1998; Solà 1987, etc.). Tot i que aquests treballs, és clar, ací es tindran ben en compte.

L'objectiu d'aquestes ratlles s'enquadra més aviat en el cantó interpretatiu o qualitatiu. Proposem l'anàlisi de les relacions entre les formes lingüístiques i els grups socials que en fan ús en un context social sempre canviant. L'òptica, doncs, ha de ser forçosament dinàmica: si la relació és certa, l'investigador ha d'estar a l'aguait dels canvis i els transvasaments que l'evolució ideològica dels grups, d'una banda, i l'extensió social dels models, de l'altra, comporten. Les diverses fotos fixes amb què decidim delimitar el moviment de la història sociolingüística hauran d'incloure aquesta relació a tres bandes (formes, grups i context sociopolític) partint de la base que les agrupacions poden divergir notablement d'un moment a un altre.

L'Anàlisi Crítica del Discurs (ACD) suposa un acostament a l'estudi del llenguatge en el seu context social que ajuda a bastir la perspectiva que estem proposant.[1] El plantejament conflictivista amb què fa seu el concepte d'ideologia és el punt de partida ineludible. Com veurem tot seguit, aquesta focalització en el dissens com a element definidor de la ideologia i dels grups ideològics té repercussions també en la consideració del mateix discurs acadèmic com a objecte d'anàlisi. De més a més, l'aplicació de la perspectiva de l'ACD a l'anàlisi sociolingüística permet matisar l'accepció d'alguns conceptes d'ús habitual en aquest camp. En aquest article en revisarem dos de bàsics per als objectius que ens hem proposat: la variació diafàsica i el concepte d'estàndard lingüístic aplicat a la llengua catalana.

Una vegada dibuixat aquest marc teòric, presentarem l'anàlisi de la correlació entre els diversos models de llengua en actiu en la comunitat de parla valenciana i els grups socials que en fan ús. La correlació s'ha de centrar en el posicionament del parlant, com a membre d'un grup, respecte de les ideologies lingüístiques i socials. A aquest efecte, mostrarem les tendències que es poden deduir de l'ús lingüístic dels representants dels partits polítics valencians més importants. D'aquesta manera, després de descriure lingüísticament els models, veurem les connotacions ideològiques amb què es carreguen ara mateix, amb referències als usos d'altres agents socials. L'article es clourà amb una panoràmica històrica dels canvis i les transferències ideològiques que han experimentat els models, des dels primers debats en la Renaixença, més innocus si es vol, a la polarització radical de la Transició.

2. L'ACD I LA TEORIA DE LA IDEOLOGIA EN ELS ESTUDIS SOCIOLINGÜÍSTICS: UNA NECESSITAT

Un dels noms que se solen associar a l'ACD des dels inicis de la posada en circulació de l'etiqueta, és el de Teun A. Van Dijk. Aquest autor fa ja més d'una dècada que es va proposar l'ambiciós —i potser agosarat— projecte de bastir una teoria de la ideologia, que va donar el seu primer fruit en el volum titulat, senzillament, *Ideología*

1. En aquest article es defugiran els debats nominals que considerem que aporten ben poc a l'avanç de la recerca, si més no d'aquesta en concret. Així, assumim la mateixa denominació d'anàlisi crítica del discurs, no entrem a discutir si aquesta i la sociolingüística són disciplines o ciències del llenguatge (debat epistemològic de molt alta volada), utilitzem indistintament variació diafàsica i estilística, etcètera.

(1999) i un segon, de més divulgatiu i centrat en la dimensió discursiva del concepte (Van Dijk 2003). En les seues propostes, hom pot rastrejar les petges de sociòlegs i psicòlegs socials de primera línia, més o menys relacionats amb la Teoria Crítica de l'anomenada Escola de Frankfurt. No és aquest el lloc on entretenir-se a buscar fonts i influències. Per qüestions d'espai, ens limitarem a descriure succintament la noció d'ideologia que farem nostra, a causa d'un cert consens a què sembla que ha arribat la ciència social.[2]

Vegem, doncs, una definició d'ideologia proposada per aquest autor a partir d'aquest consens —i semblant, per tant, a altres que es proposen com a generalment acceptades en treballs més o menys divulgatius del coneixement social, com ara en Rocher (199612: 128). Diu Van Dijk (1999: 72)

> las ideologías consisten en aquellas creencias sociales generales y abstractas, compartidas por un grupo, que controlan u organizan el conocimiento y las opiniones (actitudes) más específicas de un grupo […] Esto implicaría que ellas encarnan no sólo los valores específicos sino también los criterios de verdad de un grupo.

En aquesta definició manquen, però, els trets distintius del sistema d'idees i judicis que constitueix la ideologia respecte d'altres sistemes de creences que no podríem qualificar d'ideològics sense perdre tota l'operativitat del terme. Per posar un exemple, sembla que no convé considerar ideològic el sistema de creences que guia determinades actituds i determinats comportaments socials àmpliament compartits sota el rètol més o menys explícit de *bona educació*. Es podria adduir que la rellevància social deixaria fora directament aquesta mena de conjunts organitzats de creences. Ara bé, no és menys cert que determinades normes que difonien els manuals d'urbanisme de fa algunes dècades avui serien difícilment assumibles.

Portant-ho al nostre terreny, una mirada a la història social recent de la llengua catalana ens mostra que no fa massa temps el canvi al castellà en presència d'un interlocutor que s'hi expressara, independentment de si entenia el català o no, es considerava la manera educada d'actuar en societat. Sense que puguem negar que aquesta

2. En Mas 2007: 77-99 he procurat presentar un itinerari lògic que mena del marxisme a la proposta que ací s'assumirà amb un aparell de citacions bibliogràfiques suficient, però de cap manera exhaustiu, atesa la quantitat ingent de llibres i articles que la sola definició d'ideologia ha generat i genera. En Mas 2008: 56-66 he fet un primer resum d'aquell itinerari. Aquest article implica un segon esforç de condensació, no sols d'aquest ítem, a més d'un nou enfocament basat en la perspectiva diacrònica i l'actualització de lectures i de dades.

idea *encara* subjau en l'actuació lingüística de molts parlants, és igualment evident que avui no s'accepta d'una manera tan callada i asèptica com la conveniència de no posar els peus damunt la taula, posem per cas. L'exemple de la bona educació s'ha triat perquè il·lustra bé tant el principal tret distintiu de la ideologia com el caràcter relatiu d'aquest, en el sentit de variable segons societats i moments històrics: la polèmica.

En efecte, la conflictivitat, siga en el plànol estrictament teòric o arribe a l'expressió violenta, és la característica definidora d'allò que anomenem ideologia, ja que la polèmica «es el punto en que los valores se 'traducen' en creencias ideológicas» (Van Dijk 2003: 24). Per tant, totes les posicions discordants sobre temes que afecten una societat seran considerades ideològiques des del punt de vista de l'analista, fins i tot les que defensen una asseveració demostrada científicament. En canvi, no seran considerades així, sinó com a part del *fonament comú* de la societat en qüestió, aquelles sobre les quals hi ha o hi havia un acord general, encara que siguen reputades com a falses en altres societats o moments —com ara que la Terra és plana (*apud* Van Dijk 2003: 30).

Convé aclarir que aquest relativisme teòric no té per objecte invalidar cap expressió del que (ara i ací) anomenem *coneixement científic* ni, encara menys, posar al mateix nivell les argumentacions sorgides de l'aplicació rigorosa d'una metodologia i els exabruptes de cap forma d'antiintel·lectualisme. Ara bé, sí que postulem que l'investigador ha de tractar analíticament igual, si es vol dir així, les argumentacions més pròximes i les més allunyades dels seus posicionaments socials. Ha d'intentar evitar *jutjar* abans i mentre descriu si vol veure el que realment hi ha, i reservar-se l'aparell més argumental per al lloc escaient i explícitament subjectiu de la prospecció. L'etnografia, una altra disciplina interessada en el comportament de l'individu en societat, ho expressa amb una fórmula *estranyament antropològica* (*apud* Hammersley i Atkinson 1994: 22), una mena de recerca d'una mirada panoràmica, tot i formar part del paisatge.

El primer pas ha de ser l'allunyament definitiu de la concepció pejorativa del concepte d'ideologia, heretada de la tradició marxista, incloent-n'hi les diverses revisions, les quals, *grosso modo*, consideren la ideologia una mena d'*error d'apreciació*, siga induït per altres grups, siga a causa de la posició social que ocupa el grup en qüestió. Com és evident, la noció només és possible si s'oposa a un antònim: la *consciència de classe*, la Veritat, si fa no fa. Però la ciència social més solvent ja fa temps que ha declarat la irrellevància del valor de veritat a l'hora d'analitzar el comportament dels diversos grups (cf. Gallino 1995 o l'obra de Thomas presa globalment, per posar un exemple divulgatiu i un altre d'*auctoritas*).

Allò que importa és l'efecte, la difusió i la repercussió dels discursos que produeixen i reprodueixen ideologia. I importa perquè, tot plegat, té conseqüències en la vida dels membres de la societat en qüestió. Per tant, interessa analitzar ben bé la gestió de les ideologies, els factors que porten a uns o uns altres nivells d'èxit. Entre els quals, la veritat i la cientificitat de les asseveracions no solen ser, per desgràcia si volem, el pal de paller. No en una dimensió comparable a la possibilitat d'accés als mitjans de comunicació o a qualsevol altre mitjà de difusió ideològica, com ara l'ensenyament.

La (nostra) sociolingüística, en aquest sentit, hauria d'esmolar les eines analítiques, descriptives i interpretatives, si vol superar una certa sensació de reiteració en les darreres dècades. És per tot això que qualifiquem de *necessitat bàsica*, més que no de *proposta*, l'aplicació de les aportacions més rellevants de l'ACD i de la ciència social en general. L'epítet, a més de subratllar la importància que atorguem a la necessitat, s'ha de prendre també en un sentit més literal: es tracta d'actualitzar les premisses que es troben a la base de la major part del discurs sociolingüístic habitual.

Perquè endinsar-se en aquest tipus de recerca comporta haver d'assumir, de bestreta, que hi ha *cortines de fum* que deixen petges ben sòlides i marcades en el *món real* —siguen poques o moltes, més o menys importants: heus ací l'objecte d'estudi que proposem. Caldrà que ens decidim a mirar de fit a fit aquells aspectes de la realitat social que no *ens agraden*: que no concorden amb el nostre propi discurs i el conjunt d'apriorismes generalment acceptats al si de la disciplina.

3. L'ACD EN ELS ESTUDIS SOCIOLINGÜÍSTICS: ALGUNES MATISACIONS CONCEPTUALS

Cal també, doncs, una actualització de les eines interpretatives, de termes a teories i metodologies, equiparable a l'aplicació de les noves tècniques de recopilació i tractament de dades quantitatives que ja s'està duent a terme. En aquest article proposem alguns reenfocaments, o matisacions si més no, que també es poden considerar de base i que poden servir de botó de mostra d'aquesta via de revisió teòrica. Via que, ho subratllarem, es declara ben allunyada d'allò que habitualment s'entén per revisionisme.[3]

3. En aquest sentit, el present treball, com la monografia que he publicat recentment (Mas 2008), es voldria inserir en una línia de treball, si no corrent, de revisió i actualització teòriques dels mètodes i postulats

3.1 Els mecanismes de la variació diafàsica

Per començar, la teoria de la ideologia ha de matisar l'explicació tradicional del *funcionament* de la variació diafàsica, en el marc de la qual cal situar la tria estilística i les seues implicacions socials. Se sol dir, i no sols en materials pròpiament divulgatius, que el registre que empra un parlant en una determinada ocasió és producte de l'actuació dels factors situacionals del camp, mode i tenor i que, per tant, el registre s'adapta a aquests factors i els reflecteix de manera convencional. Un esquema per a representar-ho pot ser el següent:

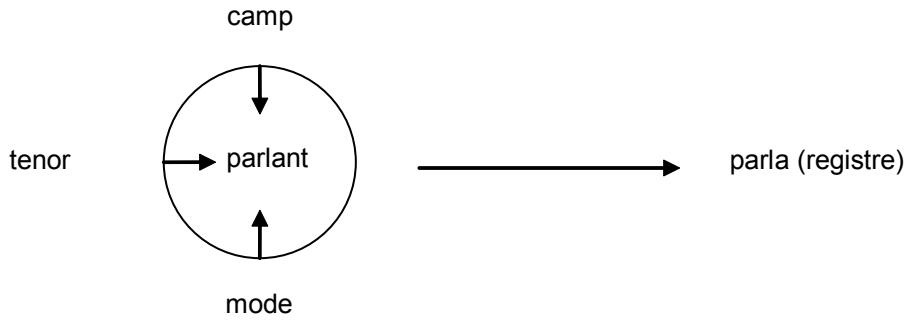

La variació funcional: representació canònica

L'aire conductista de la representació, tant pel que fa a la unanimitat de resposta que pressuposa (el registre: el *mateix* registre per a tothom) com al paper eminentment passiu del subjecte (el parlant), mer receptor dels estímuls (els factors situacionals), no casa gens bé amb el plantejament d'aquesta recerca. El fet que per a la mateixa situació comunicativa un parlant trie conscientment el demostratiu simple i un altre el reforçat, per exemple, ja invalida tant la unanimitat com la passivitat: per la diferència i pel fet mateix de l'elecció. Partim de la base, doncs, que cal situar el parlant en el paper protagonista i buscar el fonament de la diferència de resultat en un posicionament ideològic diferent que implica o es reflecteix en la forma lingüística.

sociolingüístics que diversos autors estan duent a terme més o menys de la darrera dècada ençà (Calaforra 1999, Nicolàs 2005, Querol 2000, Conill 2007, per exemple). No em puc estar d'esmentar la procedència valenciana d'aquesta nòmina. Hi pot tenir alguna cosa a veure que la distància entre alguns constructes teòrics i la realitat quotidiana es fa difícil de no veure en el nostre ecosistema comunicatiu.

De tota manera, es fa necessari distingir entre les situacions en què el parlant adopta una actitud més, diguem-ne, activa, d'altres en què és plausible suposar-li un grau de consciència baix respecte de les variants que empra. Cal proposar, doncs, una diferenciació gradual, més que no tallant o dicotòmica, i paral·lela al grau d'atenció que el parlant dedica a la parla. Atenció que es relaciona directament amb el nivell de formalitat de la situació comunicativa. Així, a un nivell de formalitat més alt correspon un grau d'atenció més elevat del parlant, que pot activar els significats sobreafegits que adquireixen determinades formes lingüístiques precisament en aquestes situacions.

La sociolingüística de la variació anomena *estereotips* aquestes variants carregades de significat social; variants polèmiques i ideològiques, per tant. A més, l'ACD justifica l'anàlisi d'aquesta mena de variants: «todas las formas que cambian 'en función de (dependientes de) alguna característica del contexto' […] también tienen, en principio, una función ideológica» (Van Dijk 2003: 69). El caràcter ideològic de determinades formes lingüístiques, a més de ser determinat per aquesta qualitat intrínsecament polèmica, o com a mínim no consensuada, del seu ús, es manifesta també en el fet que la ideologització és relativa.

La relativitat és evident si comparem unes societats amb les altres, perquè és difícil que coincidisquen les connotacions d'ús del morfema equivalent en dos llengües diferents. Però convé destacar, en el nostre cas particular, que des del punt de vista diacrònic són constatables canvis notables en les connotacions ideològiques de l'ús de formes com *hui*, *-isca*, o l'omissió de la *t* en la pronúncia del sufix *-itzar*, per posar exemples del nivell lèxic, morfològic i fonètic dels darrers trenta anys. Hi tornarem més avant.

3.2 Els estàndards del català

Un concepte que, al nostre parer, s'ha utilitzat per davall de la seua potencialitat explicativa a causa de certes confusions derivades de la influència del debat ideològic en la nostra bibliografia sociolingüística és el d'estàndard lingüístic. Més concretament, es detecta una dissonància entre la tipologia generalment acceptada d'estàndards lingüístics i l'aplicació d'aquesta al cas del català. Quant a la distinció prèvia entre normativa i estàndard, per qüestions d'espai, remetrem a diversos autors que se n'han ocupat, incloent-hi qui signa aquests papers (Mollà 2002; Montoya 2006; Mas 2008).

En qualsevol cas, la diferenciació es pot resumir en poques paraules: la normativització descriu el procés eminentment tècnic pel qual una llengua es dota d'un conjunt de normes gramaticals i ortogràfiques per a l'ús *correcte*, mentre que l'estandardització correspon a la configuració, eminentment social, d'un registre *adequat* per als àmbits de formalitat mitjana o mitjana-alta. Aquest registre parteix de les variants que, prèviament, ha acceptat la normativa, i en comporta les fases d'acceptació, vehiculació i elaboració.

Hom sol parlar de dos criteris a l'hora de classificar les diverses maneres de dur a terme l'estandardització i la normativització de les llengües. El primer fa referència als centres de treball i de decisió en la tasca normativitzadora, i permet distingir entre les codificacions monocèntriques, quan una única institució hi té la darrera paraula, i les policèntriques, en què el *poder* es divideix en diversos centres, generalment coordinats entre si. El segon criteri parteix del pes que s'atorga a les varietats geogràfiques més importants de la llengua en qüestió. Segons Polanco (1984), s'hi distingeix:

a) *Model unitarista*: centrat d'una manera aclaparadora en un dialecte, amb escassíssimes *concessions* a la resta. És un model que necessita i alhora fomenta la diglòssia interna, en identificar una varietat amb el prestigi a través de la «correcció» i estigmatitzar les altres com a vulgars o fins i tot com a deformacions d'una suposada llengua original i pura que correspondria amb aquell dialecte privilegiat.

b) *Model composicional* o *compositiu*: basat en les varietats més importants, tot i que dóna també com a resultat un estàndard unitari. El model resultant, per tant, no s'identifica amb cap varietat preexistent, sinó que es configura com una síntesi de les més importants, com una mena de trencaclosques fet d'aportacions d'origen divers.

c) *Model d'estàndards autònoms*: basat en les varietats més significatives, per a cadascuna de les quals ofereix un cert nombre de solucions diferents i privatives. Les varietats resultants se solen anomenar *subestàndards*, *paraestàndards* o *modalitats d'estàndard*.[4] En paraules de Bibiloni (20003: 42)

4. En la línia de la primera nota al peu d'aquest article, no entrarem en el debat nominal per tal de definir una mateixa realitat, per molt que els arguments a favor o en contra del terme paraestàndard (com ara, en Ginebra i Solà 2007) o l'ús d'altres de semblants a les ací ressenyades, com ara modalitats regionals (per exemple, en Vallverdú 2000) puguen ser més o menys consistents o coherents amb una ideologia pro lingua compartida per l'autor i els lectors d'aquest article.

> És propi de llengües parlades en un extens espai geogràfic fragmentat en marcs polític-administratius diversos. Aquests constitueixen també marcs d'interacció social cohesionats cada un d'ells i amb una certa desvinculació uns dels altres. Això crea les condicions per a l'aparició de normes estàndards diferenciades en cada un d'aquests marcs, fet que no és obstacle, però, per a la consciència de la unitat d'aquestes llengües. […] L'estandardització autònoma representa un procés policèntric: hi ha diferents centres de planificació del corpus que exerceixen la seva influència sobre unes àrees d'interacció diverses. En canvi, els models unitari i composicional són bàsicament monocèntrics.

Breument: resulta sorprenent el fet que no hi haja unanimitat entre els analistes a l'hora de classificar el cas del català en el model d'estàndards autònoms, ni tan sols a hores d'ara. L'única característica de la definició de Bibiloni que no acomplim és la de l'espai geogràfic extens, que es pot qualificar de secundària respecte de la resta. La *ceguesa voluntària* que imposa la ideologia, en la confusió dels desitjos amb la realitat, arriba al grau extrem quan determinats autors no *reconeixen* ni tan sols el policentrisme: tant l'IEC com l'AVL són institucions que tenen legalment atribuïdes tasques codificadores. Una altra cosa és que un es puga declarar més o menys *objector* d'una o de l'altra, però fer com si la que *no agrada* no existira constitueix un paroxisme que, al nostre parer, l'investigador no s'hauria de permetre.[5]

Convé obrir un parèntesi per tal de subratllar que aquesta mena de crítica o autocrítica gremial que estem fent tot al llarg d'aquestes ratlles no significa cap aposta per l'asèpsia en la investigació social. Ans al contrari, afirmem que disciplines com la sociolingüística adquireixen sentit en situacions com la nostra precisament pel seu caràcter compromés. El que és necessari és evitar que el posicionament propi construïsca uns apriorismes que ens entelen la perspectiva en la fase descriptiva de la realitat. Per a poder comprendre-la millor, amb la intenció programàtica, precisament, de canviar aquells aspectes que actuen en contra del que se suposa que és el nostre compromís *professional*: l'extensió social de la llengua.

D'altra banda, la revisió teòrica que hem dut a terme ens permet fixar de manera inequívoca el marc de la recerca que proposem en aquest article: la disputa lingüística i social entre els diversos paraestàndards que es proposen per a la comunitat de parla

5. En un altre lloc (Mas 2009, en premsa) he fet una succinta presentació contrastiva d'ambdues institucions i una anàlisi igualment contrastiva de les seues propostes per a l'estàndard oral valencià. Aquesta anàlisi, a més de demostrar que les diferències d'impacte són realment escasses, posa de manifest que tan sols un parell es poden atribuir a una major preocupació per la genuïnitat valenciana per part de l'AVL, en contra del que tant defensors com detractors de la institució solen argumentar.

valenciana. Partim de la base, doncs, que hi ha actualment tres grans modalitats d'estàndard: el de Catalunya, el valencià i el balear. Més alguna d'incipient, com la nord-occidental,[6] i alguna proposta amb molt poca base demogràfica, com ara l'andorrà o l'alguerés, assimilables, sens dubte, en un marc més gran.

4. ELS MODELS LINGÜÍSTICS VALENCIANS: ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Com s'ha apuntat de bon començament, les controvèrsies sobre els models de llengua per als usos formals en l'àmbit valencià tenen un origen ideològic més que no filològic o estilístic. No es pot afirmar categòricament, per falta d'estudis, però fa l'efecte que l'anàlisi dels discursos de defensa d'un o d'un altre model donaria com a resultat un percentatge d'argumentacions de contingut netament ideològic per damunt de qualsevol altra consideració. En qualsevol cas, partim de la premissa que quan un parlant valencià —més com més ideologitzat estiga, o com més conscient en siga— tria determinades variants per a un registre formal, és conscient que els receptors del seu missatge el poden situar en un lloc determinat de l'espectre ideològic. Així, entre els valencians i en aquests àmbits, *parlar* implica *dir* més d'allò que es diu literalment.

L'investigador i el filòleg en general, com a membres d'aquesta comunitat de parla, no són aliens al conjunt de significats sobreafegits que revesteixen determinades formes lingüístiques, més o menys sistematitzades en models. Les defenses abrandades, amb polèmiques en premsa incloses, d'una variant enfront d'una altra, o fins i tot el fet de senyalar com a correcta només una de diverses opcions admeses per la normativa, en són exemples recents i actuals.[7] Des d'aquests pressupòsits, i afegint-hi el fet que

6. Els darrers anys, s'està plantejant amb una certa assiduïtat l'emergència d'un (para)estàndard nord-occidental, a partir de l'aparició i l'auge dels mitjans de comunicació d'abast local i comarcal. El fet que aquest estàndard nord-occidental emergent s'estiga fent posteriorment i massa d'esquena al valencià, posa de manifest la feblesa de les relacions entre la comunitat de parla valenciana i la catalana. Així es desprén de la celebració amb què s'hi rep que formes com seua o dos cases siguen admeses per fi per la normativa. Gràcies, s'afirma, a diaris com *Segre* (Samper 2000: 114), sense fer esment ni de l'escola ni dels mitjans de comunicació valencians que porten dècades fent-ne ús habitual, per no parlar dels clàssics de les nostres lletres. Per a una revisió del concepte de comunitat lingüística a partir del criteri de la interacció i la integració simbòlica, vegeu Mas (2007), Mas (2008) i Pradilla (2008).

7. Encara arriben estudiants a les aules universitàries que afirmen que sempre se'ls ha corregit l'ús de dos amb valor femení, d'este en cartes (figuradament) a amics o dels incoatius en –ix, per exemple. Davant les susceptibilitats que desperta parlar d'aquestes qüestions (la qual cosa no fa sinó confirmar la hipòtesi), cal

probablement és en el moment actual que es pot parlar d'uns models més clarament definits, tot seguit descriurem els que es troben vigents en l'ecosistema comunicatiu valencià i n'exemplificarem l'ús per part dels subjectes més explícitament ideològics: els partits polítics.

L'autor d'aquest article (Mas 2008: 122-129) ha proposat una taxonomia aproximada dels models lingüístics valencians actuals basada en Lacreu (2002) i Pradilla (2004), que té també en compte el panorama històric de Ferrando (2006a). Així, hom pot distingir quatre models, basats lingüísticament en un percentatge de més a menys formes pròpies del valencià, inversament proporcional a la presència de variants d'altres varietats de la llengua catalana: *secessionista*, *particularista*, *convergent* i *uniformista*. Com ja s'ha apuntat diverses vegades, la distinció no vol suggerir un conjunt d'elements tancats, sinó un sistema interrelacionat on són possibles els transvasaments d'usuaris i de formes entre cada model i el que té a la vora. I això tant sincrònicament, per exemple distingint els usos orals dels escrits, com diacrònicament.

El model secessionista es distingeix de la resta perquè és l'únic que queda totalment fora de la codificació fabriana. Així, fa una proposta —més d'una, en realitat— no ja d'estàndard sinó de normativa, amb l'objectiu explícit de distingir-se al màxim de la *consolidada*, no sols en els aspectes lèxics o morfològics peculiars del valencià, sinó també optant sistemàticament per solucions ortogràfiques diferents, com ara la *ch* o la *y* —la qual cosa implica tenir sempre present l'ortografia *catalana*, que actua així com a «codi de contrareferència» (Pradilla 2008: 42). El model uniformista, tot i ser el més distant del secessionista des de diversos punts de vista, hi coincideix en el fet que presenta algunes variants estereotípiques (en el sentit que s'ha vist més amunt, en referir-nos a la sociolingüística de la variació) que, per si soles, l'identifiquen. Per exemple, formes com els subjuntius en *-i¸* possessius femenins amb *-v-*, o paraules com *noi*, *tarda*, etc., que no empren la resta de models.

afanyar-se a subratllar que, en esmentar-ho, no s'està acusant el gremi filològic de tots els mals i dificultats que troba l'extensió de l'estàndard entre els valencians. Sens dubte, són molt més greus –i malintencionades– actuacions marcadament i explícitament ideològiques, com ara el *Manual escolar valencianista* que va editar Unió Valenciana als anys vuitanta amb el propòsit explícit d'ajudar els pares a discernir si els llibres escolars dels seus fills estaven escrits en valencià o en català (!?). Però ara no estàvem parlant d'això. A més, la perspectiva de què sorgeix l'exemple és descriptiva; no obstant això, si es vol prendre com a crítica, demanem al lector que la situe en la modalitat d'autocrítica constructiva.

En canvi, el model particularista i el convergent es defineixen per una combinació de variants que els separa dels dos models ja referits. Per exemple, el particularista comparteix amb el secessionista la tria sistemàtica de la variant lèxica valenciana quan aquesta contrasta amb la resta de la llengua o, especialment, amb el bloc oriental; però el particularista només, en principi, si l'admet la normativa general, com ara *xicotet* enfront de *petit*. D'altra banda, això ho combina amb l'acceptació del sistema ortogràfic de base fabriana. De la seua banda, el model convergent tendeix a usar formes comunes amb altres varietats de la llengua catalana, però al costat d'aquelles pròpies del valencià avalades també per una tradició escrita secular (*petit* al costat de *meua*, *siga*, per exemple).

El que distingeix el particularista i el convergent, doncs, és el contrast entre determinades variants equivalents, a més de l'absència dels estereotips forts dels models extrems amb què limiten (el secessionista i l'uniformista respectivament). Són, doncs, els models més pròxims des del punt de vista lingüístic, cosa que fins a cert punt facilita intercanvis de formes i de parlants, com s'ha apuntat més amunt. En un sentit contrari actua la confrontació ideològica dels grups socials valencians, que ha arribat al punt del partidisme: la qüestió del model de llengua ocupa més espai en l'agenda política, per desgràcia, que no la qüestió de la promoció de l'ús social de la llengua, com s'ha posat reiteradament de manifest (cf. Pradilla 2008: 40).

En la taula següent es presenta el model lingüístic dels partits valencians amb certa representació institucional. Per tal de dur-la a terme, s'han analitzat les pàgines web respectives, concretament l'apartat de presentació, d'una extensió d'un parell de fulls en tots els casos. L'anàlisi s'ha dut a terme al febrer del 2009, o més ben dit s'ha actualitzat respecte de les que s'exposen en treballs anteriors meus (Mas 2007: 168 i Mas 2008: 125), amb l'única excepció del Partit Popular de la Comunitat Valenciana.

L'excepció és causada pel que es pot qualificar ben bé d'involució des del nostre punt de vista: l'anàlisi inicial de Mas (2007) es va realitzar al 2004, com les altres; per a la de Mas (2008), realitzada al setembre de 2007, es va haver de recórrer al *saluda* del president del PP valencià, l'únic apartat amb versió en valencià en aquell moment; ara ens hem hagut de conformar amb aquella, atés que actualment no hi hem pogut trobar un sol text en la llengua pròpia dels valencians. De tota manera, una ullada a la pàgina web de la Generalitat Valenciana, el govern de la qual ocupa aquest partit, confirma la seua tria del model lingüístic particularista —les escasses ocasions que fa ús del valencià, es podria afegir, i amb algunes excepcions territorials favorables al convergent en seccions locals allunyades del cap i casal.

Hi ha altres diferències entre aquesta i les taules anteriors que demostren, en primer lloc, el dinamisme de la comunicació via Internet, fins i tot en textos no lligats a l'actualitat immediata. En aquest punt l'excepció és Esquerra Unida del País Valencià, que manté el mateix text de presentació del 2007. El canvi més significatiu el protagonitza Unió Valenciana, que ha adoptat la darrera versió de les normes de la RACV, a partir de la qual s'inclou l'accentuació. L'altre consisteix en l'elecció dels dos partits que es trobaven a cavall entre el particularista i el convergent, PSPV-PSOE i BLOC, del convergent i del particularista respectivament. Més enllà de la facilitat de transvasament que ja s'ha reiterat, ens hi detindrem una mica més avant, en fer diverses matisacions respecte de la presència social dels diversos models. Vegem ja els resultats:[8]

Partit polític	**Variants**	**Model**
PP	*este, teua, siga, servici, -ix / perquè*	Particularista
PSPV-PSOE	*seues, quede, seguisca / desenvolupament, aquesta, dues, veient, serveis, homes*	Convergent
BLOC	*seua, situe, vos / rere, eina*	Particularista
EUPV	*teua, ací / aquest, seves, joves, vuit*	Convergent-uniformista
ERPV	*siga, seues / aquest, us, ofereix, servei, tothom, conèixer, afegesques*	Convergent
UV	nacionaliste, proyecte, en [per amb], l'identitat, profunt, civilisacions, colectiva, obstàcul, desenroll, òrguens [òrgans], dorat [daurat], propon, mijos [mitjans], nos [ens], riquea /	Secessionista

Els models lingüístics dels partits polítics valencians (febrer 2009). La barra separa les formes estereotípiques endodialectals de les exodialectals.

El model uniformista, quasi absent de la taula, té una presència testimonial en l'espai comunicatiu valencià actual. De fet, no l'hem pogut trobar de manera taxativa

8. S'ha de fer referència també, ni que siga en nota al peu, a la desaparició del PSAN de la taula. El motiu és que els textos que hem pogut trobar al web escrits inequívocament per autor valencià –no hi ha versió valenciana específica, congruentment amb la ideologia del partit– segueixen el model convergent. Així, la justificació de la presència en la taula d'un partit sense cap representació en cap institució valenciana, que era el fet que era l'únic que usava el model uniformista, ja no es dóna.

en cap grup ideològic; tan sols hem detectat algun professor universitari que en fa ús. També lligat al món universitari i cultural, en part dels poetes de la generació del 70, va tenir el seu apogeu —sempre relatiu, en relació a l'actualitat. L'adopció de les formes pròpies del paraestàndard de Catalunya —obviant ara el nord-occidental emergent— per part de parlants valencians quan escriuen per a alguna publicació enllà del Sénia no es considera ací. Perquè el marc social que ens hem fixat, en el qual les variants lingüístiques adquireixen i expressen unes determinades connotacions, és el valencià.

El model secessionista va viure el seu màxim esplendor quan va ser usat al diari de les Corts i fins i tot en alguna secció del *Diari Oficial de la Generalitat Valenciana*, en la legislatura 1995-1999 (UV era al govern del PP). Actualment, també passa per moments difícils, paral·lels al declivi electoral del grup que el sosté, tot i que manté bastions d'associacions folkloricoculturals, com la Reial Acadèmia de Cultura Valenciana o lo Rat Penat. A més, pateix una dissensió interna important: el sector dur, representat per Coalició Valenciana, no accepta la darrera reforma ortogràfica de la RACV i continua, per exemple, sense accentuar. I exhibint impúdicament un esquema diglòssic de manual en la repartició dels usos lingüístics i una ideologia netament espanyolista i regionalista en el sentit més vuitcentista del terme (vegeu-ne el web, per exemple).

El model convergent també es pot dir que està experimentant un cert retrocés, tot i que no comparable als anteriors. De ser el model absolutament hegemònic en la dècada dels setanta i dels huitanta, ha anat cedint terreny gradualment, més de pressa al darrer decenni, en favor del particularista. Aquest darrer va fer el gran salt amb l'inici de les emissions de Radiotelevisió Valenciana (l'any 1989), on l'ús de la llengua és sobretot oral, però no exclusivament.[9] La fita següent la constitueix, probablement, l'accés del PP al govern de la Generalitat al 1995 i, sens dubte, la posada en funcionament de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua el 2002. La institució no ha prescrit el model particularista com l'únic vàlid, però l'ha adoptat en el llibre d'estil

9. En aquest cas no es pot dir amb propietat que el model convergent haja cedit un espai al particularista, atés que, amb més o menys èmfasi, el model de l'ens sempre ha estat el mateix –una altra cosa és la qualitat del seguiment que se'n fa, francament millorable, en unes èpoques més que en altres. Això no obstant, les escasses mostres d'ús de la llengua als mitjans audiovisuals valencians de finals dels vuitanta, quasi reduïdes al programa Aitana de RTVE i a De dalt a baix a Radio Peninsular, estaven emprant un model més assimilable amb el convergent. Per a una anàlisi detallada del model lingüístic del pioner programa radiofònic, vegeu Casanova (2000).

de totes les seues publicacions, com han fet totes les institucions i els organismes que depenen del govern valencià.[10]

Sembla lògic esperar una certa expansió, per imitació, del model particularista. Però el convergent continua senyorejant amb vigor l'àmbit cultural (el proposen i difonen les universitats valencianes i l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana) i la premsa escrita, tant en paper com electrònica.[11] La influència de Canal 9, o dels informatius de Canal 9, ha fet que les escasses emissores de ràdio i de televisió d'abast local que emeten en valencià hagen optat majoritàriament pel model particularista. La tendència del nostre entorn cultural —europeu i americà— a una presència creixent dels trets propis de l'oralitat (i, per consegüent, de la col·loquialitat) en la comunicació pública, actua en el mateix sentit (vegeu, per exemple, Mugglestone 20033).

En l'ensenyament sembla que s'estan obrint algunes escletxes també al particularista, especialment en els nivells inicials —tot i la contestació que van tenir les primerenques *Orientacions i suggeriments per a l'elaboració de materials curriculars escrits en valencià* de l'AVL (2002). L'evolució de la major part dels nostres escriptors cap a un model lingüístic més viu i menys *llibresc*, sense que es puga dir que han adoptat el particularista en la mateixa mesura que les institucions o RTVV, és un altre factor que, ben probablement, en facilitarà l'expansió. La qual, si s'arriba a realitzar en una mesura suficient, anirà desideologitzant progressivament aquest model. En detriment de la resta, que quedarien cada vegada més marcats ideològicament, menys *naturals*, especialment els extrems. De la seua banda, el model convergent compta amb el rèdit de prestigi d'haver estat i ser encara el més usat per part dels grups compromesos amb més claredat amb la normalització lingüística. Sens dubte, doncs, la convivència dels models centrals s'estendrà encara a termini curt i mitjà.

10. Per a una anàlisi descriptiva i valorativa dels treballs de l'AVL en aquest lustre i escaig, vegeu Pradilla (2008: 34-63).

11. Els representants dels diaris més importants de l'àmbit valencià, *Levante* i *Las Provincias*, van fer pública la intenció d'oferir una versió en català de les seues pàgines web en el transcurs d'unes jornades sobre llengua i mitjans de comunicació organitzades per l'AVL al 2006. No és una previsió agosarada la de pensar que optaran pel model particularista, sobretot en el segon cas, si és que mai arriben a complir la paraula donada. Això suposaria un punt d'inflexió per a aquest model, atesa la gran diferència de difusió d'aquests mitjans respecte de la resta d'àmbit valencià (incloent-hi les edicions autonòmiques de premsa d'àmbit estatal i, per descomptat, els mitjans que usen el català com a llengua vehicular a l'abast dels valencians).

5. NOTES PER A L'ANÀLISI HISTÒRICA DE LES CONNOTACIONS IDEOLÒGIQUES DELS MODELS DE LLENGUA VALENCIANS

En presentar la taula que relaciona partits polítics i models s'ha fet referència a alguns canvis esdevinguts en el breu període de tres anys. Acabem d'esmentar també alguns moviments que s'estan donant avui mateix, amb alguna cauta referència a l'evolució probable del futur immediat. Els uns i els altres dibuixen un panorama viu en evolució constant i ràpida, per no dir vertiginosa des d'un punt de vista històric. Per posar un exemple contundent: fa a penes deu anys hauria estat poc menys que impensable que un partit polític com el Bloc Nacionalista Valencià usara el mateix model lingüístic que el Partit Popular de la Comunitat Valenciana, tot *escrivint* algunes de les variants que apareixen a la taula. Per molt que aquest ús es veja matisat per altres documents de la formació que segueixen un model convergent de manera clara.

En qualsevol cas, la convivència del model particularista i el convergent, per escrit sobretot, en els usos d'un mateix agent ideològic hauria estat una anomalia molt cridanera en l'espai comunicatiu valencià fins fa vora deu anys, o potser menys. Si ampliem el segment temporal un decenni més, resultarà ben complicat de trobar un comportament anàleg. El motiu n'és la superposició de l'eix ideològic dreta-esquerra al nacionalitari que va produir l'anomenada transició valenciana, anomenada sovint amb el rètol igualment imprecís de *batalla de València*.

Fóra prolix tan sols esmentar la bibliografia que se n'ha ocupat, especialment la que ha posat de manifest la connivència de l'espanyolisme de base franquista amb un *valencianisme estricte*, el màxim i quasi únic postulat ideològic del qual era la negació de cap vincle amb Catalunya. Ni polític, ni cultural ni lingüístic, per dir-ho amb una gradació de les temàtiques més pròpiament ideològiques a, en principi, les menys. El darrer *topic* va donar lloc al model lingüístic secessionista, segons la seua pròpia lògica interna. Els altres models lingüístics també van quedar *contaminats* per la dinàmica de la barreja ideològica. L'uniformista d'una manera quasi exactament simètrica; els altres, amb més o menys exactitud segons si ens aproximem o ens allunyem als moments de màxima tensió en la confrontació, d'acord amb el que s'ha comentat adés. Ho he representat amb l'esquema següent en Mas (2008: 127):

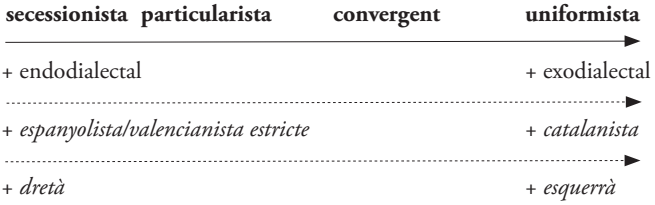

Eixos ideològics dels models lingüístics: esquema de tendències.

La barra que separa l'opció espanyolista del valencianisme estricte també s'ha d'interpretar de manera diferent segons el moment i el grup a què ens referim, cosa que subratlla el caràcter aproximatiu de l'esquema. El primer significat s'acaba de referir: la combinació dels dos en l'espai ideològic del secessionisme lingüístic. Però també és possible el caràcter excloent dins d'aquest mateix grup, si atenem el discurs fins i tot pròxim a l'independentisme de determinades *seccions* juvenils. I d'una manera quantitativament més important, en termes relatius, per la creixent difusió d'un discurs ideològic que es basa en la defensa d'una identitat valenciana diferenciada sense negar el vincle cultural i sobretot lingüístic amb la resta del territori lingüístic català. Creixement que du aparellada la utilització progressivament menys marcada ideològicament del model particularista que estem comentant.

Això no vol dir de cap manera que calga datar en la transició el *naixement* del model particularista. Lacreu (2002) en va posar com a exemples les Normes del 32 i els treballs de Sanchis Guarner i Carles Salvador —mentre que Enric Valor, sobretot a partir dels setanta i huitanta, és el referent del convergent. La dada i la data són rellevants: es tracta del primer model sistematitzat per a la llengua literària/estàndard, consensuat entre els usuaris més destacats en l'època. El document va ser corregit —atés que incloïa algunes errades de descripció gramatical— i ampliat posteriorment, com és sabut, per Sanchis, Salvador i Valor, fonamentalment.

Alguns autors inclouen dins del calaix de les correccions l'opció més decidida per les variants convergents i redueixen el document a una funció merament simbòlica. Això és mostra d'un cert biaix ideològic que es pot interpretar com la *resistència* dels defensors del model convergent a perdre espai de legitimitat. D'una manera més evident pel que fa a l'aplaudiment i la *construcció d'una tradició* d'estàndard valencià que amplifica les opcions convergents i minimitza les particularistes. Però també en allò tocant a l'extensió social de les normes com a model lingüístic.

És cert que les Normes de Castelló tenen el valor simbòlic de significar l'acceptació implícita del treball codificador i normatiu de Fabra i de l'IEC i, per tant, de la unitat de la llengua. Però no és menys cert que van servir de guia, de model lingüístic doncs, als escriptors i a les publicacions d'aquella primera meitat dels anys trenta (*El camí*, *La República de les Lletres*, els cursos de llengua de lo Rat Penat, etc.). Fins i tot, hi va haver una tasca de difusió important de les normes en la premsa valenciana, tant en castellà com en català, amb seccions, diguem-ne, d'assessorament lingüístic, com «Parlem bé! » i les «Notes gramaticals» (més de cent redactades per Carles Salvador), ambdós publicades a *El camí* (Climent 2007: 206-239).

Una tasca semblant, més important quantitativament si es vol, s'havia dut a terme a Catalunya uns anys abans amb la normativa fabriana. Amb la diferència que l'oposició a les normes va ser «anecdòtica» en el cas valencià (Climent 2007: 240),[12] contràriament al que s'havia esdevingut en el català (Segarra 1985: 346-358). Per tant, caldria concloure que el model lingüístic dominant en el període que va de la signatura de les normes a la guerra del 36 va ser el particularista. El fet de no *reconéixer-ho* pot tenir a veure també, i fins i tot, amb l'oposició als valors ideològics que s'associen al grup que fa més ús (i *bandera*) del model particularista en l'actualitat —espanyolisme i conservadorisme, *grosso modo*.

Tanmateix, recordem, per posar un cas paradigmàtic, que Sanchis Guarner en va ser un dels principals valedors, fins i tot en els moments d'auge del model convergent. En paraules de Ferrando (2006b: 112):

> En realitat, amb les seues propostes valencianitzadores, Sanchis remava contra corrent, perquè, a principi dels setanta, els escriptors valencians, en paral·lelisme amb un increment de conscienciació pancatalanista, tendien a la màxima convergència amb la llengua literària del Principat i alguns, sobretot en el camp de la poesia, fins i tot n'adoptaren la morfologia.

El compromís cívic i vital de Sanchis Guarner amb la llengua i el país no ofereix cap possibilitat de dubte. Ja en els anys que estem comentant ara, només la seua militància en organismes i partits polítics d'ideologia netament nacionalista (Acció

12. El monogràfic de Climent (2007) sobre les Normes de Castelló inclou una documentació molt interessant per a l'anàlisi ideològica dels textos anteriors i posteriors a la signatura de les normes, immediatament i una mica més diferidament, que parlen de la necessitat i les característiques d'un model lingüístic culte (literari, en l'època) per al valencià. Aquesta accessibilitat hauria d'esperonar l'acostament sense apriorismes ni anacronismes, per part d'autors amb un coneixement profund de les ideologies de l'època, a uns textos plens de consignes ideològiques, moltes de les quals caldria qualificar de nacionalistes *stricto sensu*.

Cultural Valenciana o el Partit Valencianista d'Esquerra, per exemple) haurien de fer impossible la identificació anacrònica del model particularista amb una determinada tendència ideològica. El mateix es pot dir, fent una passa més en aquest panorama històric invers, dels grups que usen ara i als huitanta del segle xx el model convergent i els que, sense tenir-lo disponible, el reclamaven en el pas del segle xix al xx.

En la Renaixença valenciana, tan esquifida com es vulga, trobem les primeres polèmiques explícites sobre el model lingüístic valencià, que van oposar els partidaris del «valencià tal com se parla en lo dia» als del «valencià acadèmic». Els primers centraven l'argumentació en la utilitat pràctica, mentre que els culturalistes apostaven per una treball lingüístic conspicu que augmentara el prestigi de la llengua, tot subratllant ben sovint la unitat de la llengua amb catalans i balears —de paraula i d'obra—, qüestió en què els seus adversaris castellanitzants a penes entraven.

És un anacronisme, ben segur, associar aquests darrers amb els particularistes (més encara amb els secessionistes) i els cultistes amb el model convergent. Però no podem deixar d'observar que hi ha coincidències respectives pel que fa a la configuració somiada d'uns models que no arribaren a quallar. Tanmateix, el sector culturalista-unitarista s'associava aleshores amb la burgesia conservadora.

De fet, sovint s'ha adduït el conservadorisme i l'espanyolisme d'aquest grup, més preparat intel·lectualment, com a fre d'una evolució de la Renaixença valenciana equiparable a la catalana. Però les reticències a la creació d'un organisme valencià per a l'estudi i la fixació de la norma lingüística dels textos signats per Llorente, l'autor referent dels cultistes, seguien dos argumentacions bàsiques: la preferència per un únic organisme per a la totalitat de la llengua, amb representació dels diversos territoris, i la manca de preparació lingüística dels hipotètics *acadèmics* (Ferrando 2006a; Roca 2007).

Tot i que no són interpretacions excloents, fóra bo tenir *també* en compte les argumentacions dels mateixos autors en els textos que signaren. En aquest darrer cas, sembla que poden tenir certs punts en comú amb les d'alguns defensors del model convergent. Per més que, o precisament perquè, algunes de les connotacions ideològiques d'uns i altres, amb un segle de diferència, siguen ben diferents. Es demostra així la necessitat de deslligar l'eix de la identitat lingüística i social («Germans de la gloriosa Catalunya», escrivia Llorente) del dels posicionaments socials pròpiament dits (dreta-esquerra) en l'anàlisi diacrònica i en el discurs historiogràfic.

6. COROL·LARI

El segle xx i els inicis del xxi han estat prolífics en propostes i contrapropostes de llengua formal, tant pel que fa a aspectes puntuals de la llengua catalana com incloent-hi gramàtiques i diccionaris sistematitzats i publicats. En el cas valencià, les argumentacions a favor i en contra d'un o d'un altre model s'han revestit d'unes connotacions ideològiques particularment complexes, per posar-se en joc no sols la qüestió de la relació amb Catalunya i la resta de territoris amb què compartim llengua (fet que s'ha convertit també sovint en objecte de polèmica social), sinó també, d'una manera menys explícita, la identificació amb determinades posicions en l'esquema ideològic dreta-esquerra.

És per això que les polèmiques sobre el model de llengua formal han assolit ací una intensitat inusitada en altres llocs del territori lingüístic. Fins al punt que, ben sovint, s'identifica ideològicament un parlant per l'ús d'una determinada paraula o d'un determinat morfema. Un exemple de la realitat més immediata: el diari *Las Provincias* del dia 2 de març del 2009 recull la notícia del v Congrés Nacional del Bloc amb el titular «El 90% de la militancia respalda la apuesta valencianista del Bloc»; un dels comentaris en l'edició electrònica adverteix de *l'error* o *engany* argumentant que no poden ser valencianistes perquè el col·lectiu de Torrent de l'esmentat partit ha escrit *avui* en la convocatòria d'una taula redona, entre altres elements *identificatius*.

La presència en la societat valenciana actual de grups i parlants que fan un ús, diguem-ne, combinat dels dos models més usuals, el particularista i el convergent, ajudarà a desconnotar-los, parcialment si més no, de la seua càrrega ideològica. La diferència respecte dels moments més durs de l'anomenada transició, quan la *denúncia* de l'ús de determinada variant massa catalana anava sovint acompanyada d'una agressió, s'ha de qualificar d'evolució. Amb el benentés, d'altra banda obvi, que si aquesta evolució més o menys natural del corpus no va acompanyada d'una planificació de l'estatus que permeta superar els entrebancs que encara troba la llengua per emprar-se amb normalitat en massa àmbits, ens podem trobar amb l'agudització del decreixement en l'ús del valencià i fer tard a l'hora de redreçar la situació.

És hora també, per altra banda, que l'investigador es reconega a si mateix com una de les parts en conflicte, des d'una concepció de la ideologia que fixa en l'existència de conflicte social el tret definitori. Aquesta assumpció permet afinar l'utillatge conceptual almenys en dos sentits: millorant les definicions i les aplicacions dels

conceptes bàsics (ací hem mirat de fer-ho amb la teoria de la variació diafàsica i amb *estàndard lingüístic*) i evitant els termes desqualificadors que no guarden ni tan sols l'aparença d'objectivitat del discurs acadèmic («pesta blava», etc.).

És peremptori que l'investigador prioritze els judicis de fet per davant dels judicis de valor en la fase descriptiva de l'anàlisi dels discursos i els comportaments dels grups socials en conflicte, si es vol dir així. Perquè, fins i tot, es pot dir que hi ha determinades polèmiques clarament ideològiques, per incoherents o manipuladores, al voltant dels models lingüístics que són privatives dels filòlegs: rebutjar el model particularista alhora que es reivindiquen les Normes del 32 o fer recaure en la defensa del model convergent tots els dèficits en l'avanç de la normalització lingüística (?) de les darreres dècades, per posar dos exemples *enfrontats*.

La perspectiva diacrònica també té algun perill a evitar, com ara la identificació anacrònica dels defensors d'un model en un moment històric determinat amb el grup ideològic que el defensa en un altre. L'anàlisi ideològica ha de mirar de tenir en compte totes les cares del prisma de les relacions, canviants, entre els models lingüístics i els grups socials que els usen i els defensen. La ideologització, la desideologització i fins i tot la reideologització de determinades variants lingüístiques reescriu constantment el(s) llibre(s) d'estil de la comunitat de parla valenciana, d'acord amb els condicionants històrics, canviants per definició, en què s'emmarca.

Josep-Àngel Mas Castells
Universitat Politècnica de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Bibiloni, G. (2000) *Llengua estàndard i variació lingüística*, València, Edicions Tres i Quatre. [3a ed.]

Calaforra, G. (1999) *Paraules, idees i accions: reflexions 'sociològiques' per a lingüistes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Casanova, E. (2000) «El model lingüístic del programa radiofònic *De dalt a baix*», dins I. Creus *et alii* (eds.), *Llengua i mitjans de comunicació*, Lleida, Pagés.

— (2002) «El lèxic valencià en el diccionari Fabra de 1932», *Catalan Review. International Journal of Catalan Culture*, xvi, 1-2, pp. 51-70.

Climent, J. D. (2007) *Les Normes de Castelló: l'interés per la llengua dels valencians al segle xx*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.

Conill, J. (2007) *Del conflicte lingüístic a l'autogestió: materials per a una sociolingüística de la complexitat*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Ferrando, A. (2006a) «Percepció i institucionalització de la norma lingüística entre els valencians: panorama històric», dins A. Ferrando & M. Nicolàs (eds.), *La configuració social de la norma lingüística a l'Europa llatina*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

— (2006b) «L'ideal idiomàtic de Sanchis Guarner», dins S. Cortés & V. J. Escartí (eds.), *Manuel Sanchis Guarner. Un humanista valencià del segle xx*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 94-125.

Gallino, L. (1995) *Diccionario de sociología*, Madrid, Siglo xxi.

Ginebra, J. & J. Solà (2007) *Pompeu Fabra: vida i obra*, Barcelona, Teide.

Gumperz, J. (1971) *Language in social groups*, Stanford, Stanford University Press.

Hammersley, M. & P. Atkinson (1994) *Etnografía. Métodos de investigación*, Barcelona, Paidós.

Lacreu, J. (2002) «Els models de llengua del valencià», dins E. Casanova, J. Martí & A. Saragossà (eds.), *Estudis del valencià d'ara*, València, Denes.

Mas, J. À. (2007) «Ideologia i variació lingüística: anàlisi dels models de llengua oral en una sèrie documental de la televisió valenciana», València, Universitat de València. [Tesi doctoral publicada en CD i disponible en <http://www.tdx.cat/TDX-0911108-103021>.]

— (2008) *El morfema ideològic. Una anàlisi crítica dels models de llengua valencians*, Benicarló, Onada Edicions.

— (en premsa) «Les propostes per a l'estàndard oral valencià de l'IEC i de l'AVL», dins M. À. Pradilla (ed.), *Actes del iii Col·loqui Internacional «La lingüística de Pompeu Fabra»* celebrat a Tarragona al desembre de 2008, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Mollà, T. (1998) *La política lingüística a la societat de la informació*, Alzira, Bromera.

— (2002) *Manual de sociolingüística*, Alzira, Bromera.

Montoya, B. (2006) *Normalització i estandardització*, Alzira, Bromera.

Mugglestone, L. (2003) *Talking Proper: The Rise and Fall of the English Accent as a Social Symbol*, Oxford, Oxford University Press. [3a ed.]

Nicolàs, M. (1998) *La història de la llengua catalana: la construcció d'un discurs, Barcelona*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— (2005) «La creació conflictiva d'un debat equívoc: dades per a una anàlisi pragmàtica del conflicte lingüístic valencià», dins d'*Approaches to Critical Discourse Analysis,* València, Universitat de València. [Publicació en CD de les actes del I Congrés Internacional d'Anàlisi Crítica del Discurs.]

Polanco, L. (1984) «La normativa al País Valencià. Problemàtica i perspectives», dins de M. T. Cabré *et alii* (eds.), *Problemàtica de la normativa del català. Actes de les Primeres Jornades d'Estudi de la Llengua Normativa*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Pradilla, M. À. (2004) *El laberint valencià. Apunts per a una sociolingüística del conflicte*, Benicarló, Onada Edicions.

— (2008) *La tribu valenciana. Reflexions sobre la desestructuració de la comunitat lingüística*, Benicarló, Onada Edicions.

Querol, E. (2000) *Els valencians i el valencià. Usos i representacions socials*, València, Denes.

Roca, R. (2007) «Teodor Llorente, escriptor valencià», *Caplletra*, 43, pp. 9-37.

Rocher, G. (1996) *Introducción a la sociología general*, Barcelona, Herder. [12a ed.]

Samper (2000) «Taula rodona: contribució dels mitjans de comunicació a la fixació de l'estàndard», dins de I. Creus *et alii* (eds.), *Llengua i mitjans de comunicació*, Lleida, Pagès.

Saragossà, A. (1997) *Criteris de la normativa*, València, Saó.

Segarra, M. (1985) *Història de la normativa catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

Solà, J. (1987) *L'obra de Pompeu Fabra*, Barcelona, Teide.

Vallverdú, F. (2000) *El català estàndard i els mitjans audiovisuals*, Barcelona, Edicions 62.

Van Dijk, T. (1999) *Ideologia. Un enfoque multidisciplinario*, Barcelona, Gedisa.

— (2003) *Ideología y discurso*, Barcelona, Ariel.

JUAN M. RIBERA LLOPIS

ELS ESCRIPTORS FINISECULARS A LA LLAR HISPANA I ELS FLUENTS LLINDARS D'UN MODEL D'INTERLITERARIETAT

I. FRAGMENTS D'UN MAPA LITERARI

La memòria descriptiva ens deixa referència d'alguna cosa més que d'una *influència* literària: a frec de la taula de treball i cap a l'inici del noucents, d'acord amb la relació gairebé fotogràfica de José León Pagano en el seu volum *Al través de la España literaria* (1904) que, significativament, s'encapçala amb un ben informat llindar català, Jacinto Benavente fa palesa la seva *devoció* per Santiago Rusiñol i per Adrià Gual, enaltits sobre l'ara creadora mitjançant dos *affiches* que s'encimbellen en el centre superior de la imatge sacralitzadament congelada (Pagano 1904: 52-53). Si de sentiment i posat devots es pot passar als indicis que ens condueixen a la constatació dels trets influïts —sempre enriquidors— o —ai las!— al *préstec* objectiu i evident, sembla, per exemple, que la poètica plàstica i lírica del jardí i de la seva decadència enllestida per Santiago Rusiñol no fou en absolut aliena a les expressions corresponents de Gregorio Martínez Sierra, Eduardo Marquina, Ramón Pérez de Ayala, Juan Ramón Jiménez, José Martínez Ruiz, Azorín, fins arribar a Federico García Lorca (Balcells 1982-1983: 523-537), malgrat, creiem, no s'hauria d'oblidar el ressò directe de models simbolistes continentals, potser amb una més explícita relació del que l'especialista consultat instal·la acuradament en la categoria de la variant —el «parque viejo» respecte del «jardí abandonat»—, tot passant de Verlaine o Rosetti a un limitat Rubén, a Machado o a Valle Inclán (Balcells 1982-1983: 537-541). En qualsevol cas, la primera dada s'assegura sobre la divulgació peninsular tant dels *Jardins d'Espanya* (1903) russinyolescos com

Caplletra 48 (Primavera 2010), pp. 71-92

d'altres textos creatius i anteriors del pintor i literat —des d'*Oracions* (1897) a *El jardí abandonat* (1899/1900)— ben atesos per la premsa i els escenaris hispans coetanis, fins al punt que el Dr. Balcells pot expressar-se, amb força confiança, a favor de la *responsabilitat* de Rusiñol en «l'expansió inusitada del tòpic». Amb aquestes dades, es tracta de constatar l'existència d'uns vials paral·lels entre *creació* catalana, *difusió* hispana i *influència* literària que, encara valent-nos de Santiago Rusiñol, tornem a constatar a propòsit de l'esmentat volum *Oracions* i del conreu de la prosa poètica a les lletres hispanes. En aquesta direcció, resulta oportú recuperar notícies tant de la lectura de l'original català pels creadors d'expressió castellana com de la seva divulgació per mitjà de les traduccions. De tot això i recentment, la Dra. L. Sánchez Rodrigo ens ha deixat bona constància: així, la crida unamuniana sobre aquell títol ja l'any 1898 i que hauria d'haver estat motiu, segons l'apologista basc, de «numerosos juicios y hasta debates literarios» i les traduccions parcials des de l'aparició de la prosa *A la belleza* l'any 1897 a *Germinal* (1897-1899) (Sánchez Rodrigo 2005: 211-213, 237-238). Són dades ben oportunes i derivades d'un ferm positivisme historiogràfic al voltant de les quals només volem afegir un interrogant que ens hem plantejat en ocasions, tant a l'aula com per escrit: acceptada per tots la coneixença coetània del pintor i escriptor Rusiñol, per què la historiografia literària castellana no té en compte aquesta proposta catalana per justificar la volada que prengué el conreu de la prosa poètica en l'espai literari supranacional compartit per les tradicions peninsulars? Per què insistir, quant al cas castellà, tan sols en l'impacte del rubenià *Prosas profanas* (1888)? Per què, i en tot cas si es tracta d'establir models en la pròpia llengua, no es recorda que Rusiñol també ho havia fet des d'*Impresiones de arte* (1897)? (Madrenas, Ribera & Rodríguez 2006: 184-185). Segurament, entre l'esmentada manera d'ordenar el nostre comú mapa literari, obviant segons quines dades, i el context sincrònic de l'època estudiada hi ha més d'una connexió: l'asseveració de Miguel de Unamuno transcrita amb anterioritat conclou tot afirmant que allò que ell enyorava s'hauria coronat si l'autor d'*Oracions* «fuese uno de los consagrados y no escribiese en catalán». Condició limitadora del connatural i desitjat debat que, no obstant això i cal afegir, no va evitar la influència.

En qualsevol cas i en la fornada de devots i influïts seguidors o simplement d'informats espectadors —atents, això sí, a la possible lliçó— cal comptar per aquell espectre finisecular amb un intercanvi castellà-català d'ordre interliterari, fluentment normalitzat; també amb una voluntat lectora que, en doble vessant i per part dels castellanoparlants, superava la tòpica mandra hispana davant dels originals en altres

llengües o disposava d'un ràpid accés mitjançant les traduccions. Aquest fou un aspecte molt favorable a la recepció de les lletres catalanes a la resta de la península, gràcies a l'agilitat editorial en aquest sentit. Dels temps de *La España Regional* (1886-1906) als de *La Gaceta Literaria* (1927-1932), en un arc amarat de publicacions que van del tardà romanticisme peninsular a l'avantguardisme de preguerra, l'àmbit hispà tingué ocasió d'habituar-se a l'existència d'una vida literària zonalment plural, lingüísticament múltiple fins al punt que, en castellà i tot calculant que hi havia interessats lectors castellans, es podia debatre sobre una novetat catalana, presumible de fer soroll i de tenir futur literari: valgui'ns l'exemple de la notificació d'*El poble gris* (1902) de Santiago Rusiñol a les pàgines de *La España Moderna* (1889-1914), on es destaca el seu autor com a signe d'allò que semblava mostrar en «la literatura catalana algún género de superioridad respecto de la castellana en profundidad, delicadeza ó variedad de matices, ó en cualquier otra cualidad que la haga más moderna», malgrat que el ressenyista es posicioni contra un «*esteticismo* (que) se reduce á una especie de hedonismo completo, frío, platónico y vanidoso, á una elegancia espiritual, á un dandismo de la sensibilidad ó del espíritu en general», i prefereix honrar la bellesa com a «dón divino», però «sin querer que sea otras cosas superiores, […] sin querer erigirse en regla suprema de la vida ni en criterio moral» (Gómez de Baquero 1904: 167-171), cosa que el fa ubicar-se, per tant, contra certs extrems modernistes, els esteticistes, però no contra tots els vessants del Modernisme, tal i com proven altres documents seus; així mateix rescatem com a exemples complementaris els de les ressenyes i articles a propòsit de Víctor Català, signats per Ramon Doménec Perés (*La Lectura*, febrer, 1903, gener, 1905 i setembre, 1905), Blanca de los Ríos (*La Lectura*, juny, 1905) i Andrés González Blanco (*Nuestro Tiempo*, setembre, 1905), on es debat sobre l'oportunitat de segons quines adscripcions literàries, sobre la factura escriptural i sobre la incidència en la coetània novel·lística espanyola de l'autora de l'Escala, fins i tot abans d'haver-se iniciat el que serien continuades traduccions al castellà de la seva obra fins els anys trenta (Ribera 2007: 235-237, 255-258, 260-264).

Això pel que fa a la primera d'aquelles realitats o mútua informació literària existent. Quant als dobles vessants seguidament advertits d'una complementària realitat, exemplificarem, en primer lloc, l'existència d'una classe intel·lectual voluntariosament receptiva a l'actualitat catalana —pensem en la crònica sobre l'estada d'Unamuno a Barcelona, publicada l'any 1902 a *La Nación* de Buenos Aires, certament entre l'admiració i algun que altre retret a propòsit de la pretensiositat de Barcelona (Unamuno

Maragall 1971: 96-101), o en la nòmina d'amfitrions i en els judicis d'Azorín en les seves impressions de l'estada de l'any 1906 *En Barcelona* (Martínez Ruiz 1947: II, 321-363)—, i més particularment recuperarem el verb i la veu d'una Emilia Pardo Bazán que, l'any 1904, es declarava atenta seguidora de l'activisme intel·lectual català (Pagano 1904: XIII-XIV); i que, també és cert, expressaria epistolarment a Narcís Oller l'any 1884 algun dubte sobre la disponibilitat lectora del lletraferit castellà respecte del català, exercici del qual i ben al contrari ella s'enorgullia (Clemessy 1979: 183). I, en segon lloc, no bandejarem aquí l'esmentada activitat traductora que, en correspondència amb la superposició estètica en la cronologia catalana de la fi de segle, ràpidament enllaçà la divulgació en castellà dels renaixencistes —en volum i d'acord amb les dades al nostre abast, Jacint Verdaguer des de 1878, Narcís Oller des de 1886 o Àngel Guimerà des de 1888— amb la d'aquells exponents de «la reacción espiritualista que ha sucedido a la corriente del naturalismo positivista», Joan Maragall *dixit*, els modernistes catalans que —en llengua original o traduïts (Ribera 2003: 2962-2965; 2007: 168)— havien de fer cau a territoris més carpetovetònics, allà on, paral·lelament a l'afirmació maragalliana, Azorín afirmava l'any 1895, a la recerca d'una línia literària procliu als plantejaments de la substitució finisecular, que «En el arte literario, la sinceridad es lo primero; después la lógica» (Martínez Ruiz 1947: I, 84).

Tot era qüestió d'equivalent sensibilitat artística i intel·lectual. A més, però, i en aquest entramat, hi havia altres motius per anar compartint el que aquella substitució reclamava. Tot allò que pogués semblar per exclusió *Art* o *Literatura* creixia, amb voluntat d'ésser *moderns*, lligat a la consciència sobre un present social i polític caduc en el qual, de les propostes regionalistes al discurs iberista, s'havien obert corresponentment les més diverses portes d'abast regeneracionista. El que suggerim és que, per exemple, el Joan Maragall dels *Elogis* (1903-1907) —el que va ésser conegut, comentat i traduït al castellà i, com a poc i entre 1908 i 1914, el teoritzador poètic que abastà els intel·lectuals gallecs més joves de la generació *Nós* i que, opinem, no fou aliè als postulats creatius de *Divagaciones en torno a la poesía* d'Antonio Rey Soto ni de *La lámpara maravillosa* (1916) de Ramón M. del Valle Inclán (Ribera & Rodríguez 1995; 2000)—, a més, però i prèviament, havia estat i continuaria essent actiu partícip en la creació de l'estat d'opinió estatal.

Com a articulista, Joan Maragall havia informat, des de la riba catalana però amb projecció espanyola, sobre no poques qüestions internes, com ara a propòsit de la llengua, de la literatura i de la nació catalanes; i, des de la vitalitat de la pròpia

cultura recolzada en altres impulsos paral·lels, s'havia posicionat contra un «patrioterisme encubridor de tota mena de debilitats i concupiscències», acusant els subjectes d'aquesta manipulació que són i seran «allavores els separatistes», tot desitjant corregir «la falsificació d'Espanya» des de l'afirmació més vitalista (Maragall 1970: 767). Per aquest llindar i com a ciutadà espanyol i en castellà, havia polemitzat sobre qüestions estatals: l'any 1893 es manifestava contra el centralisme com a «congestión cerebral» al mateix temps que dubtava sobre un regionalisme paritari entre tots els territoris espanyols i sense atendre a la seva naturalesa històrica (Maragall 1981: 349, 351); analitzava el mateix any el decandiment castellà, incapaç de reconduir l'horitzó espanyol (Maragall 1981: 396-397); l'any 1898 meditavava sobre el desastre colonial i la psicosi bèl·lica (Maragall 1981: 557-559); arribat el trànsit secular de 1900, postil·lava sobre «un divorcio muy marcado entre el país y sus elementos directores que hace sospechar en el pueblo español una cierta ineptitud en producirlos adecuados a su temperamento y a las necesidades de los tiempo» (Maragall 1981: 608); des d'aquest judici, podia, l'any 1902, sentenciar la mort d'una classe política obsoleta, allà on hi havia «algo vivo gobernado por algo muerto, porque lo muerto pesa más que lo vivo y va arrastrándolo en su caída a la tumba» (Maragall 1981: 653); podia, en suma i en data coincident, dirigir el seu *Mensaje al rey*, on incidia en el problema lingüístic espanyol —el castellà, «una lengua que, aunque se llama la española, no es la de todos los españoles» (Maragall 1981: 666)— i notificava l'impuls regeneracionista des dels més diferents territoris, voluntariosament cap a una realitat nova, també, però, mereixedors de la seva reconeixença històrica; i arborava entre altres textos, en un de l'any 1906, *El ideal ibérico*, sota els patrons del «ideal federal», encapçalat per una Catalunya que «ponga en el aire peninsular este ideal que llame a sí todas las libertades ibéricas agrupadas según las modalidades en que naturalmente se hayan manifestado o vayan manifestándose» (Maragall 1981: 726).

Entre altres nexes, inclòs el de l'espiritualisme de formació, el discurs regeneracionista de plasmació iberista conformà bona part de l'intercanvi epistolar entre Unamuno i Maragall. L'escriptor català, tot aprofitant uns mots del basc referits al seu *Cant espiritual* projectava, l'any 1911, una darrera aventura que concedira suport a l'esmentat ideal: «Una Revista Ibérica, o Celtibérica, escrita indistintamente en nuestras lenguas, de modo que se acabase por leerlas y entenderlas ya indistintamente» (Maragall 1981: 943). Maragall posa encomiàsticament el projecte a les mans d'Unamuno, tot comptant amb una voluntariosa colla de futurs col·laboradors que, de carta a carta,

semblava haver-lo acollit encoratjadament; Maragall qüestiona aspectes ben concrets, com ara una seu editorial que no animi recels d'uns i d'altres. Volem incidir, en suma, en una interrelació força arrelada sobre uns adstrats d'assumptes que lligava sòlidament aquells intel·lectuals exemplificats ara mitjançant el tàndem d'aquestes signatures immediates, tot permetent que els nivells més diversos de les seves escriptures fossin de comú accés. Joan Maragall era, als articles, el mateix individu que, a la seva poesia cívica, convocava les *pàtries* perifèriques al voltant de la *màtria* hispana; proposta que sustentava sobre la seva ideologia vitalista i que facilitava des d'aquesta constatació el pas cap a la seva lírica i cap a les seves consideracions metapoètiques.

Si a l'inici d'aquestes línies i comptant amb pràctiques d'escriptura creativa s'ha parlat de *devoció* i d'*influència*, aquí, aquella mateixa xarxa la veiem endinsada en un *diàleg* social i polític. Això, però, donava suport a l'encontre intel·lectual ampli i complex. Si, tot seguint amb aquells noms de referència, Unamuno i Maragall podien compartir una sensibilitat d'abast iberista per corresponent consciència històrica, aquesta i altres concomitàncies els pemetien intercanviar idees i opinions més estrictament literàries. En la documentació que s'enviaren, en els textos dedicats a mútues lectures de cadascun d'ells es prefigura el que, en volum recopilatori de C. Bastons (2006), s'acull com a «Una amistad paradigmática». *Paradigma* d'un temps, d'aquell *diàleg*, dels seus diversos angles per coincidències de tot tipus, per deutes íntims entre creadors amb fibres intel·lectuals properes. Valguin les següents mostres:

a) En una primera carta conservada de Miguel de Unamuno (6 de juny de 1900) constatem com es pot anar de la coincidència a la —devota— reconeixença, passant pel símil en la formació d'ambdós lectors i documentant la figura del lector intermediari: «Creo que comulgamos en un culto, y es el culto a Goethe. Casi aprendí en él el alemán, y en él aquieto las turbaciones de mi espíritu. Es con la lírica inglesa (Wordworth sobre todo) mi pasto favorito. La poesía castellana no me resulta; la encuentro seca y fría; en su contenido de un prosaísmo *estilizado* (para servirme de una expresión arquitectónica, como 'hoja de cardo estilizada') y en su forma acompasada y cadenciosa más que rítmica y melódica. / Ahora voy a publicar poesías (tres de ellas 'La flor tronchada', 'El Cristo de Cabrera' y 'Al sueño' las he publicado ya en revistas). Entre ellas van traducciones, cuatro. Una de Leopardi (*La Retama*), otra de Coleridge, y las otras dos del catalán, 'El Arpa' de Verdaguer y su 'Vaca cega'. / […] No sabe usted bien cuánto me regocija el haber entablado relación con usted, el poeta español de mi generación que más me satisface (los de la pasada me gustan poco). Verdaguer,

Guerra Junqueiro el portugués (en *Os Simples*) y usted son los únicos que releo. A Junqueiro le he hablado mucho de sus *Poesies* y se las he dado a conocer, así como a otros varios» (Unamuno & Maragall 1971: 22-23).

b) Joan Maragall, per exemple i entre dues cartes (3 de gener de 1907, 10 d'abril de 1908), anotant, respectivament, els unamunians *Último héroe* —escrit sota la suggestió d'una carta prèvia del català— i *Recuerdos de niñez y de mocedad*, s'identifica amb la poètica i suport intel·lectual del seu interlocutor, al mateix temps que es retrata també com a lletraferit intermediari. Així i en el primer cas, partint del vers «Era al ponerse el sol en la llanura», l'asseveració que «es ya todo un paisaje […] / todo un paisaje, y todo el sentimiento de un momento del paisaje. Poesía, para mí, es esto: decir las más cosas posibles en las menos palabres posibles a causa del ritmo de ellas. El ideal supremo, crear el mundo en una sola palabra. Es el *fiat*. La he enseñado a muchos, su poesía, y ni uno solo ha podido permanecer indiferente. Esta es otra señal de su fuerza. Yo creo poco en lo poético exquisito. Creo que la verdadera sublimidad en una poesía consiste en su aptitud para hacerse popular desde su altura: que desde su altura hiera, como el rayo, hasta el más profundo abismo»; el que, en el segon document, glossant l'apreciació que la pluja o rural o urbana provoquen sentiments diferenciats, li fa concloure i explicar que «Claro está que para un hombre que así siente 'la poesía es la más honda metafísica'. En esto me siento bien hermano de V. ¿Y aquel transparente arder de las hachas de la procesión que, por lo mismo que no alumbran al día, parece que se consumen en puro homenaje? Yo nunca ví en V. cosas así. 'Sólo conservando una niñez eterna se alcanza la verdadera libertad y se puede mirar cara a cara el misterio de la vida'. Esto yo creo que es la esencia del artista verdadero. Y, finalmente, la apoteosis de Bilbao y del pueblo vasco, ardiente de lirismo. Con esto ha acabado de entrarme en el alma todo su libro. Si cada cual pudiera sentir y decir así su particularismo de pueblo, única cosa viva en el fondo del abstracto sentimiento de las mayores patrias, también la poesía sería la mejor política. Y esto acabará por ser así: he aquí el horizonte de nuestra esperanza» (Unamuno & Maragall 1971: 50-51, 78).

En el text maragallià, a la xarxa de les correspondències poètiques entre tots dos, s'afegeix, novament, aquell fons d'alè regeneracionista. Aquell que es xifrava sobre la varietat d'identitats a la compartida llar hispana i, alhora, sobre el respecte mutu que seia sobre arrels de comuna sensibilitat davant del fet diferenciador. Filtrat per la poesia, per *la paraula viva*, aquest era el nivell màxim de sublimació al qual podia elevar-se, esperançadament, la realitat d'un encontre i diàleg entre les cultures peninsulars que,

existir, cal dir que existia. No obstant això, no cal ometre notícies del que, per contra i en coincident context, ens pot dur a la façana contrària, entre oculta i quotidiana, d'aquell espectre. Es tracta de deixar constància, almenys, d'alguns indicis que documenten històricament la postura antagònica, la malifeta artística o la desesperança. En aquesta triple direcció, valguin com a exemples les entrades següents:

c) Pompeu Gener, tot transcrivint declaracions fetes a *Rassegna Internazionale della Letteratura e dell'Arte Contemporanea*, enaltia a *La España Moderna* la literatura catalana i, amb ben poques excepcions, rebutjava ocupar-se de la castellana perquè «como núcleo, no creo en ella»; d'acord amb el seu discurs, les lletres catalanes tenien el que mancava als veïns, per exemple el suport generacional i un nivell intel·lectual que les impulsava a cercar l'horitzó continental, equiparant-se amb els corrents europeus: «Cataluña, que es un cuerpo vivo, no quiere permanecer ligada á un cuerpo muerto, y de ahí el movimiento regionalista» (Araujo 1901: 153, 155). Aquí i en direcció contrària al que es venia definint, les restauracions culturals perifèriques hispanes, inclosa la catalana, no es miraven en una tasca centrípeta de regeneració estatal.

d) Carmelle Pitollet (1922), temps després i en un article neutralitzador del Nobel lliurat a Jacinto Benavente, incidí no sols en el fet que els esmentats nivells de *devoció*, *influència* o *préstec* literaris notificats al voltant de Benavente i Gual a l'inici d'aquestes línies s'endinsaven en la categoria del *plagi* en referir-se a *La malquerida* (1913), aspecte a propòsit del qual i en el moment de l'estrena el corresponsal madrileny d'*El Teatre Català* ja havia parlat de Gual com a «patró» i no sols de «coincidències» (Claudi 1913). Doncs, a més d'això, Pitollet esmentava actes de mala voluntat literària perquè el castellà —espectador de *Misteri de dolor* (1904) a Barcelona i que explícitament havia felicitat per carta el seu autor— havia pressionat la «Sociedad de Autores Españoles» per tal que el títol de Gual —amb traducció castellana des de 1909 de Luis Morote, amb pròleg de José Francés— no fos representat a Madrid i que, després de polemitzar sobre el possible plagi, guardà silenci fins a 1915.

e) Joan Maragall, tot constatant que la *qüestió catalana* i el *catalanisme* com a part de la *qüestió ibèrica* continuaven essent motiu de recels i rebutjos per la classe política i intel·lectual castellana, escrivia i clamava el 29 de juny de 1910 en els límits de la desesperança: «¿No me entendéis? ¿Dios mío, que no daría yo porque me entendierais, porqué nos entendiéramos en castellano, en catalán, en lusitano?» (Maragall 1981: 771).

Malgrat el contrallum que aquestes dades evidencien, la realitat interliterària castellana-catalana continuà en les dècades immediates i els referents modernistes foren

vàlua artística sempre esgrimida pels adalils d'aquell diàleg. En aquest sentit ens ha de valer com a document part de la presentació que Rafael Marquina —esforçat intermediari i traductor al castellà des de la dramatúrgia d'Àngel Guimerà a les creacions de Pompeu Crehuet, Apel·les Mestres o Víctor Català, fins i tot arribant a la ratlla de l'escriptura de Josep M. de Sagarra— feia, l'any 1921, a la traducció de Raimon Casellas, en el volum resultant *Las multitudes. Novelas breves*. Després d'haver assenyalat la rica complexitat —marcada per «la savia generosa y fecunda de su espiritualidad»— de les diverses activitats de l'autor traduït i d'haver destacat la seva tasca com a crític d'art i els rics trets de la seva prosa, Marquina incideix en la voluntat de difondre en un horitzó determinat un artista de gran vàlua que havia estat «todo un momento, esencial y trascendente en la historia de la cultura catalana»: «Cualquiera de sus obras propiamente literarias —Els sots ferestechs, LES MULTITUTS, Llibre d'estampes— acreditan la excelencia de su pluma y la vigorosa personalidad de su talento. Pero hemos escogido la segunda para dar a conocer al público hispanoamericano a este gran escritor artista, porque nos parece que en ella —más que en ninguna otra—, merced a la totalidad de visión y pensamiento que une la diversidad de las distintas narraciones, se acusa con mayor relieve y con más plenitud la fisonomía espiritual del autor, que fué un aristócrata de las Letras al mismo tiempo que un propagandista social» (Marquina 1921: 5-6).

Sols ens permetrem una postil·la a aquest abreujat caleidoscopi d'una realitat plural, certament dinàmica, amb angles ben diversos i, a més, molt més variats dels que aquí acabem d'apuntar. Tal i com queda plantejada aquesta aproximació fragmentada a una cartografia literària compartida entre signatures prioritàriament castellanes i catalanes, i al marge de les lògiques concomitàncies sincròniques, usualment se segueix insistint en la incidència prioritària de les segones sobre les primeres; això en el marc de la funció introductora peninsular de certs pressupòsits intel·lectuals i artístics continentals per via dels modernistes catalans, cosa que ens permet derivar cap al suggeriment de la funció influent dels perifèrics sobre els del centre peninsular. Ubicats en aquest criteri, no ens allunyem gens ni mica del missatge que ben documentadament traspuen aportacions referencials que han treballat per inserir una i altra veu peninsular del fi de segle en una xarxa comuna (Díaz Plaja 1979: 315-348; Allegra 1986: 121-135, 233-265; Mainer 1999: 96-108). Caldria, no obstant això, plantejar-se, amb voluntad indagadora i que voldria ésser profitosa per a l'accés a determinats autors i textos catalans, l'existència d'influents vectors en sentit invers. Per exemple —de forma paral·lela a l'evident incidència del

teatre simbolista català en la correponent pràctica castellana que arriba a determinats espectacles lorquians, o a la presumible empremta de la poètica maragalliana que abasta versos juanramonians—, ¿és correcte considerar la lírica de Joan Alcover com a efímerament rubeniana, atenent a l'influx del poeta nicaragüenc sols davant la producció castellana del poeta balear? ¿La tensió lírica guanyada en el seu pas a l'ús literari del català és sols possibilitada pel sotrac biogràfic posat de manifest ben sovint o, en tot cas, pel trànsit idiomàtic cap al vernacle? ¿No caldria acceptar que l'exercici lingüístic sota l'ègida de Rubén Darío depurà la pròpia comprensió de la principal eina literària, el llenguatge, lliçó transmesa a la creació en català? Cadascun d'aquests interrogants admet una resposta derivada d'aquelles coordenades interliteràries, allà on les tradicions catalana i castellana podien confrontar uns sistemes literaris en absolut aliens ni pel que fa a la llengua ni pel que fa a la història i la cultura i compartir tot tipus de derivacions. No acceptant això, la historiografia literària catalana actua, per omissió, de manera paral·lela a com abans retrèiem a l'escola castellana. *Comunitat interliterària*, en terminologia de D. Ďurišin (1984: 273-299), *zona literària* en terminologia més generalitzada, un i altre sinònim d'ús comparatista ens permeten entendre de manera més objectiva la península Ibèrica com a cruïlla de forces creatives que difícilment es podien ometre per espais nacionals que compartien nexes de tot tipus.

II. UN «VEDAT» EN AQUELLA GEOGRAFIA

Notificada línies abans la presència de Caterina Albert i Paradís, Víctor Català, en la referida xarxa de mútues coincidències, crides i reconeixences, escau destriar al seu voltant els tipus d'actuacions i comportaments que suscitava per la banda castellana el susdit entramat literari si es decidia a atendre un producte literari català. Això, a manera d'exemple traslladable a altres tantes figures catalanes en el penúltim canvi de centúries. També, a més, aquesta revisió ens pot permetre interrogar-nos sobre l'abast que els creadors catalans concedien al llindar pel qual podien transitar, anant una mica més enllà del que ja queda plantejat —*influències* i *enriquiment* intel·lectuals i artístics, *diàleg* amb copartícips d'una història i d'un temps. És a dir, podem informar-nos sobre el grau de *consciència* amb la tradició pròpia per cadascun d'ells, al mateix temps que sobre la comprensió de la frontera castellana com a via d'internacionalització cultural de llur proposta.

Fins on hem sabut esbrinar[1] i més ençà de l'entrevista inclosa al viatge literari de José León Pagano esmentat a l'inici —era l'any 1904 i l'escriptora establia ja un autoretrat que va mantenir en cartes, pròlegs i declaracions fins a les darreries de la seva existència (Pagano 1904: 269-279)—, la figura ara tractada d'aquell mapa conjunt, Víctor Català, s'incorporà a la polifonia literària peninsular mitjançant les actuacions de dos qualificats intermediaris entre les lletres catalanes i castellanes. Aquests dos portaveus literaris foren Blanca de los Ríos i José de Betancourt, Ángel Guerra. D'una banda, l'apologista sevillana va ésser qui posà, l'any 1903, *Drames rurals* (1902) a les mans d'Emilia Pardo Bazán, acte del qual derivà, primerament, que aquesta autoritat de les lletres tractés, inicialment en francés (*La Revue*, 1 de desembre de 1903) i després en castellà (*Helios*, març, 1904), l'escriptura de Víctor Català com a rellevant aportació entre les promocions dels més joves literats espanyols, judicis que l'escalenca transcriuria devotament d'acord amb manuscrit conservat a l'arxiu personal; i segon, que s'establira el contacte entre ambdues escriptores, provat per una carta de la gallega i quatre volums admirativament dedicats per la catalana, tot això entre 1904 i 1907, d'acord amb documentació igualment conservada. Per l'altra banda, el que a més d'interlocutor literari va ésser secretari de Benito Pérez Galdós, fou qui creia presentar, el 16 de desembre de l'any 1905, Víctor Català des de *La Época* (1846-1936) i qui, entre altres arestes crítiques, situava l'autora en la tradició literària femenina europea que es constatava de Sand a Deledda. Entre aquests dos referents crítics s'entremaliejava la discussió establerta en els textos de Perés, Ríos i González Blanco, abans esmentada, font informativa que Guerra sembla elidir, malgrat coincidir amb Perés pel que fa als models de Català —de Poe i Maupassant a Zola. Aquesta dada invalidaria l'afirmació per part de Guerra que ningú li havia sabut donar notícies de Víctor Català, erigint-se ell, per tant, en el seu introductor a l'espai castellà. No obstant tot això, creiem que, el que certament resulta significatiu és que la susdita cruïlla de veus crítiques en castellà és anterior a la primera traducció en volum de Víctor Català. Aquesta sí que era mèrit d'Ángel Guerra. Es tracta de l'aplec de relats titulat *Vida trágica. Colección de cuentos* (1907), vial de difusió lectora aquell mateix any ampliat amb *Solitud. Novela Catalana*, duta a terme per Francisco Javier Garriga i a propòsit de la qual l'intercanvi de criteris epistolarment documentat entre autora i traductor

1. Totes les referències a documents historicoliteraris d'aquest segon punt estant extretes de Ribera (2007; v. Referències bibliogràfiques, Epistolari i Índex onomàstic).

suggereix la impressió que Víctor Català no restà satisfeta. I, a més, el que resulta igualment rellevant d'aquest doble pas —crida d'atenció i traducció de la novetat catalana— és que sobre ell s'operaria una consistent atenció durant la cronologia que tractem entre la fi de segle i la seva projecció immediata, fins als anys trenta, consolidant-se aleshores un *contínuum* de treballs crítics i de traduccions. En aquest doble vessant trobem incorporats, primerament i a més de les quatre signatures ja esmentades, comentaristes com Miguel de Unamuno, Marcos R. Blanco Belmonte, Matilde Ras, Eduardo Gómez Baquero, Cipriano Rivas Cherif, Domingo Brunet, Ricardo A. Latcham…, amb els quals progressem, entre altres judicis, de l'advertència sobre una impactant incorporació femenina, a una il·luminació del nom de Víctor Català sota l'atenció suscitada pel Nobel concedit a Selma Lagerlof, a les qualitats motrius de la seva escriptura com ara *observació* i *intuïció*, a les connexions amb els sicilians Verga i Pirandello, a la qualificació de Català com *la millor novel·lista espanyola*, o a l'encertada consideració de l'obra de Caterina Albert i Paradís —representativa d'una *raça* i d'una *literatura*— des de terres hispanoamericanes, allà on, pel llindar obert per les connexions castellanes i també per l'emigració catalana, aquella obra arribà, en castellà i en català respectivament; i, segon, on localitzem fins a sis volums traduïts entre la novel·la cabdal i diferents aplecs de relats i fins a vint-i-un lliuraments de contes, els quals acompanyen quatre poemes en importants publicacions periòdiques coetànies entre traduccions, autotraduccions i algun original en castellà, textos deguts als esmentats Ángel Guerra i Francisco J. Garriga i, a més, a Miguel Domenge Mir, Rafael Marquina, Gregorio Martínez Sierra, F. Blanes Viale, Matilde Ras, Roman d'Artois o Ramon Campany Aynés, María Luz Morales, Lluís Viada i Lluch... i, certament, a la mateixa Caterina Albert i Paradís.

Víctor Català sempre celebrà com un honor l'acollida per part castellana, tal i com resumiria cap a l'any 1944 al text que havia d'acompanyar el volum *Retablo* (Català 1993: 115); considerava, segons carta de l'any 1917 a Marcos R. Blanco Belmonte, com a superable «yerro común» el mutu allunyament entre castellans i catalans, i sabia destriar, en carta de c. 1932 a Manuel Iribarren, entre les figures d'alçària i propícies a la conjunció dels pobles peninsulars i «los analfabetos de todo género», «los verdaderos separatistas», interessats potenciadors polítics d'un històric distanciament; i tampoc desestimà, en absolut, el llindar de la traducció: Víctor Català podia mostrar-se sempre modesta i en ocasions afalagadora, fins i tot seductora amb el traductor en flor com l'any 1919 era Rafael Marquina —la seva proposta era per a ella «un goig veritable

y un veritable honor que ploma de tanta galania y competència com la de V. [mot guixat] s'ocupi en girar al castellà mos assaigs modestíssims» -; a canvi rebria el devot homenatge de l'interessat interlocutor —Marquina expressa en la seva resposta «la festa espiritual que la traducció de la seva obra bellísima ha de produirme»—, i, a partir d'aquí, l'autora podria informar dels textos ja traduïts, respondre a qüestions de correspondències lèxiques o preocupar-se per les dreceres editorials seguides per les seves creacions traslladades al castellà, tal i com demostren els intercanvis particulars tant amb els traductors com amb els editors.

Cap d'aquests nivells del discurs epistolar de Víctor Català es diferencia del que li coneixíem a les cartes amb horitzó nadiu i que va acuradament sistematitzant I. Muñoz i Pairet (Català 2005); i els continguts d'aquelles pàgines crítiques potser no —o potser sí— la instal·len en una xarxa de referents literaris diferents als establerts pels comentaristes de casa seva. Però Víctor Català, com a artista contemporània, havia crescut en una coordenada de derivacions romàntiques que entenia la creació literària com a magma supranacional, com a potencialitat intel·lectual des del respectuós diàleg interlingüístic. La seva formació com a lectora, força vegades recordada, la situa en aquesta línia de sortida, al mateix temps que la consolidada restauració literària catalana l'assegurava en les pròpies arrels com a correspondència occidental. Des d'aquest sentiment i perfil culturals que, a més i respecte de l'espai més proper, s'asseia sobre un factible projecte de normalitzada interrelació de les terres hispanes, no calia esperar necessàriament una positura anticastellana. Sempre enriquidorament, Víctor Català conreà les seves relacions castellanoparlants —especialment denses i duradores en casos com els de Blanca de los Ríos, Matilde Ras, Concha Espina...—, donà caliu a les seves devocions —així sembla que passà amb la figura d'Emilia Pardo Bazán, tal vegada per nexos estètics de fons, tal vegada per mirar-se en un model factible de fèmina escriptora (Nardi 2006: 76-77) i, això és cert, devot fou l'enviament de les obres pròpies dedicades «á la ilustre señora maestra»—, va debatre, com queda apuntat, sobre les tensions internes d'aquella dissortada geografia plural i entengué que, per l'horitzó castellà, la producció pròpia abastava altres ribes.

Potser sigui anècdotic, però resulta singular que, per documentació xifrada en aquesta direcció, se'ns informi de destinacions literàries de Víctor Català que, per ara, no s'han pogut constatar en els repertoris establerts de la seva obra. Per exemple, per carta de Luis Figuerola Ferreti datada l'any 1906, coneixem que li van sol·licitar una col·laboració, en català, per a la revista anglesa *The Woman's Agricultural Time*; pel text

dedicat a l'autora al *Catálogo bio-bibliogràfico de 1856 esccritoras españolas de los siglos XIX y XX (1881-1919)* d'Eduardo Martín de la Cámara i Luis García Rives, de 1920, ens informem que «Sus cuentos figuran en las antologías danesas y noruegas»; per carta dirigida a Rafael Marquina, l'any 1921, sabrem que, almenys, havia tingut tractes editorials nord-americans; gràcies a una targeta sense data de María Luz Morales se'ns informa que Antoni López-Llausàs havia rebut la proposta de traduir, potser al romanès, *Solitud*; per la seva banda i l'any 1926, Maria Doménech plantejava a l'escriptora una nova traducció castellana de la susdita novel·la, de cara al rellançament espanyol i la difusió americana, curiosament coincidint amb cronologia del volum argentí *Testas hispanas. Estudios literarios* de Domingo Brunet, que conté entre les seves pàgines un més que remarcable assaig sobre l'escalenca. Malgrat alguna d'aquestes fonts, com ara l'esmentat *Catálogo*, confon dades sobre la trajectòria literària de Víctor Català, els plantejaments al voltant de la seva producció eren ben seriosos i projectats sobre el rerefons de l'interès per les lletres catalanes. Però no es tracta sols dels papers crítics ja citats que veieren la llum pública; l'epistolari amb destinataris d'expressió castellana conté judicis, qüestions i advertiments ben oportuns per part dels interlocutors que eren lectors àvids dels seus títols. Matilde Ras, que n'és una prova constant, debat per exemple genealògicament a propòsit dels monòlegs teatrals l'any 1904; i també Blanca de los Ríos, qui escorcolla per missiva, l'any 1905 i a propòsit de *Solitud*, sobre l'escriptura femenina —«*Un libro de mujer*», conclou, hauria estat el títol de la seva primera «impresión» lectora si s'hagués atrevit a escriure-la—, tornant ella mateixa sobre l'article ja citat de *La Lectura*, el qual havia fet expressar-se Víctor Català a favor d'una «germanor misteriosa» i d'un «parentiu espiritual», així com pronunciar-se sobre una «germanor del sexe» que propicia la comprensió entre les dones, mots previs de l'autora que Blanca de los Ríos reprodueix en aquella carta.

Víctor Català, en tot moment, enaltí la llengua castellana, no sols com a útil comunicatiu amb els exponents de la seva vida literària interessats per la persona i l'obra pròpies, també com a eina artística. En el seu honor raonà el seu *Retablo* com a «humildísimo tributo a la lengua de Cervantes, por parte de un pobrecito aficionado», d'acord amb carta de 1959 dirigida a Javier Lasso de la Vega, *tribut* que venia assajant des de temps enrere. Des de sempre l'escriptora havia justificat en les seves cartes les limitacions del seu castellà —«ya ve V. como ando de gramática y de estilo», es defensava davant Concha Espina, qui li sol·licitava una col·laboració l'any 1919—, i sempre havia rebut la confirmació que això no era així —Matilde Ras la contradeia, afirmant

l'any 1909 que l'escrivia com «muchos de por acá para si quisieran», i Concha Espina podia lloar el seu «castellano magnífico» en carta de 1924 o podia requerir-li un cert «esfuerzo» mitjançant el qual «dominará (el castellano) tan magistralmente como el nativo idioma», això l'any 1919, quan l'animava a la susdita col·laboració i a enllestir una obra castellana que la consolidara per tot Espanya i Amèrica. Víctor Català, els primerencs exercicicis literaris de la qual, segons els seus biògrafs, foren en castellà, no desestimà el bilingüisme literari, sempre, però, des de la contenció i la cautela i el rigor lingüístic. Practicà l'autotraducció, com en el cas dels relats apareguts entre 1921 i 1927 a *Lecturas*; i no s'estalvià la creació directa en castellà, oferint, per exemple, a la santanderina i insistent companya de lletres el relat *Amapola* a *Voluntad* (1919-1920). Però, d'acord amb el sentiment d'humilitat que potser extremava en les seves cartes, cercà la seguretat en la correcció lingüística quan va decidir donar un pas en ferm amb la publicació d'un volum en la llengua veïna: en el moment de recuperar els originals castellans, les autotraduccions i les traduccions realitzades per María Luz Morales, és a dir el material per a la sèrie apareguda a *El Sol* entre 1928 i 1929 que fou la base de *Retablo*, l'autora reclamà la col·laboració de l'amiga i traductora com a correctora lingüística en carta de c. 1943-1944, advertint-la de «lo que en ellos debo [guixat] enmendar para darles un aire ortodoxo en lo posible. Sólo así quedaré tranquila». Víctor Català era extremadament curosa amb la seva llengua d'escriptura, catalana o castellana, com demostren correccions, guixats i interlínies en les seves cartes. Si, amb el temps i per part d'algun d'aquells interlocutors de l'inici de segle, que acabaren per ésser assidus companys epistolars, va arribar alguna consideració més o menys crítica sobre el seu castellà, aquesta sempre seria en la línia de lloança destacada o, alhora, amb un sol tipus d'advertiment: l'any 1945, Matilde Ras afirmava sobre la llengua definitiva del llibre resultant que «es perfecto, e incluso demasiado perfecto, demasiado clásico, de regusto libresco, en vez del contacto vivo, del manatial directo, con tan fuertes sabores, que todos conocemos de su rico catalán; ahora bien, este es mi modo de ver personal y sin valor crítico». És a dir, l'advertiment es dirigia cap a una possible ultracorrecció lingüística que, en tot cas, provava l'aprenentatge literari del castellà de Víctor Català i la seva continuada lectura en aquest idioma.

Ara bé, ni aquell mutu respecte que permetia reconèixer mestres a una i altra banda de les geografies literàries i que li obrí portes de difusió; ni l'esmentada intercomprensió personal que tant ens porta a angles d'íntima complicitat com a indagatòries lectures crítiques; ni les seves competències lingüisticoliteràries castellanes

ni, tanmateix, la seva volada creativa en castellà que d'haver-la practicat en francès o en italià és possible, a hores d'ara, hauria assolit una altra rellevància per part de la nostra historiografia: res d'això transtornà la identitat cultural de Víctor Català. Ans al contrari, segurament l'enriquí i la confirmà en ella sota una comprensió més universalitzant. Cert és que, respecte d'ella i de la seva obra situades en un mitjà literàriament interactiu, no ens atrevim a parlar de deutes i influències en producció castellana i que, en tot cas, només ens permetríem, avui per avui, rastrejar en la narrativa clarament menor de María Francisca Clar Margarit o Halma Angélico, Matilde Ras o Blanca de los Ríos, totes tres retudes lectores de Víctor Català. Una altra cosa serien les concomitàncies entre uns i altres autors per raons de coetaneïtat. Així, els punts d'identificació entre elles que posa de manifest Concha Espina, des d'una certa *espontaneïtat* i *naturalitat* en llur formació literària, fins a una innata *angúnia* respecte de la pròpia preparació per part de totes dues, «estrechamente abrazadas por el arte, el pensamiento y el corazón», amarades, alhora, per la «calamidad» d'ésser dones en una vida literària masculina, tot això en cartes elegides entre 1919 i 1954, en un epistolari iniciat l'any 1913. També, els nexes que trobem, per exemple, entre les obres de Víctor Català i de Ramón M. del Valle Inclán, a nivell lingüístic en llurs respectives opcions cap al dialecte des de l'idioma propi i cap al vernacle dels orígens des de la llengua literària conreada (García de Junceda 2006) o en llurs invencions lèxiques sota la doble cobertura de l'empordanisme i del galleguisme; i d'enciclopèdia artística —des d'imatges plàstiques a motius literaris (Madrenas & Ribera 1993) o a expressionistes retrats de la misèria que recorren *drames* i *comedias bárbaras* d'una i de l'altre— i de rendibilització narrativa dels espais elegits, força transcendits des dels seus respectius costumismes, tant la ruralia victorcatalanesca com, en els extrems, el palau italià o l'hivern gallec de les *Sonatas* valleinclanesques.

En aquesta cruïlla, però i com abans apuntàvem, Víctor Català preservà la natura del seu territori. Fins i tot, cal dir, es val dels seus flexibilitzats límits per engrandir el seu abast. L'escriptora, segons els orígens o les vivències dels seus interlocutors epistolars, aprofita les devocions literàries suscitades pels esmentats vials per animar a la lectura i fins a l'escriptura en català. Blanca de los Ríos, Matilde Ras, María Luz Morales... rebran cartes en català, les respostes de les quals transcriuen frases o fragments i on s'animen a recuperar expressions de la parla dels avantpassats, de l'idioma que la biografia personal ha deixat enrere o de la llengua immediata per instal·lació catalana, a la qual es fan traduir i en la qual pensen que podrien escriure. L'autora,

així mateix, anima al conreu literari del català a factibles escriptors, allunyats de la pàtria i voltats per una realitat americana d'expressió castellana, i porta cap al vernacle o condueix per certes dreceres del català literari noms com ara Josep M. Camprodon, Josep Aixalà Casellas o el ja esmentat Domingo Brunet, de qui caldria recuperar «una mitja dotzena d'assaigs» sobre les experiències dels emigrats, dels quals, almenys, «una petita mostra» fou enviada a Víctor Català l'any 1933, en resposta a les seves pressions llançades al llarg de l'epistolari datat des de 1917. Al marge dels resultats aconseguits o dels documents conservats, cal acceptar els graus de dignificació i de consciència lingüístiques que inocula en figures proclius a l'interès per les lletres catalanes i en catalans àgrafs en potència. Segurament, uns i altres es convertirien en vehicles potenciadors d'un substrat sobre el qual s'alçava la interrelació lingüística i literària de la cronologia peninsularment i intercontinental aquí revisada. És així com Blanca de los Ríos no sols presenta Víctor Català a Emilia Pardo Bazán sinó també a Juan Valera, l'any 1904, pensant a traduir-la per a ell, una mica menys disposat a la lectura en català que la mestra gallega, malgrat haver-se manifestat a favor de la restauració de la literatura catalana en comentar en la premsa madrilenya el discurs de 1890 d'Antoni Rubió i Lluch, quan s'incorporà a l'Acadèmia de Bones Lletres; és així, igualment, com es forneixen els futurs traductors de Víctor Català que es presenten devots de l'escriptora, com ara Luis Ruiz Contreras —qui, entre 1905 i 1906, s'oferia com a traductor de *Solitud*, tot advertint-la contra les males traduccions al mateix temps que opinava que, si aquest era el preu de la divulgació, «Más vale que no la conozcan los que desconocen el catalán»—, o com Miguel Domenge Mir —qui també es va interessar pel títol magistral i que, mentre treballava sobre *Drames rurals* i *Caires vius*, fa acurades consultes lèxiques a l'autora—; i és així, altre tant, com l'obra de Víctor Català pren volada per geografies ben diverses i motiva consideracions crítiques com les del xilè Ricardo A. Latcham —qui l'any 1935 es presentava a l'autora com a «obligado catalanista de aquí», la informava de la difusió americana de les traduccions existents i es referia a la seva obra en un significatiu article aparegut a *Atenea. Revista mensual de Ciencias, Letras y Bellas Artes* (Concepción, 1929), treball que, connectat amb l'al·ludit de Domingo Brunet, ens parla de l'interès acadèmic que causà a ultramar aquella producció. Aquesta significativa vessant americana dels papers sobre Víctor Català hauria de tenir el seu origen en les pàgines dedicades a ella i en primerenques traduccions, conjunt documental fins ara no recuperat però aparegut al *Diario Español* (Buenos Aires) segons consta en una carta de Rufino Pons datada l'any 1906.

La incorporació de Víctor Català a un espai cultural més ampli i, alhora, l'aprofitament d'aquest horitzó per part seva a favor de l'obra pròpia i de la cultura nadiua ens queden així ben paleses, cosa que en cap cas, s'aconsegueix a costa ni dels seus criteris literaris ni de la identitat de la seva tradició. És aquesta comprensió de l'actuació intel·lectual el que cal remarcar, segurament com a fita possible en un medi idoni. L'any 1904, en una carta de Matilde Ras, que transcriu la humil justificació de l'escriptora en missiva prèvia a propòsit del seu castellà, tot referint-se a la seva «incursión en lengua vedada», Víctor Català ens parla de la pràctica amb el que no li era propi. Quan el seu recorregut biogràfic i literari —com a subjecte interlocutor i com a usuari en llengua castellana, com a creadora traduïda i comentada en l'àmbit castellà— estigui en bona mida consumat, el sentit d'aquell adjectiu es trasllada, mitjançant un substantiu, a la delimitació del que sí que és de la seva propietat: l'any 1946, en carta a Maximiano García Venero, tot reconeixent implícitament la susdita acollida per la vida literària castellana —benvolença que aleshores homenatjava amb el volum *Retablo*, mentre advertia en el pròleg el fet que la classe política venia desbaratant a l'Espanya de postguerra la convivència aconseguida entre els pobles hispans—, Víctor Català emprava el terme *vedat* —«mi coto vedado»— per a definir la part més intransferible de la pròpia identitat; una noció territorial —lingüística i històrica— fora de la qual s'havia permès les seves *incursions,* però a favor de la qual podia exigir el més absolut respecte. Cal entendre que la semàntica d'aquest terme no demana de manera necessària estranyament —tal i com contradeia l'actuació de l'escriptora—, més aviat al contrari reclama defensa dels seus continguts —en tot cas enriquint-los, tal i com practicava l'autora, nodrint-los amb la més absoluta pluralitat de fonts. Amb la seva manera de procedir, Víctor Català demostrava que era factible combinar senyes d'identitat cultural amb connexions d'ampli abast.

En aquest sentit, resulta aclaridor l'ús diametralment oposat del mateix concepte per part de Concha Espina, amb l'intent d'atreure Víctor Català cap una majoritària difusió per via castellana. Si un lloc comú en la correspondència entre ambdues, per exemple, és el de respectar-se mútuament el primer lloc en el panorama de la novel·la espanyola coetània, per tant de reconeixença, no obstant això, l'escriptora santanderina no deixa de repetir a l'escalenca la limitació que suposa el seu ús literari del català; així com, de recordar-li el nombre de lectors que, com ella mateixa, no poden accedir a les seves creacions; i com podria ocupar aquest espai de lectura, amb la seva competència lingüística —sempre millorable, segons queda dit— castellana. Per aquesta

línia, en carta de l'any 1921, Espina considera la inspiració de Català *tancada* en una llengua *respectable* però de *limitada circulació*; el 1923, l'adverteix que el *catalanisme* mai «le premiará [...] ese acatamiento perjudicial»; i, sota aquesta percepció, acabarà per retreure-li la voluntat de restar closa en el seu «acotamiento» o «acatamiento», malgrat que episòdicament hagi pogut celebrar alguna escapada del seu *aïllament*, com l'any 1919, en redactar l'esmentat conte en castellà *Amapola.* És a dir, entre una i altra canvia el sentit, en aquest segon cas, del territori propi com a parcel·la closa i excloent o, en el primer, com a arrel des de la qual incorporar-se amb solvència a la resta d'un paisatge cultural meravellosament obert, tot això intel·lectualment i artística parlant. Víctor Català se sentia ferma en el seu *vedat* i diferenciava el propi cau de la *casa d'altri* —«la casa ajena»—, cap a on, és cert, no renunciava a fer les seves *incursions*, sabent-se, però i encara que benvinguda, *foraster visitant*, «el forastero que visita casa ajena», d'acord amb els mots dirigits a Eduardo Gómez de Baquero, l'any 1928 a propòsit dels contes apareguts a *El Sol.*

Des de l'accepció de *vedat* practicada per Caterina Albert i Paradís, Víctor Català, i per altres signatures castellanes i catalanes de la fi de segle revisades al primer punt, i no des de la que ens llença, com a mostra, Concha Espina, es podia bastir a l'àmbit peninsular una comunitat interliterària, respectuosament polifònica; fins i tot valent-se d'una eina comunicativa majoritàriament supranacional, el castellà, el que no havia d'anar, però, en contra del conreu de la resta de les llengües literàries ni de l'aprofitament de llur saba creativa ni de la dels seus exponents per part de tots. Si això era plenament equitatiu, de l'entramat resultant dels diversos sistemes literaris podia sorgir una evident interliterarietat, alhora rica i ferma en les seves variacions; tot i acceptant l'existència combinada de dobles corrents centrífugs que confirmen el teixit plural de la comunitat interliterària —forces que marquen la identitat de cada *vedat*: *vg.* Víctor Català, l'afirmació en la llengua pròpia i en un imaginari de forta arrel casolana— i centrípets o favorables a la mútua coneixença convergent en la comunitat interliterària —forces que enllacen els veïns i transiten pels límits oberts dels seus marges: *vg.* Víctor Català, la comunicació interlingüística i la subjecció d'aquella matèria als codis artístics coetàniament compartits. Les historiografies literàries castellana i catalana haurien de fer per assumir la realitat d'aquesta fluïdesa comunicativa que les lletres del proppassat canvi de centúries evidenciaren ben particularment.

Juan M. Ribera Llopis
Universidad Complutense de Madrid

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Allegra, G. (1986) *El Reino interior. Premisas y semblanzas del modernismo en España*, Madrid, Encuentro.

Araujo, F. (1901) «Pompeyo Gener y las literaturas catalana y castellana», *La España Moderna*, julio, pp. 153-156.

Balcells, J. M. (1982-1983) «Santiago Rusiñol i la literatura hipànica» dins C. Rahola, *Homenatge*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xxvi, pp. 523-541.

Bastons, C. (2006) *Joan Maragall y Miguel de Unamuno. Una amistad paradigmática*, Lleida, Milenio.

Català, V. (1993) «Post-Scriptum i Hopo final a *Retablo*» dins N. Nardi, «Apèndix», «Víctor Català: la llengua pròpia, la pròpia llengua», dins E. Prat & P. Vila (eds.), *Actes de les Primeres Jornades d'Estudi sobre la vida i l'obra de Caterina Albert i Paradís, Víctor Català*, Barcelona, Ajuntament de l'Escala / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp.106-118.

— (2005) *Epistolari de Víctor Català*, ed. a cura d'I. Muñoz Pairet, Girona, CCG.

Claudi (1913) «Teatre castellà. Madrid», *El Teatre Català*, 27 de desembre de 1913, pp. 900-901.

Clemessy, N. (1979) «Une correspondance littéraire: Emilia Pardo Bazán à Narciso Oller», *Aspects de Civilisation Ibérique, Amérique Latine, Espagne*, anual, pp. 169-189.

Díaz-Plaja, G. (1979) *Modernismo frente a Noventa y Ocho. Una introducción a la literatura española del siglo xx*, prólogo de G. Marañón, Madrid, Espasa-Calpe.

Ďurišin, D. (1984) *Theory of Literary Comparatistics*, Bratislava, Veda.

García de Junceda y García de Marina, M. T. (2006) «Modernismes, narrativa, dialecte i/o vernaculisme: a propòsit de *Solitud* (1905) de Víctor Català i de *Sonata de otoño* (1902) de R. M. del Valle-Inclán» dins E. Prat & P. Vila (eds.), *Actes de les Terceres Jornades d'Estudi sobre la vida i l'obra de Caterina Albert i Paradís, Víctor Català*, Girona, CCG, pp. 211-219

Gómez de Baquero, E. (1904) «*El pueblo gris*, por Santiago Rusiñol», *La España Moderna*, octubre, pp. 167-174.

Madrenas, D. & J. M. Ribera (1993) «Modernísme i Modernismes (II): Estudi contrastiu de *Sonata de primavera* (1904) de Ramón M. del Valle-Inclán i *Solitud* (1905) de Víctor Català» dins E. Prat & P. Vila (eds.), *Actes de les Primeres Jornades*

d'Estudi sobre la vida i l'obra de Caterina Albert i Paradís, Víctor Català, Barcelona, Ajuntament de l'Escala / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 299-319.

Madrenas, D., J. M. Ribera & O. Rodríguez (2006) «Canon y literaturas minorizadas: Las letras catalanas y gallegas en el sistema hispánico y su proyección en el canon europeo. I y II» dins M. A. Ciprés *et alii* (eds.), *Mil seiscientos dieciséis.1616*, XI, pp. 169-188.

Mainer, J. C. (1999) *La Edad de Plata (1902-1939. Ensayo de interpretación de un proceso cultural,* Madrid, Cátredra.

Maragall, J. (1970) *Obres completes. Obra catalana*, pròleg de J. Carner, Barcelona, Selecta.

— (1981) *Obres completes. Obra castellana*, pròleg de P. Laín Entralgo, Barcelona, Selecta.

Marquina, R. (1921) «Nota introductoria» dins R. Casellas, *Las multitudes. Novelas breves*, Madrid, Calpe.

Martínez Ruiz, J., Azorín (1947) *Obras completas*, I y II, introducción, notas preliminares, bibliografía y ordenación d'A. Cruz Rueda, Madrid, M. Aguilar.

Nardi, N. (2006) «Caterina Albert i les escriptores. Entre la solitud i les relacions literàries» dins E. Prat & P. Vila (eds.), *Actes de les Terceres Jornades d'Estudi sobre la vida i l'obra de Caterina Albert, Víctor Català*, Girona, CCG, pp. 71-97.

Pagano, J. L. (1904) *Al través de la España literaria,* Barcelona, Maucci.

Pitollet, C. (1922) «D. Jacinto Benavente et le Prix Nobel de Littérature», *Le Mercure de France*, 1 de desembre de 1922, pp. 358-383.

Ribera, J. M. (2003) «Relaciones entre los teatros contemporáneos castellano, catalán y gallego» dins J. Huerta Calvo (dir.), *Historia del Teatro Español*, Madrid, Gredos, vol. II, pp. 2953-2969.

— (2007) *Projecció i recepció hispanes de Caterina Albert i Paradís, Víctor Català, i de la seva obra*, Girona, CCG.

Ribera, J. M. & O. Rodríguez (1995) «Relacións entre Risco e Joan Maragall», dins C. Casares (coord.), *Congreso Vicente Risco*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, pp. 331-351.

— (2000) «O modernismo do 'Cenáculo de Ourense' e a atención ós modelos catalans», dins J. Serrano Alonso *et alii* (eds.), *Literatura modernista y tiempo del 98*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, pp. 529-543.

Sánchez Rodrigo, L. (2005) «Estudio preliminar. Bibliografía. Criterios de traducción», dins S. Rusiñol, *Oraciones*, Castellón, Ellago, pp. 131-239.

Unamuno, M. & J. Maragall (1971) *Epistolario y escritos complementarios*, prólogo de P. Laín Entralgo, epílogo de D. Ridruejo, Madrid, Seminarios y Ediciones S.A.

PELEGRÍ SANCHO CREMADES

ANÀLISI DE LES UNITATS FRASEOLÒGIQUES AMB FUNCIÓ CONNECTIVA EN UN FRAGMENT DE CONVERSA COL·LOQUIAL

1. INTRODUCCIÓ

1.1 CONNEXIÓ I FRASEOLOGIA

L'objectiu del nostre article és descriure l'ús de les unitats fraseològiques amb una funció connectiva que apareixen en un fragment de conversa col·loquial.[1] Aquest article s'engloba en una investigació més àmplia sobre l'ús del discurs prefabricat en la conversa analitzada.[2] El discurs prefabricat inclou la fraseologia, entesa en sentit ampli, des de les locucions fins als refranys i les fórmules rutinàries.[3] La tradició fraseològica

1. Agraïsc a Maria Josep Cuenca i a Maria Josep Marín els suggeriments a una versió prèvia d'aquest article.

2. El discurs prefabricat es refereix a tot aquell segment que se cita i no obeeix a un acte creatiu del llenguatge i que, per tant, presenta un cert grau de convencionalitat i fixació (vg. Salvador & Piqué 2000 i Salvador & Climent 2006).

3. Alguns autors defensen que si més no algunes interjeccions impròpies formen part també del discurs prefabricat. Tanmateix, a causa de la importància i la freqüència de les interjeccions en general, i de les impròpies en particular, hem dedicat un altre treball a aquestes formes, tot i que les interjeccions fàtiques i les metalingüístiques exerceixen un paper fonamental en la cohesió de la conversa. Sobre les interjeccions, cf. Cuenca (2002: § 31.3), Castellà (2004: 135-145) i Matamala (2008).

jutja que una unitat fraseològica ha d'estar constituïda almenys per dos mots, i fins i tot alguns autors sostenen que ha d'estar formada per dos mots lèxics (Morvay 2004).[4]

Tanmateix, en el nostre article ens ocuparem sobretot de les unitas fraseològiques pluriverbals. Aquestes han experimentat un procés de gramaticalització en grau variable. En essència, la gramaticalització consisteix en el fet que unitats lèxiques passen a ser unitats gramaticals o unitats que ja són gramaticals passen a ser més gramaticals. La gramaticalització és un procés complex (veg. principalment Heine, Claudi & Hünnemeyer 1991; Hopper & Traugott 1993; Cuenca & Hilferty 1999: cap. 6) que implica les modificacions següents:

a) Des d'un punt de vista fonètic, les unitats gramaticalitzades poden experimentar reduccions i alteracions fonètiques (per exemple, el pas del llatí PER HOC al català *però*).

b) En el nivell morfològic, les unitats gramaticalitzades experimenten una progressiva fixació en la flexió i tendeixen a passar de classes obertes a classes tancades gradualment més reduïdes. Així, estructures en les quals entren mots que formen part de classes obertes (noms, adjectius, verbs) tendeixen a passar a classes tancades progressivament més reduïdes (connectors o marcadors discursius, per exemple). Així, el segment *és a dir* és una oració on apareixen verbs (*és*, *dir*), que pertanyen a una classe oberta, però, un cop gramaticalitzat, funciona com un connector. La forma *clar*, originàriament un adjectiu, un cop gramaticalitzat, funciona també com un connector.

c) En el nivell sintàctic, es dóna un canvi de categoria o reanàlisi, és a dir, pas d'una categoria més lèxica a una categoria més gramatical, cosa que sol implicar una fixació en l'estructura i un increment en la freqüència d'ús. En el cas de *però*, el que inicialment era un sintagma preposicional (llat. PER HOC), ha passat a ser una conjunció adversativa. En aquells casos en què es parteix de construccions complexes, aquestes esdevenen estructures fixades o semifixades en el procés de gramaticalització. Per aquesta raó, presenten restriccions quant als components, a l'ordre en què apareixen o a les possibilitats de combinació. S'ha de tenir en compte que la gramaticalització tot sovint afecta més a construccions, això és, a segments pluriverbals, que no pas a lexemes isolats (cf. Pusch 2006: 182-183).

4. Ara bé, en els últims anys alguns autors, a propòsit precisament d'aquelles unitats fraseològiques que tenen un paper en l'organització del discurs, defensen que determinades unitats univerbals duen a terme les mateixes funcions pragmaticodiscursives que d'altres de pluriverbals i hi ha, si més no, una intersecció entre la categoria dels marcadors discursius i la categoria de les unitats fraseològiques (cf. Salvador 1995: 23-24).

d) En el nivell semàntic, el significat lèxic original experimenta un procés de generalització o abstracció. Aquest procés d'abstracció de vegades obeeix a processos metafòrics o metonímics, que alguns autors relacionen amb la convencionalització d'inferències pragmàtiques contextuals. Com a conseqüència del procés d'abstracció el significat de la unitat gramaticalitzada pot esdevenir idiomàtic o no-composicional, és a dir, el significat global pot arribar a no ser deduïble del significat dels constituents. Tanmateix, la no-composicionalitat no és un tret necessari en les unitats fraseològiques. Per exemple, el significat de la locució preposicional *a causa de* és totalment transparent, i també ho és el significat global de l'estructura oracional *vull dir* amb funció connectiva (cf. el concepte de connexió lèxica, que expliquem més endavant, a propòsit de *vullc dir-te*).[5]

e) En el nivell pragmàtic, es produeix un procés de pragmatització: les unitats gramaticalitzades tendeixen a expressar diverses funcions pragmàtiques de manera creixent o a adoptar funcions organitzadores del discurs i la conversa, al temps que s'esvaeix el significat lèxic. Un altre fenomen relacionat amb la gramaticalització és la subjectivització: les unitats gramaticalitzades tendeixen a expressar cada cop més l'actitud subjectiva del parlant.[6]

Cal insistir en el fet que la gramaticalització és un fenomen gradual i que pot estar més o menys avançada en cada cas, segons quins dels fenòmens que acabem d'esmentar es manifesten en la unitat en qüestió i en quin grau es donen.

1.2 Connexió i connectors

Cuenca (2006: 44-45) afirma que la connexió és una funció (i, consegüentment, «connector» és una etiqueta funcional) que es pot donar en dos nivells: oracional i extraoracional (cf. també Marín 1998). Entenent el concepte de *connector* com a funció discursiva, Cuenca (2006: 45) determina que aquesta funció és exercida prototípicament per la categoria dels nexes, que són els connectors gramaticals. Són

5. La qüestió de la no-composicionalitat o idiomaticitat que caracteritza algunes unitats fraseològiques, així com el caràcter transparent d'altres ha estat àmpliament tractada en l'àmbit dels estudis fraseològics (Nunberg, Sag & Wasow 1994; Corpas 1996; Sancho 1999; Espinal 2000; Cuenca 2000).

6. Aquest procés ha estat estudiat sobretot per Traugott (1989, 1995).

nexes les conjuncions, que són els connectors característics de l'oració composta, i els connectors parentètics, que són els connectors típics de la connexió textual. En altres treballs, Cuenca (1996: cap. 16; 2003: cap. V, § 3) ha indicat que les conjuncions són els nexes primaris, atés que estableixen relacions sintàctiques dins de l'oració, mentre que els connectors parentètics són nexes secundaris, atés que es poden combinar amb conjuncions dins de l'oració composta i actuen en el nivell textual, on no s'estableixen relacions sintàctiques estructurals.

D'acord amb Cuenca (2006: 54), els connectors parentètics són «paraules o locucions invariables de caràcter apositiu o parentètic, és a dir, que van entre pauses i són prescindibles sintàcticament. Típicament, fan de connector textual; tanmateix, la majoria també poden aparèixer com a connectors oracionals, [...]». Els connectors parentètics poden aparéixer com a aposició de conjuncions de diferents tipus (Cuenca 2006: 57) i, pel que fa a la posició, la més típica és la inicial (o immediatament posterior a una conjunció, si n'hi ha). Tanmateix, la majoria tenen una mobilitat posicional i poden aparéixer en una posició intermèdia i alguns, en determinats contextos, poden tenir una posició final (Cuenca 2006: 59). Són formes com ara *en primer lloc*, *en segon lloc*, *d'una banda*, *d'altra banda*, *per consegüent*, etc.

Convé que distingim, d'un costat, la composició oracional i, d'un altre costat, la connexió textual.

1.2.1 La composició oracional

Cuenca (2006: § 2.2) distingeix, dins de la composició oracional, entre coordinació, subordinació i interordinació. Per als objectius de la nostra anàlisi, ens interessa la subordinació i la interordinació, per tal com les locucions que estudiarem són nexes que estableixen aquests dos darrers tipus de connexió.

Les conjuncions de subordinació manifesten una relació de dependència entre la clàusula que introdueixen i la resta de l'oració. La conjunció de subordinació bàsica és *que*; a més, hi ha la interrogativa *si* i alguns nexes de temps, lloc i manera, propers als relatius (*segons*, *com*, *mentre*, *quan*, etc.).[7]

Les conjuncions d'interordinació indiquen una relació d'interdependència entre dues clàusules o dos sintagmes (cf. Rojo 1978: 103-112, que és qui va introduir

7. Un altre tipus de nexe són els relatius i els interrogatius en usos d'estil indirecte.

el concepte).[8] D'acord amb Cuenca (2006: 48), són interordinades les adversatives (*però, sinó*, etc.), tradicionalment considerades coordinades, i el grup constituït per les tradicionalment denominades adverbials no circumstancials, com ara les concessives (*encara que*, *malgrat*, *tot i que*...), condicionals (*si*, *en cas que*, *posat que*...), finals (*a fi que*, *per tal que*...), causals (*perquè*, *atés que*, *vist que*, *com que*...), consecutives (*de manera que*, *tant... que*...) i locucions i correlacions comparatives (*igual que*, *tant/tan com*, *més/menys... que*, *com més... més*).

Les conjuncions d'interordinació, com es pot comprovar, es formen majoritàriament sobre la base de la conjunció *que* precedida d'una forma preposicional, adverbial o participial amb la qual constitueixen una locució gramaticalitzada (Cuenca 2006: 48). Les conjuncions *i*, *però* i *o* són les úniques que poden actuar tant en el nivell oracional com en el nivell textual. Consegüentment, la presència del connector *que* a l'interior d'una locució pot ser un indici que la locució en qüestió actua en el nivell oracional, vist que la presència del subordinant *que* no s'adiu a la connexió textual, justament pel caràcter subordinant que té (Cuenca 2006: 49).

L'objectiu del nostre article és, en primer lloc, descriure l'ús de les unitats fraseològiques amb funció connectiva que apareixen en el fragment de conversa col·loquial analitzat. En segon lloc, analitzar el divers grau de gramaticalització que es dóna en aquests segments. En primer lloc, introduirem el fragment de conversa analitzada (§ 2). En segon lloc, estudiarem aquelles unitats fraseològiques que tenen un valor connectiu (§ 3). En tercer lloc (§ 4) , analitzarem la construcció *és que*, la qual, tot i poder manifestar en alguns contextos relacions connectives, presenta unes especificitats semàntiques i, sobretot, pragmàtiques i de freqüència que demanen un tractament a banda.

8. No hi ha unanimitat en relació amb aquest concepte. En la tradició gramatical catalana, destaquen les aportacions de Cuenca (1991: § 4.1 i §4.4.1, 1996: cap. 14), que és partidaria del concepte. Per a un resum de la qüestió, es pot consultar Serra i Prunyonosa (2002: § 17.2.3), que presenten arguments a favor del concepte i Villalba (2002: § 18.1.2), que presenta arguments en contra.

2. LA CONVERSA ANALITZADA

2.1. Conversa col·loquial prototípica

El corpus de la nostra anàlisi és un fragment d'una conversa d'aproximadament trenta minuts. Es parteix d'un enregistrament lliure entre informants amb observació participativa de l'investigador i es tracta d'un enregistrament ordinari, en què els parlants són conscients que estan sent enregistrats (Briz & Grupo Val.Es.Co 1995: 19). Per aquesta raó, s'ha eliminat un segment inicial, tal com aconsella l'etnometodologia, per evitar les interferències que puga causar la consciència de ser enregistrats en la naturalitat i espontaneïtat de la conversa dels parlants.

El nostre corpus és una conversa col·loquial prototípica, amb una interlocució en presència, un to informal, una alternança de torns no predeterminada, un tema no especialitzat, una relació d'igualtat entre els parlants, etc.[9]

2.2 context de la conversa

La conversa va tenir lloc el 3 de març de 1996, vespra de les eleccions generals a l'Estat Espanyol en què va guanyar per primera vegada el Partit Popular, fet al qual es fa referència. El lloc és el pati de la casa de camp d'Empar, una de les filles de Carmeta, ubicada al terme d'una localitat de la comarca de la Costera, al País Valencià.[10] Els interlocutors participants són membres de la mateixa família. A continuació presentem algunes dades d'interés per a la caracterització sociolingüística d'aquests:[11]

	Edat	Parentiu	Nivell d'estudis	Ocupació
Carmeta	67	Mare d'Empar, Celes, Melín i Pep	Primaris	Mestressa de casa

9. Aquests són alguns dels trets que Briz i Grupo Val.Es.Co (1995: 27-30) proposen per reconéixer i delimitar el caràcter col·loquial d'una conversa.

10. Els trets dialectals presents en les intervencions dels participants són els propis del parlar d'aquella comarca.

11. Els noms dels participants en la conversa, així com els topònims, són ficticis. En tot cas, comptem amb el permís dels participants per emprar la conversa en la investigació.

Empar	36	Filla de Carmeta	Primaris	Mestressa de casa
Celes	32	Filla de Carmeta	Primaris	Empleada
Melín	32	Filla de Carmeta	Universitaris	Professional
Pep	29	Fill de Carmeta	Universitaris	Professor, investigador (participant)
Laura	12	Filla d'Empar	Primaris	
Robert	4	Fill de Melín	Infantil	

Taula 1: Trets sociolingüístics dels interlocutors

La major part de la conversa és un relat polifònic de la visita a una residència d'ancians ubicada en una localitat de la Ribera per a veure un parent llunyà i el dinar posterior. A aquesta visita van Carmeta i la seua germana Empar, les filles de Carmeta, Melín i Celes, i el marit de Melín, Robert. En arribar a la residència s'assabenten que la parent, Paqui, havia mort una setmana abans. Hi troben, tanmateix, Amèlia, veïna de la localitat natal de Carmeta i la seua germana Empar. El relat de la visita a la residència desencadena el tòpic discursiu sobre el tractament que ha de rebre la gent gran quan és dependent, amb diverses línies argumentatives: si és millor que en tinguen cura a casa, si és millor que en tinguen cura en una residència o si és millor que se'n facen càrrec els parents, en especial els fills, si n'hi ha, i quina compensació econòmica haurien de rebre. Aquest tòpic permet introduir altres relats menors que actuen com a arguments (els *exempla*, un tipus d'argument ja reconegut en la retòrica clàssica).

La conversa principal, en la qual participen sobretot Carmeta i els fills, versa sobre els temes esmentats. En molta menor mesura hi actua Laura, néta de Carmeta. A més, s'ha de tenir en compte que entra i ix en escena Robert, el nét menor present, que roman alié a la conversa, però les actuacions o intervencions del qual desencadenen petites converses paral·leles.

2.3 signes de transcripció

Adoptem, amb algunes simplificacions, la proposta de transcripció del grup Val.Es.Co (tal com apareix, per exemple, en Briz & Grupo Val.Es.Co: 2000: 15-16). Som conscients del grau d'idealització de les dades que aquesta simplificació comporta. En general, hem dut a terme una regularització i normativització ortogràfica, atés que

l'objectiu del nostre treball és d'ordre gramatical i pragmàtic, i no pas fonètic. Per exemple, no es reprodueix la reducció de l'article *els/les* en *es*, habitual en la parla de la Costera, ni l'ús de la forma *en* en comptes de la forma normativa *amb*, atés que és un fet general del valencià col·loquial. D'un altre costat, no parem especial esment a les pauses ni a l'entonació. Hem mantingut només una representació general per a les pauses i silencis, sense atendre a la durada, per tal d'evitar els signes ortogràfics habituals i l'ús de majúscules correlatiu, tal com aconsellen alguns analistes de la conversa (Payrató 1996) i només hem assenyalat l'entonació suspesa, per la pertinença expressiva que sol tenir.

:	Canvi de parlant.
A:	Intervenció d'un parlant identificat com A.
?:	Interlocutor no reconegut.
=	Manteniment del torn d'un participant en un solapament
[	Lloc on s'inicia una superposició.
]	Final de la parla simultània.
-	Reinicis i autointerrupcions sense pausa.
/	Pausa.
→	Entonació suspesa o mantinguda.
CANSAT	Pronúncia marcada o emfàtica.
(( ))	Fragment indesxifrable.
((també))	Transcripció dubtosa.
((...))	Interrupcions en l'enregistrament o en la transcripció.
°( )°	Fragment pronunciat amb una intensitat baixa o pròxima al xiuxiueig.
en(car)a	Reconstrucció d'una unitat lèxica que s'ha pronunciat incompleta, en especial quan puga pertorbar la comprensió.
(RIALLES, TOS, CRITS)	Quan apareixen al marge dels enunciats. En el cas del riure, si acompanyen el que s'està dient, es transcriu l'enunciat i en nota al peu s'indica «entre rialles».
aa	Allargaments vocàlics
¿ ?	Interrogacions. També en les preguntes confirmatòries del tipus ¿no?, ¡eh?, saps?

¡!	Exclamacions
Lletra cursiva	Reproducció i imitació d'emissions. Estil directe, característic dels anomenats *relats conversacionals*. Si dins de l'estil directe hi ha, al seu torn, un altre fragment en estil directe, fem servir les cometes «».
Notes a peu de pàgina:	En general, anotacions que ofereixen circumstàncies contextuals.

3. SEGMENTS PREFABRICATS AMB FUNCIÓ CONNECTIVA EN LA CONVERSA COL·LOQUIAL

En aquest apartat estudiarem les unitats fraseològiques amb funció connectiva que mostrem en la Taula 2. Analitzarem dotze formes que apareixen disset vegades. Aquests segments presenten una gramaticalització variable, de manera que hi ha des de formes que indiquen connexió lèxicament fins a formes totalment gramaticalitzades (locucions).

COMPOSICIÓ ORACIONAL	Formes	Nombre d'ocurrències
Locucions conjuntives de subordinació		
Locucions conjuntives temporals	a hora de	1
Locucions conjuntives d'interordinació		
Consecutives	aixina que	1
Comparatives	igual que	3
CONNEXIÓ TEXTUAL		
Addició		
	(i) en això que	1
Disjunció		
	o siga	
	vullc dir-te	
	total	
Contrast		
	(i) això que	1

Conseqüència		
	aixina és que	4
	conque	1
	al fi i al cap	1

Taula 2: Formes analitzades: composició oracional i connexió textual

3.1 locucions que indiquen subordinació

a) Locucions conjuntives temporals

A hora de (1 ocurrència): locució conjuntiva, que introdueix una clàusula temporal (és intercanviable per *quan*).

(1) Carmeta: i elles no miren que les mares tam(b)é han fet per els fills/ lo que ha segut?/ **a hora d**'anar a això tot són/ *ai/ és que no tinc/ jo no tinc prou llits/ jo no tinc quarto*

3.2 locucions que indiquen interordinació

a) Consecutiva

En (2) apareix *aixina que*. És una locució conjuntiva que funciona com un nexe consecutiu i expressa semànticament la conseqüència (Espinal 2004: «de manera que / expressió de conseqüència o finalitat»). És commutable per *de manera que*, prova que proposa Cuenca (2006) per decidir quina relació d'interordinació s'hi estableix. Es tracta d'un cas de composició oracional i, concretament, d'interordinació, atés que hi ha dues clàusules relacionades per una connexió d'interordinació consecutiva (tipus causa/efecte), d'un costat, *gràcies a mosatros estàs cobrant [...]/ gràcies a lo que jo pague/ a lo que eixa paga/ a lo que ella paga*, i de l'altre, *fes el favor de arreglar-ho tot*.

(2) Celes: *perquè gràcies a mosatros [estàs cobrant, estàs cobrant]* =
Carmeta: *[estàs cobrant]*
Celes: = *gràcies a lo que jo pague/ a lo que eixa paga/ a lo que ella paga/* ***aixina que*** *fes el favor de arreglar-ho tot*

b) Comparativa

Igual... que (3 ocurrències): locució comparativa.[12] En (3) s'introdueix un sintagma, és a dir, es comparen dos sintagmes. En (4) es comparen dues clàusules i en (5) es comparen també dues clàusules, si bé s'elideix el sintagma verbal. En aquestes estructures es comparen construccions que presenten semblances, i justament per aquesta raó són força el·líptiques, per tal com se solen elidir aquells elements comuns entre els dos termes de la comparació i es deixen els elements que les diferencien. Els elements elidits són recuperables. Per exemple, en (4) es repeteix, de fet, el verb, que es podria haver elidit. A la inversa, en (5), el caràcter fixat del refrany castellà que se cita probablement faria que fos inadmissible que es recuperés el verb elidit, però en un context creatiu seria factible, tot i que poc econòmic i, per això mateix, poc natural, precisament per aquest caràcter especial de les construccions comparatives: *Igual muere la oveja que (muere) el cordero*.

(3) Melín: però una dona que/ vullc dir-te/ que no és que necessite especial/ atenció ni res tampoc/ una dona que/ total/ va amb el seu garrotet i va anant anant i parla/ està lúcida [i- **igual**] =
Carmeta: [veges Amèlia/ pobra]
Melín: = **que** l'altra/ l'altra enc(ar)a tremola/ però esta dona

(4) Empar: la juventut no pensa igual que pensa –en la gent major/ jo què sé?
(5) Carmeta: [**Igual** muere la oveja **que** el cordero]

3.3 la connexió textual

En la llengua oral no formal no sempre és fàcil esbrinar si ens trobem davant d'una locució conjuntiva que actua en el nivell oracional o en el nivell textual. Com hem apuntat adés, la presència de *que*, conjunció subordinant prototípica, pot ser un

12. En el *DCVB igual* no apareix com a conjunció o correlació comparativa, sinó que s'hi recull *igual* com a adverbi: «*adv.* De la mateixa manera. *Aguessen fet egual a tot ço que lo teu coratge desija*, *Scachs* II. *Que és allò que's belluga lluhint igual que si fos un drach vell?* [...].» Tanmateix, entre les accepcions de *que* es recull l'ús comparatiu i se'n diu: «Introdueix una proposició que constitueix el segon terme d'una comparació d'igualtat o de semblança, el primer dels quals és introduït per *tan, tant, tal, igual* o una altra fórmula d'igualtat».

indici que estem davant d'una locució conjuntiva subordinant que actua en el nivell de la composició oracional. D'altra banda, la presència del díctic *això* en segments prefabricats, en el cas que conserve la referència, és a dir, en el cas que realment substituïsca un element que apareix en el context, pot ser un indici que ens trobem davant de construccions que, tot i estar variablement gramaticalitzades, no ho estan del tot. Aquestes construccions es troben, conseqüentment, entre la connexió i els mecanismes de referència (Cuenca 2006: 84) i, per tant, en l'àmbit de la connexió lèxica.

D'un altre costat, els indicis que pot aportar la puntuació en els textos escrits està absent en la conversa col·loquial. La superposició de torns, el fet que els parlants completen de vegades l'estil directe que està reproduint un altre parlant, etc., són factors que dificulten també la distinció entre composició oracional i connexió textual. Cuenca (2006: 138-139) fa una proposta minimista respecte dels significats que poden indicar els connectors textuals.[13] Les relacions bàsiques que poden expressar aquests són quatre: addició (suma de continguts), disjunció (continguts alternatius o formulacions alternatives d'un mateix contingut), contrast (continguts contraposats) i conseqüència (continguts en relació causa-efecte). Aquestes relacions semàntiques bàsiques poden subespecificar-se i assolir valors més concrets, com es veu en la següent taula (Cuenca 2006: 139):

Significats generals	**Significats específics**	**Formes**
a. Addició	Continuïtat Intensificació, distribució, digressió Generalització, especificació, ampliació Equiparació	(i) en això que
b. Disjunció	Reformulació (parafràstica i no parafràstica) Exemplificació Resum	o siga
		vullc dir-te
		total
c. Contrast	Oposició, concessió, restricció Refutació Contraposició	(i) això que

13. Hi ha d'altres classificacions, naturalment, dels significats o les relacions connectius, per exemple la classificació des de la Teoria de l'Estructura Retòrica de Mann i Thompson (250), que presenta moltes categories relacionals semblants a la classificació de Cuenca.

d. Conseqüència	Conseqüència (lògica o discursiva) Conclusió	aixina és que
		conque
		al fi i al cap

Taula 3. Significats de les formes que indiquen connexió textual.

A continuació, analitzem les formes amb funció connectiva textual del nostre corpus. Atenem als significats generals i especifiquem en cada cas el valor més concret que pot assolir en el context.

a. Addició

(i) en això que: locució conjuntiva, amb funció de connector textual additiu, que indica concretament la continuïtat (sinònim d'*aleshores* o *a continuació*). El valor additiu ve donat per la conjunció copulativa, que és opcional, i la locució *en això que*, a més del valor additiu, aporta el matís temporal, concretament introdueix una acció successiva en el temps. El díctic *això* conserva part de la referència (remet al context, en aquest cas temporal, immediatament anterior). L'estructura és recollida com a locució pel *DCVB*: «***En això*** [pronunciat *amb això* a Cat. i Bal.]: mentres tant, en aquest entremig; cast. *en esto. Amb això ja va havê tret puros de s'estany,* Roq. 43».

(6) jo és que no sabia qui era [i **en això que** diuen/ *espereu-se/ espereu-se*]

b. Disjunció

o siga (1 ocurrència): clàusula gramaticalitzada (conjunció disjuntiva + verb en tercera persona del singular del present de subjuntiu) que funciona com un connector parentètic disjuntiu, concretament, de reformulació parafràstica (Cuenca 2006: 157-158). Espinal (2004) la recull i en diu «Locució conjuntiva que denota aclariment» o «equivalència». D'acord amb Cuenca (2006: 158):

> La reformulació parafràstica, a grans trets, consisteix a expressar un contingut totalment o parcialment idèntic (o que l'emissor dóna com a equivalent en un sentit o altre) sota una forma lingüística diferent. Es tracta, doncs, de dir quelcom d'una altra manera i, en conseqüència, ens trobem davant d'un valor de disjunció metalingüística [...].

En (7), Melín reformula el discurs prèviament citat de la mare del metge.

(7) Melín: *me voy a comer*/ diu/ *me voy a comer*
Carmeta: pobreta!
Melín: i ens(eguid)a fa/ *y después de comer*/ *pos a esperar a mi hijo*
Carmeta: (v)inga!
Melín: diu/ *porque [viene]*=
Celes: *[viene todas las semanas]*
Melín: = *o sábado o domingo*/
Empar: també fóra cas!
Melín: diu/ *y como esta mañana no ha venido*/ *pos yo lo espero esta tarde*/ **o siga**/ que ja s'ha passat el matí esperant-lo

Vullc dir-te: estructura oracional que té un caràcter parcialment gramatical. Així, com a indici d'una tendència a la gramaticalització es pot considerar una certa convencionalització i la tendència a inserir-se com un incís o parèntesi en el discurs. Tanmateix, el caràcter productiu es manifesta en la presència del clític *-te*, el referent del qual és l'interlocutor al qual s'adreça el parlant de manera fonamental, Empar. A més a més, manté el seu significat literal, de manera que és una construcció transparent. Així doncs, constitueix un cas del que Cuenca (2006: 85) denomina *connexió lèxica*, aquells casos en què una determinada estructura no està totalment fixada, però indica connexió a partir del seu significat.[14] Contextualment, indica una relació connectiva, concretament una reformulació no parafràstica.[15] D'acord amb Cuenca (2006: 158-159):

> La reformulació no parafràstica és un significat que es troba a cavall entre la disjunció i el contrast: s'expressa d'una altra manera el que s'ha dit fent-ne una correcció; és a dir, s'hi afegeix un valor argumentatiu que marca la segona versió com a més correcta que la primera i, per tant, es presenten l'una i l'altra en una relació de contrast.

En aquest cas, la intervenció de Melín en (8) és introduïda pel connector adversatiu més prototípic, *però*. Ara bé, els continguts reformulats no són explícits, sinó

14. Hi ha, doncs, un continu entre la connexió lèxica i la connexió gramatical. Així, la gramaticalització és major en el cas de *vull dir*, que, tanmateix, té també un significat transparent (sobre aquesta qüestió, vg. Cuenca 2006: § 3.5.4).

15. Espinal (2004), respecte de la forma més gramaticalitzada *vull dir*, en diu: «expressió amb què hom introdueix una explicació o un aclariment d'un concepte expressat anteriorment [...]».

que, més aviat, es dedueixen de les intervencions immediatament anteriors (l'espera de l'anciana, el seu discurs, el judici positiu que mereix als participants en la conversa) o fins i tot de les diverses informacions que, de manera directa o indirecta, se n'ha donat al llarg de tota la conversa.

(8) Melín: però una dona que/ **vullc dir-te**/ que no és que necessite especial/ atenció ni res tampoc/ una dona que/ total/ va amb el seu garrotet i va anant anant i parla/ està lúcida ((...))

Total (2 ocurrències): adjectiu gramaticalitzat, fixat en singular, que funciona com a connector textual parentètic disjuntiu.[16] Com a significat específic, en (9), introdueix un resum després de la digressió dels viatges que va fer Paqui. De manera semblant, en (10) introdueix un resum, en aquest cas la recapitulació de tot el que s'ha dit anteriorment en relació amb la mare del metge, dins d'una determinada línia argumentativa (el seu estat de salut mental i física no justifica la necessitat d'estar en una residència).

(9) Carmeta: *i què has anat al Papa/ i i has vist al Papa?*/ diu/ *mira/ pos si tenia la cama mala/ que vaig caure un bac en no sé a on/ i no vas anar a vore el Papa estigue(nt)* [(())]?=
Celes: [va] anar a Alemanya o no sé a on o a Mej-
Carmeta: = i va caure un bac
Celes: a Alemanya o a Frància/ **total**/ va caurer un bac i tenia la cama no sé com/ i després va a- va anar a Roma i diu que li d(e)ien/ *xica/ i no vas vore al Papa?/ com?/ si en(car)a me se estava curant la cama [i no vaig poder anar a vore-lo]*

(10) Melín: però una dona que/ vullc dir-te/ que no és que necessite especial/ atenció ni res tampoc/ una dona que/ **total**/ va amb el seu garrotet i va anant anant i parla/ està lúcida ((...))

c. Contrast

(i) això que (1 ocurrència): locució conjuntiva, que funciona com un connector textual contrastiu, en concret, concessiu. En (11), *i això que* planteja una objecció al

16. En el *DCVB* aquest ús es recull com a adverbi: «*adv.* **a)** En conclusió. *Total: que volia saber si érem promesos*, Pons *Auca* 128».

discurs previ, és a dir, va tenir molts fills (tesi) malgrat que es va casar tard (antítesi), per als paràmetres de l'època. La conjunció *i* és opcional i, de fet, té el valor additiu habitual. En realitat, *això que* és la locució que explicita la relació connectiva concessiva.

(11) Carmeta*: i (després) i mon pare va tindrer deu fills/ cinc xics i cinc xiques*
Pep: collins!
Carmeta: *es va morir un xiquet de tres anys/ l'altre de tres*
Celes: ***i això que*** *es va casar als vint-i-quatre anys/ ma mare/ si arriba a tindre setze ((això d(e)ia)) mon pare/ si arriba a tindre setze o dèsset anys/ no vullc [ni pensar-ho]*
Carmeta: [jo dic/] *dos dotzenes/ ui/ dotzena i mitja n'havera tingut* (RIALLA)

d. Conseqüència

Aixina és que (4 ocurrències): locució conjuntiva, que funciona com un connector textual consecutiu, concretament amb valor conclusiu (12).[17]

(12) Carmeta: [diu/ *ha venut*/di- dice/ *vino una hermana*/ dic/ *hermana*/ *no en té cap*/ dic/ *pos seria cunya(d)a*/ xica/ i no ho diuen/ que sóc cunya(d)a o sóc?
Empar: què tenen que dir?/ ahí anirien p(er) a enterrar-la i ja està.
Carmeta: a Rotglà.
Empar: què tenen que dir?
Carmeta: *se la llevaron a Rotglà*
Carmeta: ham d'anar a Rotglà un dia (()) lo mal serà→ n'hi ha un camí pac[18] amunt/ em pense que és el cementeri o el calvari/ no ho sé/ **aixina és que** ham anat a Roma i no ham vist al Papa

Aixina és que és commutable per *de manera que*, la qual cosa vol dir que la relació semàntica que estableix és consecutiva. Ara bé, en els exemples que hem trobat en la conversa analitzada, funciona en el nivell textual, atés que, amb l'ús d'aquesta locució, es pretén introduir una conclusió a segments que van més enllà dels límits

17. No l'hem atestat ni en el *DCVB* ni en Espinal (2004). En última instància, és una variant d'*així que*. Moliner (s.v. *conque*) dóna a entendre, al contrari, que *así que* en castellà és una reducció de *así es que* (cf. més avall, en parlar de *conque*). Fuentes Rodríguez (1997: 260) el considera nexe, recull la mateixa interpretació de Moliner i en diu: «En su origen hay una focalización, una estructura ecuacional para enfatizar el adverbio y lo que se sigue de él, y luego gramaticalización y lexicalización».

18. *Pac* = *cap*.

de l'oració (tot sovint el relat que constitueix el centre de la conversa o subepisodis d'aquest relat o d'altres). Així, en (12), l'estructura introduïda per *aixina és que*, que és una locució verbal (*anar a Roma i no veure el Papa*), no és una conclusió al segment immediatament anterior, sinó al relat de la visita a la residència, on han anat a visitar una parent després de pensar-hi molt i, quan hi han arribat, ja ha mort.

En (13), amb la construcció *aixina és que*, Carmeta pretén de bell nou concloure el relat, en fals, i presenta com a conclusió un enunciat amb referència indeterminada (*això és lo [que]*), i després canvia de tòpic (es refereix al fred que fa al lloc on es desenvolupa la conversa).

(13) Carmeta: i i esta bartola[19] estava amb Amèlia/ i la tia ja m'ho va dir/ diu/ *l'han llevat*/ diu/ *perquè si és tan empalagosa com jo*/ si escomençava[20] aixina→ pos es coneix que /((dic jo))/ *si no li fe(i)a aixina molt*/ es coneix que li d(e)ia tot lo que vol[ia] ((...))
Carmeta: **aixina és que**/ això és lo [que]
Celes: [i] la dona d'este?/ ai/ la dona/ [la mare de Don Abel/ de lo més]
Carmeta: [ací fa un aire molt gelat]

En (14) l'antecedent del conseqüent introduït per *aixina és que* ni tan sols s'explicita, sinó que s'infereix de tot el que s'està dient (l'avidesa amb què menja la tia, l'edat ja avançada, etc.).

(14) Melín: [la pizza] i després la/ i després d(e)ien que pareixia un peix la la pinya/ Empar/ *açò pareix una un peix!* i eixas que teníem darre(re) la taula/ no has vist? [n'hi hav(i)a una dona i dos filles darrere] =
Pep: [dirien/ *esta estes esta esta soprano*][21]
Melín: = que que només fe(i)en que mirar i es r(e)ien/ jo fe(i)a *[((ai/ Santo Cristo!))]*
Celes: [pues diràs que tenien unes pintes eixes ((que)) d'a xavo]
Melín: Elles fe(i)en una cara de pocs [(())]
Carmeta: *[**aixina és que** vosté]* =
Melín: da-li un besito [a la tia Maria Empar/ que està diguent-t'ho!][22]
Carmeta: = *[vaja aprimant-se ja/] què té/ setanta anys?/ pues vaja aprimant-se!*/ Celes

19. Mot familiar de caràcter genèric per a referir-se a algú, amb una connotació humorística.
20. *Escomençar* = *començar*.
21. Es refereix irònicament al to fort de veu d'Empar.
22. A Robert, el nét més petit.

Melín: això ja fa més de vint anys que li ho ha dit jo/ [que vaja aprimant-se]
Carmeta: *[vaja aprimant-se] perquè→ vorem*

Igualment, en (15), Carmeta pretén tancar el relat de la visita a Amèlia, recapitulant l'estat en què es troba.

(15) Celes: però Salmeron és nom?
Melín: [clar!]
Carmeta: [clar!]
Celes: jo ((creïa)) que era apellido
Melín: [jo tam(b)é/ jo em pensava que era ((apodo))]
Celes: [(())]
Carmeta: [Salmeron!] el tio Sal- el tio Salmeron era son pare![23]
((...))
Carmeta: **aixina és que** → Amèlia/ pobreta/ allí a sol(es)/ ((tota encorba(d)a))/ amb tots els agüelets

Conque (1 ocurrència): locució conjuntiva, que funciona com un connector textual consecutiu, concretament amb valor conclusiu. Introdueix la conclusió del relat. És un castellanisme. Vegeu Moliner (s.v. *conque*):

> **conque** (de «con» y «que»): 1 conj. Introduce oraciones consecutivas que expresan una conclusión a la que se llega en vista de algo dicho antes: 'No entiendes nada de esto; conque cállate'. ≈ Así [és] que, de modo que, en consecuencia, por consiguiente, por tanto.

(16) Empar: bueno/ pues eixa/ la mare no sap qui és/ la mare d'ell/ la mare d'ell era una dona que cada tempora(d)a estava → bueno/ (CLICK)/ tenia la/ però
Melín: hum
Empar: venia molt a ajudar-los als fills i tot això
Melín: que té als dos fills ací en Montesa?
Empar: sí/ **con que** li va agarrar una embòlia i es va quedar priva(d)a i un mes uno/ un altre mes un altre i em pense que va durar hasta → quatre mesos
Melín: però que es va morir?
Empar: i la van dur a [un asilo]

23. El pare d'Amèlia.

Al fi i al cap (1 ocurrència): locució preposicional, que funciona com un connector textual parentètic conclusiu (Cuenca 2006: 164).[24] D'acord amb Cuenca (2006: 164), la conclusió es pot considerar «una variant procedimental de la conseqüència per tal com es pot tractar com una mena de conseqüència discursiva: la conclusió posa fi al text, com la conseqüència discursiva finalitza un raonament». Ara bé, com afegeix l'autora, «[...] la conclusió és un valor intermedi entre la conseqüència, el significat additiu —i dins d'aquest, el distributiu— i el significat disjuntiu de resum. Segons el context, predominarà un valor o un altre» (Cuenca 2006: 164). En el fragment de conversa de (17) Empar manifesta de primer l'estranyesa que el metge haja portat la seua mare a la residència d'ancians, i les intervencions subsegüents descriuen l'anciana; amb la intervenció encapçalada per *al fi i al cap*, Empar aporta informació addicional (el fill de l'anciana ja no té els fills a casa, argument a favor del fet que li resultaria més fàcil fer-se càrrec de la seua mare) i, al mateix temps, conclou la intervenció iniciada anteriorment, en què manifestava l'estranyesa que li provocava que el fill l'hagués portat a la residència d'ancians.

Des d'un punt de vista formal, *al fi i al cap* és un calc de l'espanyol *al fin y al cabo*. La forma prescrita per la normativa és *al cap i a la fi*.

El caràcter fraseològic i gramaticalitzat es manifesta en la fixació morfosintàctica, de l'ordre i els constituents, així com en el significat idiomàtic, resultat de l'abstracció i la pragmatització característiques de la gramaticalització. Malgrat tot, es pot trobar una motivació del significat idiomàtic conclusiu a partir del significat lèxic original dels constituents (*cap* i *fi* són mots amb significats referents al final, relacionat amb la conclusió). El caràcter fraseològic es manifesta també en la coordinació de mots parcialment sinònims, que constitueix una figura retòrica (tautologia). Les figures retòriques són habituals en les unitats fraseològiques.

(17) Empar: [((sí que m'estranya que)) la mare de Don Abel l'havaja[25]]
Carmeta: quan quan vaja a Don Abel li dic/ *he visto a su a su madre allí en l'asilo que [(( ))]*
Celes: [pos una agüeleta com si fóra don Abel/ els ulls/ aixina/ tota dolceta i amb una (())] i els ulls [pac a fora]
Empar: [sí?]

24. Sobre l'ús d'aquesta locució des del punt de vista de la teoria de la pertinença, vg. Montolío (1992). En el *DCVB* es defineix de la següent manera: «***Al cap i a la fi:*** després de tot, ben considerat tot.».

25. *Havaja* = *haja*.

Melín: ullerosa/ u- alrededor dels ulls
Carmeta: (v)inga!/ que estigues esperant que vagen! [((i a lo millor))]
Melín: lo que estava diguent-te jo/ teta[26]/ que diu (())
Carmeta: (v)inga! això és molt
Empar: ((**al fi i al cap** no tindrà cap de fill ja en casa))

Com hem pogut comprovar en la descripció de les diverses unitats fraseològiques que apareixen en la conversa analitzada, la gramaticalització permet emprar mots originàriament lèxics (l'adjectiu *total*) o estructures en què apareixen mots lèxics (*al fi i al cap*) o gramaticals (*aixina és que*) amb noves funcions, en aquest cas per a la connexió oracional i textual. Els mots que experimenten el procés de gramaticalització mostren alguns o tots els fenòmens normalment associats a aquest procés (fixació morfosintàctica, en l'ordre i en els constituents, fixació o convencionalització del significat, significat idiomàtic, sovint resultat d'un procés d'abstracció semàntica i/o pragmatització, etc.). Ara bé, la gramaticalització presenta un grau diferent en cada cas, de manera que s'estableix un continu que va des d'estructures que tenen una funció connectiva motivada pel seu significat propi, però que presenten un grau de gramaticalització molt baixa (cas de *vullc dir-te*) i són fonamentalment construccions productives, fins a estructures totalment gramaticalitzades. Entre tots dos extrems hi ha altres estructures que presenten una forma i un significat fixats, però mantenen un significat global transparent (*a hora de*, *igual que*). El grau més alt de gramaticalització es troba en aquelles estructures amb una forma fixa i un significat idiomàtic en major o menor mesura, és a dir, que no és deduïble directament del significat dels constituents. Cal considerar que en alguns casos es parteix d'estructures que incorporen ja d'entrada mots amb significat gramatical i, per tant, abstracte (*aixina que*, *i en això que*, *o siga*, *i això que*, etc.); també hi ha casos en què es parteix d'estructures amb mots amb significat lèxic, i que, com a resultat de la gramaticalització, presenten un significat idiomàtic (*al fi i al cap*, *total*). Amb tot i amb això, cal tenir en compte que la no-composicionalitat o idiomaticitat de les unitats fraseològiques és un concepte molt debatut i que s'ha de prendre amb moltes prevencions, com hem vist en § 1.1.d.

26. *Teta*: apel·latiu familiar, adreçat a germans o cosins més grans.

4. LA CONSTRUCCIÓ *ÉS QUE*

Aquesta construccció (*és que*, cat., *es que*, esp.) té setze ocurrències en la conversa analitzada.[27] L'estatut categorial i el valor semàntic i pragmàtic han estat molt debatuts. A més, la freqüència que presenta (pràcticament el 50 % en relació amb les altres formes analitzades) i l'especificitat quant al seu comportament sintàctic i pragmàtic podria provocar una distorsió en les dades en relació amb les unitats estudiades anteriorment.

Aquesta construcció es troba en moltes llengües. Pusch (manuscrit) constata que està present en una àmplia varietat de llengües i ha estat descrita i analitzada en profunditat en anglés i en espanyol. Entre les llengües romàniques, l'espanyol, juntament amb el portugués i el català, són les llengües on té un índex major de freqüència, si bé està atestada també en altres llengües, com ara el francés i l'italià.[28]

Gran part dels problemes que planteja l'anàlisi d'aquesta estructura poden rebre un tractament adequat partint de la base que estem davant d'una construcció gramatical. Dins del model de la lingüística cognitiva, el concepte de construcció gramatical fa referència a un emparellament de forma i significat que no s'ha de considerar ni completament arbitrari ni completament predictible (Cuenca & Hilferty 1999: 86). D'acord amb Fillmore (1989: 36):

> By grammatical construction we mean any syntactic pattern which is assigned one or more conventional functions in a language, together with whatever is linguistically conventionalized about its contribution to the meaning or the use of structures containing it.

D'acord amb Cuenca (2000: 35) «El significat i el funcionament global d'una construcció no es deriva directament de la suma dels significats i el funcionament dels seus components, sinó que sovint hi ha aspectes que deriven de la interacció entre ells». De fet, ni el valor connectiu ni els valors modals que adopta aquesta construcció no són deduïbles a partir dels seus constituents, i tot sovint deriven del context, malgrat que puguen presentar un cert grau de convencionalització. A més, en la mesura que és una construcció gramatical, presenta comportaments d'ordre sintàctic i semanti-

27. No apareix ni en el *DCVB* ni en Espinal (2004).

28. Pusch (2006) assenyala que en italià preval la forma negativa, mentre que l'afirmativa és rara. Delahunty (2001), a més de trobar la construcció en la major part de les llengües romàniques, l'atesta en llengües tan diferents com l'alemany, el gaèlic irlandés, el noruec, el xinés mandarí i el japonés. Delahunty l'estudia sobretot en anglés.

copragmàtic força ideosincràtics, de manera que al valor connectiu que pot assolir de vegades s'hi associen valors relacionats amb la modalització tant o més importants que la funció connectiva que s'hi pot atribuir en determinats contextos (per a ampliar referències, cf. España Villasante 1996; Fuentes Rodríguez 1997; Porroche 1998; Pusch 2003, 2006 i manuscrit).

4.1 estructura sintàctica

La gramaticalització és un fenomen gradual, de manera que la construcció en qüestió presenta trets característics del seu estatut d'estructura oracional complexa, productiva, i trets propis de l'estatut gramaticalitzat (fonamentalment, una relativa fixació).

Des d'un punt de vista sintàctic, és una estructura oracional complexa, amb un verb copulatiu (*és*), un element precopular que és absent normalment[29] en les llengües *pro-drop*, però és present en les llengües *non pro-dro* (francés, anglés, vg. (18c-d)). Com a element postcopular apareix una oració substantiva introduïda per *que*, la funció de la qual no és atribut, atés que no admet la pronominalització mitjançant *ho* (18e). Alguns autors (Ramos 2002: 1972) hi atribueixen la funció de subjecte, i en tal cas, s'hauria de considerar que l'element precopular, quan apareix, és tòpic.

(18) a. És que està enamorat
b. Es que està enamorado
c. It's that he's in love
d. C'est qu'il est amoureux
e. És que està enamorat > * Ho és

Un indici de fixació i gramaticalització és l'ús del present d'indicatiu, tal com es veu en (19), on malgrat que l'oració es refereix al passat, s'empra *és*, i no *era*. La recurrència de la tercera persona del singular no aporta informació respecte de l'estatut gramaticalitzat perquè ve imposada per la pròpia estructura sintàctica.[30]

29. Pot aparéixer com a element precopular el pronom *això* (cat), *eso* (esp.): *Això és que està enamorat/ Eso es que está enamorado*.

30. Per a aprofundir en l'anàlisi sintàctica de la construcció, cf. especialment Fernández Leborans (1992).

(19) a. Al final Josep no va venir a l'aniversari.
b. És que ja et vaig dir que no tenia ganes d'anar

D'un altre costat, malgrat que gran part de la bibliografia assigna a la construcció el valor d'expressar una explicació-justificació, que es podria relacionar amb un valor connectiu causal, cal tenir en compte que:

a) L'explicació-justificació té un valor modalitzador que està absent en les clàusules causals. Aquest sovint es relaciona amb la cortesia, que pretén preservar la imatge de l'emissor, com es veu en (20c), o del receptor, com veurem més endavant. L'autojustificació (causa subjectiva), present en (20c), no es troba en (20b).

(20) a. Per què no has anat a recollir els xiquets?
b. Perquè he perdut l'autobús.
c. És que he perdut l'autobús.

b) La construcció *és que* és una construcció oracional, que com a tal manté l'autonomia distribucional. Així doncs, en contraposició amb les clàusules causals (21a), té una autonomia distribucional que impossibilita (21b), enfront de (21c). El valor connectiu de causa-conseqüència és, en tot cas, determinat contextualment i s'estableix en el nivell textual i no pas en el nivell oracional.

(21) a. A la fi els xiquets han fet tard a l'aniversari de Joan perquè he perdut l'autobús.
b. *A la fi els xiquets han fet tard a l'aniversari de Joan és que he perdut l'autobús.
c. A la fi els xiquets han fet tard a l'aniversari de Joan. És que he perdut l'autobús.

4.2 aspectes pragmaticodiscursius

De manera constant, com a valor associat a la construcció *és que*, en la bibliografia apareix l'expressió de l'explicació-justificació, una causa modalitzada que, tot i ser probablement el valor més freqüent, no és l'únic, com tindrem ocasió de veure. Ni tan sols es pot dir que la funció de la construcció siga fonamentalment vehicular un valor connectiu, que probablement, quan és present, és derivat del context i, per tant, secundari. Per exemple, si observem el següent exemple:

(22) a. Vindràs a Nova York?
b. No tinc diners.
c. És que no tinc diners.
d. *Perquè no tinc diners
e. No (hi aniré), perquè no tinc diners

Si partim de la teoria de la pertinença (Sperber & Wilson 1988), (22b) implica una resposta negativa que s'infereix a partir d'una sèrie de coneixements contextuals; en (22c) trobem la mateixa inferència, però amb un valor afegit relacionat amb la modalitat entesa en sentit interaccional: l'interlocutor està protegint la seua autoimatge atenuant el caràcter no preferit que s'atribueix al rebuig respecte d'un oferiment-invitació. D'aquí prové el valor de justificació-explicació o excusa que se sol atribuir a la construcció en molts contextos.[31] Tanmateix, aquest valor no és intercanviable per una clàusula causal, com es pot veure en la agramaticalitat de (22d). En (22e), el resultat és gramatical perquè la clàusula causal dóna la raó de la negació que s'explicita, mentre que en (22b) la negativa s'inferia a partir de l'oració *No tinc diners*, independentment de la presència de la construcció *és que*.

Així doncs, subscrivim l'opinió de Delahunty (2001) segons la qual la relació de causa o d'explicació entre aquesta construcció i el context o el co-text, tot i ser plausible en molts casos, no és l'única, i s'hi poden inferir d'altres relacions, com ara la interpretació, la reformulació, la conseqüència i, més àmpliament, diversos significats interaccionals relacionats amb la cortesia. De fet, justament el caràcter gramatical dels constituents que apareixen de manera constant en l'estructura ((clític) + verb copulatiu + *que*) permet deixar obert, fins a cert punt, el valor exacte de la relació (Delahunty, 2001: 524): «[…] The inferential structure, by virtue of the nature of its matrix, does not explicitely articulate the relationship of its proposition to its context». Així doncs, tal com assenyala Pusch (2006: 179), correspon al receptor inferir aquesta relació, i justament per aquesta raó la construcció es qualifica d'*inferencial*.

Així doncs, assumim les següents paraules de Pusch (2006: 181):

31. Els parlants tenen consciència del valor d'autojustificació o excusa que la construcció *és que* té en molts contextos, de manera que hi ha diverses fórmules que serveixen per a retreure a l'interlocutor que l'empra precisament el caràcter d'autojustificació o excusa de la proposició que emet, com ara *És que, Huesca* o *És que, província de Huesca*, *Ni és que ni esca*, o la rèplica en eco *És que*, *és que*, que es troben en alguns parlars valencians, amb les quals l'interlocutor censura o retrau precisament l'ús d'aquesta construcció i, sobretot, les justificacions del locutor, però ho fa emprant un fraseologisme que al·ludeix a l'ús d'aquesta construcció.

> Or, vu cet éventail considerable d'interprétations possibles, parfois complémentaires, parfois contradictories, et l'ambiguïté inhérente à de nombreuses occurrences que souvent seul le recours à l'intuition permet de résoudre (sans pour autant arriver dans tous les cas à une analyse satisfaisante), il me semble plus prudent de décrire le motif principal de l'utilisation de cette construction d'une manière plus générale, à savoir comme l'indication d'un degré élevé de subjectivité, c'est-à-dire comme modalisation pure et simple de l'énontiation.

Aquest valor modalitzador general es pot concretar en valors més específics d'acord amb el co-text i el context. A més, precisament el valor modalitzador justifica la freqüència d'ús en l'oral, que és un tipus de discurs marcat per la subjectivitat (Payrató 1988).

Per tant, el valor general de modalització de l'enunciació explica els diversos valors que s'han atribuït a la construcció: causa subjectiva o modalitzada, valor atenuador, valor adversatiu, usos relacionats amb la cortesia en la mesura que s'atenuen actes de parla potencialment agressius (Pusch 2006: 182).

D'altra banda, tal com assenyala Pusch (2006: 182), el valor modalitzador és coherent amb la subjectivització de què parla Traugott (1989, 1995). i que s'associa als processos de gramaticalització. La construcció inferencial sembla seguir el mateix procés que d'altres unitats gramaticalitzades o en procés de gramaticalització, és a dir, un itinerari de gramaticalització que va des del domini proposicional (una estructura sintàctica amb autonomia distribucional) cap al domini textual (pot establir, contextualment, diverses relacions connectives) i que tendeix, des d'aquest domini, a expressar la subjectivitat del parlant, en especial en relació amb l'interlocutor (domini interpersonal).

En el nostre corpus trobem, en primer lloc, diversos casos en què és present la justificació-explicació com a causa modalitzada.[32] Per exemple, en (23) la construcció *és que* introdueix l'explicació del baix preu del dinar, que havia provocat l'estranyesa dels comensals, això és, el fet que no havien inclòs les postres en el compte.

(23) Celes: a(ra) voràs/ (mos ha costat) set mil i pico
Empar: dic/ *set mil i pico?/ que barat!*
Celes: jo dic/ *per lo menos a dos mil peles [cada u]*
Carmeta: [s'han enganyat]
Celes: **i és que** no havien posat el postre/ nou mil i pico

32. Ja Moliner (1998: 1065), respecte de la forma *es que* del castellà, en diu: «Expresión muy frecuente con que se introduce una explicación, razón, disculpa o excusa».

Ja en alguns casos que manifesten explicacions-justificacions són presents matisos relacionats amb la cortesia. En (24) la locutora, al temps que expressa una causa modalitzada, pot estar atenuant la descortesia que podria implicar deixar la conversa amb les interlocutores que li estan parant atenció a la residència.

(24) Carmeta: dice/ dice/ *me voy a comer porque yo porque yo/* ***es que***→
Melín: [*como abajo*]

En (25), *es que*, en el discurs reproduït en castellà, introdueix l'explicació probable (*a lo mejor*) del fet que el metge no haja anat encara a visitar la mare. D'altra banda, no és sols una explicació, sinó també una justificació en què la mare està intentant protegir la imatge del fill (cortesia). En (25), l'ús d'*és que* per part d'Empar introdueix l'explicació, amb una entonació irònica, del fet que els ancians esperen durant molt de temps les visites, circumstància a la qual s'està fent referència en les intervencions immediatament anteriors.

(25) Melín: diu/ *y como esta mañana no ha venido/ pos yo lo espero esta tarde/* o siga/ que ja s'ha passat el matí esperant-lo
Carmeta: digo/ *a lo mejor [****es que*** *tiene guardia]*
Melín: [*lo espero esta tarde*]
Empar: [**és que**] no tenen altra faena

En (26) apareix la forma negada de la construcció inferencial. Normalment es considera una simple negació de la construcció *és que.* Es nega una explicació que podria justificar la presència de l'anciana a la residència.

(26) Melín: però una dona que/ vullc dir-te/ que no **és que** necessite especial/ atenció ni res tampoc/ una dona que/ total/ va amb el seu garrotet i va anant anant i parla/ està lúcida [i- igual]=

Com que és una hipòtesi que no s'acompleix, el verb apareix en subjuntiu (també pot aparéixer en indicatiu).

Ara bé, tal com indiquen España Villasante (1996) i Fuentes Rodríguez (1997), es nega que un estat de fets siga la causa o l'explicació d'un altre fet (no necessàriament l'estat de fets en ell mateix), la qual cosa implica que ha d'haver-hi una altra causa o explicació. Si aquesta causa o explicació alternativa s'explicita, pot ser introduïda per

sinó que, de manera que en resulta una estructura del tipus *no és que... sinó que*. En (26), tanmateix, a continuació de la construcció encapçalada per *és que*, apareix un seguit de proposicions, en parataxi (sense nexes), que argumenten en el sentit oposat a la proposició *necessita especial atenció* (negada per *no és que*), és a dir: *va amb el seu garrotet i va anant anant i parla/ està lúcida*. La forma negativa, com l'afirmativa, té un valor afegit de modalització: es presenta de manera emfasitzada o focalitzada la hipotètica raó, negada, que podria justificar la presència de l'anciana a la residència. A continuació, com hem dit, es dóna una sèrie d'explicacions contraposades a aquesta raó negada i que argumenten en sentit contrari. Així, si comparem les següents seqüències:

(27) a. Una dona que necessita especial atenció
b. Una dona que no necessita especial atenció
(28) a. Una dona que és que necessita especial atenció
b. Una dona que no és que necessite especial atenció

En (27), no hi és present el valor modalitzador. En (28a) hi ha un valor modalitzador en què es focalitza que la dona necessita especial atenció, la qual cosa orienta l'argumentació en un determinat sentit. En (28b), es mostra, de manera focalitzada, el fet que no necessita especial atenció com un argument en una altra línia argumentativa.

Més enllà de la causa-justificació, com hem indicat més amunt, *és que* té altres valors contextuals, si bé cal advertir que en molts dels casos la causa-justificació continua estant present en major o menor mesura. Pusch (2006, manuscrit) assenyala la reformulació, el valor adversatiu i els usos relacionats clarament amb la cortesia.

En (29) *és que* introdueix la justificació del fet d'haver anat a una pizzeria distinta de la de Rubén, on un dels interlocutors pensava que havien anat en un principi. Ara bé, també hi és present un matís adversatiu, perquè s'oposa a la hipòtesi que ha formulat Empar.

(29) Empar: en ca Rubén [lo mateix vos havera[33] costat doble]
Carmeta: [*mira/ veges/ qui m'ho tenia que dir?*]
Empar: [a mi **és que** Rubén no m'agra(d)a]

33. *Havera* = *haguera*, forma analògica.

En (30) s'empra *és que* sense introduir cap mena de predicació i, contextualment, expressa un retret o desaprovació respecte de l'actitud de Carmeta i Empar, perquè han mantingut una conversa inapropiada. La relació entre la repetició d'*és que* i la desaprovació pot tenir un cert grau de convencionalització, tot i que encara és molt determinada contextualment.[34] De fet, *és que* no pot expressar aquest valor si no està marcat per diversos recursos modalitzadors (la repetició, com en aquest cas, o l'allargament vocàlic: un segment com *ai/que risa!/ ai/ ta mare i ta tia →!* ***és que*** resulta estrany, però no si s'allarga la vocal: *és quee*). En tot cas, el retret no es fa explícit i, en aquest sentit, es relaciona amb la funció mitigadora de la construcció (l'explicitació danyaria la imatge de la mare i la tia, per la qual cosa s'evita, per raons de cortesia, Pusch, manuscrit).

(30) Carmeta: i la passeja(d)ora que estava passejant el fill o lo que fóra
Melín: ai/ que risa! ai/ ta mare i ta tia→! **és que/ és que/ és que/ [és que]**
Carmeta: [uui!]
Empar: qui?
Carmeta: **és que** ham entrat i→ **és que** una dona/ dice/ *vaya y pregúnteselo a aquella que es la madre*
Melín: vosté li ho ha preguntat i li ho ha [REpreguntat]

En (30), amb l'ús d'*és que* per part de Carmeta després de la reprovació de les filles, aporta explicacions-justificacions amb les quals pretén restablir la seua autoimatge. Així doncs, hi ha també una funció de cortesia, amb què la locutora defensa la seua pròpia imatge. També es pot advertir un matís reformulador, ja que dóna una versió diferent dels esdeveniments tal com han estat narrats per les filles. Per tant, els diversos valors es donen simultàniament, en connexió amb el co-text i el context i, en qualsevol cas, són subsumibles sota el valor general subjectiu modalitzador.

34. Per exemple, aquest ús es dóna també en interjeccions. Així, *calla!*, emprat com a interjecció, pot expressar contextualment sorpresa. Així, en (iB) *calla!* seria equivalent de *què dius ara?*, per exemple. Tanmateix, la repetició *calla, calla, (calla)!* o l'ús de *calla!* amb uns trets suprasegmentals especials (allargament de la primera vocal, per exemple) pot indicar contextualment que el locutor no pensa fer de cap manera allò que l'interlocutor o un altre proposa (iB'). Les intervencions de B i B' no són, doncs, sinònimes. Respecte del valor idiomàtic i expressiu de la repetició, vg. Cuenca (2007).

(i) A: Doncs Maria va dir que la portaries al cine.
B: Calla!
B': Calla, calla, (calla)!

5. CONCLUSIONS

L'anàlisi d'unitats fraseològiques que poden tenir una funció connectiva en un fragment de conversa col·loquial ens permet arribar a les següents conclusions:

a) La gramaticalització permet emprar mots originàriament lèxics (l'adjectiu *total*) o estructures en què apareixen mots lèxics (*a hora de*, *al fi i al cap*) o gramaticals (*aixina és que*, *i això que*, etc.) amb noves funcions, en aquest cas per a la connexió oracional i textual. Els mots que apareixen en les estructures que experimenten el procés de gramaticalització mostren alguns o tots els fenòmens normalment associats a aquest procés (fixació morfosintàctica, convencionalització, significat idiomàtic, abstracció semàntica, ús pragmaticodiscursiu, fixació morfològica, en l'ordre i en els constituents, etc.).

b) D'acord amb el fet que presenten més o menys fenòmens relacionats amb la gramaticalització, la unitat fraseològica en qüestió presentarà un grau major o menor de «fraseologització». Així, trobem des de les estructures que indiquen una connexió lèxica, és a dir, estructures semiproductives que poden indicar una connexió pel significat dels constituents (cas de *vullc dir-te*), passant per estructures gramaticalitzades en part, que poden considerar-se locucions, però que tenen un significat global transparent (*a hora de*), fins arribar a aquelles estructures totalment fixades i amb un significat no composicional o idiomàtic (*al fi i al cap*, *total*).

c) La construcció *és que* presenta un grau intermedi de gramaticalització. Hi ha trets inequívocs de gramaticalització, com ara la fixació relativa dels constituents principals (*és* + *que* + «proposició»), així com el propi valor inferencial, és a dir, el fet que permeta dur a terme inferències relacionades amb el context o amb el co-text que, en general, tenen a veure amb la manifestació de la subjectivitat del parlant. Aquesta subjectivització és també una característica pròpia dels processos de gramaticalització. El valor modalitzador engloba els diversos valors contextuals que les investigacions prèvies han atribuït a la construcció (causa subjectiva, valor reformulador, valor adversatiu, valor atenuador relacionat amb la cortesia). El valor connectiu, en tot cas, quan apareix, és contextual i es dóna en el nivell textual, atés que, entre els valors propis de l'estatut productiu de l'estructura, es troba el manteniment del caràcter predicatiu del verb i el fet que siga una estructura sintàctica amb autonomia distribucional.

d) L'alta freqüència d'ús de la construcció inferencial *és que* s'explica precisament per la importància que té la funció expressiva o emotiva en la conversa col·loquial, que és un tipus de discurs essencialment subjectiu.

Pelegrí Sancho Cremades
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Briz, A. & Grupo Val.Es.Co. (1995) *La conversación coloquial. Materiales para su estudio*, València, Universitat de València.

— (2000) *¿Cómo se comenta un texto coloquial?*, Barcelona, Ariel.

Corpas, G. (1996) *Manual de fraseología española*, Madrid, Gredos.

Castellà, J. M. (2004) *Oralitat i escriptura. Dues cares de la complexitat del llenguatge*, Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Cuenca, M. J. (1991) *L'oració composta, II: la subordinació*, València, Universitat de València.

— (1996) *Sintaxi fonamental. Les categories gramaticals*, Barcelona, Empúries.

— (2000) «L'estudi de les construccions idiomàtiques des de la lingüística cognitiva i l'anàlisi contrastiva», dins V. Salvador & A. Piqué (eds.), *El discurs prefabricat. Estudis de fraseologia teòrica i aplicada*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, pp. 33-48.

— (2002) «Els connectors textuals i les interjeccions», dins J. Solà, M. R. Lloret, J. Mascaró & M. Pérez Saldanya (eds.), *Gramàtica del català contemporani*, Barcelona, Empúries, vol. 3, pp. 3173-3237.

— (2003) *Sintaxi catalana*, Barcelona, Edicions de la Universitat Oberta de Catalunya.

— (2006) *La connexió i els connectors. Perspectiva oracional i textual*, Barcelona, Eumo.

— (2007) «Repetició consecutiva i idiomaticitat», *Zeitschrift für Katalanistik*, 20, pp. 189-219.

Cuenca, M. J. & J. Hilferty (1999) *Introducción a la lingüística cognitiva*, Barcelona, Ariel.

DCVB: A. M. Alcover & F. de B. Moll (1926-1968) *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, Moll, 10 vol. [Versió on-line <http://dcvb.iecat.net/>.]

Delahunty, G. (2001) «Discourse functions of inferential sentences», *Linguistics*, 39, pp. 517-545.

España Villasante, M. (1996) «Aspectos semántico-pragmáticos de la construcción *es que* en español», *Dicenda*, 14, pp. 129-148.

Espinal, M. T. (2000) «Sobre les expressions lexicalitzades», *Els marges*, 67, pp. 7-31.

— (2004) *Diccionari de sinònims i frases fetes*, Bellaterra (Barcelona), Universitat Autònoma de Barcelona.

Fillmore, Ch. J. (1989) «Grammatical construction theory and the familiar dichotomies», dins R. Dietrich & C.F. Graumann (eds.), *Language Processing in Social Context*, Amsterdam, Elsevier, pp. 17-38.

Fernández Leborans, M. J. (1992) «La oración del tipo: *es que...* », *Verba*, 19, pp. 223-239.

Fuentes Rodríguez, C. (1997) «Los conectores en la lengua oral: *es que* como introductor de enunciado», *Verba*, 24, pp. 237-263.

Heine, B., U. Claudi & F. Hünnemeyer (1991) *Grammaticalization. A conceptual framework*, Chicago/Londres, The University of Chicago Press.

Hopper, P. J. & E. C. Traugott (1993) *Grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.

Mann, W. & S. Thompson (1988) «Rhetorical structure theory: Toward a functional theory of text organization», *Text*, 8/3, pp. 243-281.

Marín, M. J. (1998) «Una proposta gramatical per a la definició i la caracterització dels connectors», *Llengua i Literatura*, 9, pp. 207-233.

Matamala, Anna (2008) *Interjeccions i lexicografia. Anàlisi de les interjeccions d'un corpus audiovisual i proposta de representació lexicogràfica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Moliner, M. (1998) *Diccionario de uso del español*, Madrid, Gredos.

Montolío, E. (1992) «Los conectores discursivos: acerca de *al fin y al cabo*», dins C. Martín Vide (ed.), *Lenguajes naturales y lenguajes formales*, 8, Barcelona, PPU, pp. 453-460.

Morvay, K. (2004) «Por unha metafraseografía peninsular», *Cadernos de Fraseoloxía Galega*, 6, pp. 169-189.

Nunberg, G., I. A. Sag & T. Wasow (1994) «Idioms», *Language* 70/3, pp. 491-538.

Payrató, L. (1988 [1990]) *Català col·loquial. Aspectes de l'ús corrent de la llengua catalana*, València, Universitat de València.

— (1996) «Transcripció del discurs col·loquial», dins L. Payrató, E. Boix, M. R. Lloret & M. Lorente (eds.), *Corpus Corpora. Actes del 1r i 2n Col·loquis Lingüístics de la Universitat de Barcelona (CLUB, 1 - CLUB, 2)*, Barcelona, PPU / Secció de Lingüística Catalana / Departament de Filologia Catalana / Universitat de Barcelona, pp. 181-216.

Porroche, M. (1998) «Sobre algunos usos de *que*, *si* y *es que* como marcadores discursivos», dins M. A Martín & E. Montolío (coords.), *Los marcadores del discurso. Teoría y análisis*, Madrid, Arco, pp. 229-242.

Pusch, C. D. (2003): «Die *es que/c'est que*-Konstruktion und ihre kommunikativen Dimensionen», dins G. Held (ed), *Partikeln und Höflichkeit. Cross Cultural Communication 10,* Frankfurt am Main *et al.*, Peter Lang, pp. 295-317.

— (2006) «Marqueurs discursifs et subordination syntaxique: La construction inférentielle en français et dans d'autres langues romanes», dins M. Drescher & B. Frank-Job (eds.), *Les marqueurs discursifs dans les langues romanes. Approches théoriques et méthodologiques*, Frankfurt am Main *et alii*, Peter Lang, pp. 173-188.

— (manuscrit), «Pragmatic markers involving subordination in Romance: do they structure discourse or comment on it?»

Ramos, J. R. «El SV, II: la predicació no verbal obligatòria», dins J. Solà, M. R. Lloret, J. Mascaró & M. Pérez Saldanya (eds.), *Gramàtica del català contemporani*, Barcelona, Empúries, vol. 2, pp. 1953-2046.

Rojo, G. (1978) *Cláusulas y oraciones*, Anejo 14 de *Verba*, Santiago de Compostela.

Salvador, V. (1995) «Fraseologia, lingüística cognitiva i anàlisi del discurs», *Caplletra* 18, pp. 11-30.

Salvador, V. & A. Piqué (2000) *El discurs prefabricat. Estudis de fraseologia teòrica i aplicada*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I.

Salvador, V. & L. Climent (2006) *El discurs prefabricat II. Fraseologia i comunicació social*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I.

Sancho, P. (1999) *Introducció a la fraseologia. Aplicació al valencià col·loquial*, Paiporta, Denes.

Serra, E. & M. Prunyonosa (2002) «La coordinació», dins J. Solà, M. R. Lloret, J. Mascaró & M. Pérez Saldanya (eds.), *Gramàtica del català contemporani*, Barcelona, Empúries, vol. 3, pp. 2181-2245.

Sperber, D. & D. Wilson (1986) *Relevance*, Harvard, Harvard University Press. [Trad. esp. *La relevancia*, Madrid, Visor, 1994.]

Traugott, E. C. (1989): «On the raise of epistemic meanings in English», *Language*, 65/1, pp. 31-56.

— (1995): «Subjectification in grammaticalization», dins S. Wright & D. Stein (eds.) *Subjectivity and subjectivization*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 31-54.

Villalba, X. (2002) «La subordinació», dins J. Solà, M. R. Lloret, J. Mascaró & M. Pérez Saldanya (eds.), *Gramàtica del català contemporani*, Barcelona, Empúries, vol. 3, pp. 2247-2319.

Monogràfic
«Francesc Eiximenis»
coordinat per Xavier Renedo Puig

CINC ESTUDIS SOBRE FRANCESC EIXIMENIS

A David J. Viera

No coneixem amb certesa la data del naixement de Francesc Eiximenis. Segons sembla, va néixer a Girona entre els anys 1327 i 1330. La data i el lloc de la seva mort, en canvi, sí que les coneixem amb més certesa, encara que no, almenys de moment, amb una precisió absoluta: va morir a Perpinyà a principis del 1409. Dos-cents anys abans Francesc d'Assís s'havia entrevistat a Roma amb el papa Innocenci III i havia obtingut el reconeixement pontifici del seu propòsit de «viure segons el model del sant Evangeli». El 1209, per tant, l'orde franciscà va començar a fer les seves primeres passes; el 1409, Eiximenis va fer les seves últimes passes. En dos-cents anys d'existència la fraternitat fundada per Francesc d'Assís s'havia escampat per tot Europa i fins i tot s'havia endinsat en l'Orient més llunyà. Quan Eiximenis va morir les seves obres eren presents d'una punta a l'altra de la Corona d'Aragó i estaven a punt de ser traduïdes al castellà i al francès.

L'èxit i la influència dels seus llibres va perdurar més enllà de la seva mort. La primera obra d'Eiximenis que va ser impresa en lletres de motllo va veure la llum molt lluny de les nostres terres. Es tracta de la traducció francesa del *Llibre dels Àngels*, impresa a Ginebra el 1478. Un altre exemple: el primer llibre que es va imprimir a Granada, poc després de la conquesta de la ciutat pels Reis Catòlics, va ser la traducció castellana, a càrrec de fray Hernando de Talavera, el primer bisbe de la ciutat, de la *Vita Christi* (1496). Les obres d'Eiximenis que es van traduir al castellà, sobretot

el *Llibre dels Àngels*, eren una lectura corrent entre els franciscans que es van ocupar de l'evangelització de Mèxic a principis del segle XVI. Amb l'arribada de la impremta les obres eiximenianes van continuar tenint, tant a casa nostra com a l'estranger, un èxit i una difusió extraordinaris. En dóna fe el fet que l'incunable de tirada més alta de la impremta catalana sigui el *Psaltiri devotíssim*: l'any 1495 Diego de Gumiel en va imprimir a Girona 2000 exemplars, més del doble que les dues edicions del *Tirant lo Blanc* juntes (1490 i 1495).

Per commemorar els sis-cents anys de la mort del menoret gironí la revista *Caplletra* ha tingut l'excel·lent idea de dedicar-li un monogràfic. Una revista de filologia feta i pensada a València no podia desaprofitar aquesta ocasió, perquè, com és sabut, Eiximenis, que havia nascut a Girona, va viure a València entre els anys 1383 i 1408 i hi va escriure la major part de la seva vasta obra.

Antoni Rubió i Lluch va definir amb encert Eiximenis com «el gran cronista de la vida quotidiana». El menoret gironí, però, va ser molt més que un Muntaner de la vida diària dels ciutadans de la Corona d'Aragó a finals del segle XIV: va ser també un enciclopedista que va escriure gairebé sobre tot, tant sobre la vida en les ciutats del seu temps com sobre la vida en els campaments militars; sobre urbanisme i sobre el disseny de la ciutat medieval, o del campament ideal, però també sobre els vicis, els pecats i les virtuts; sobre la vida de Crist, o dels àngels, des d'una perspectiva alhora teològica i devota, però també sobre els diversos tipus de somnis, sobre les espases de «virtut», forjades sota unes constel·lacions astrològiques que les feien invencibles, o sobre el «pactisme». En les seves obres podem trobar des d'una recepta per fer pólvora «que fa meravelles» a detallades instruccions per a construir pous i cisternes. No hi ha, per desgràcia, receptes culinàries, tot i que els lectors d'Eiximenis es van ocupar d'omplir aquest buit copiant receptes, com ens ha mostrat Sergi Gascon, en els fulls en blanc d'alguns manuscrits.

Un autor d'una obra tan vasta i tan diversa es mereixeria una enciclopèdia sencera d'estudis. Per desgràcia, els monogràfics de *Caplletra* només admeten un màxim de cinc articles de dimensions tampoc no massa enciclopèdiques. Malgrat aquestes limitacions, els cinc articles recollits en aquest volum estudien aspectes molt variats de l'obra, i fins i tot de la vida, d'Eiximenis i, almenys fins a un cert punt, li donen una perspectiva enciclopèdica. A més, els autors d'aquests cinc treballs formen part de les diverses generacions d'estudiosos eiximenians actives en aquests moments. Curt Wittlin, per una banda, i David Viera i Jordi Piqué, per l'altra, són membres, amb

Albert Hauf i Jill Webster, de la primera generació d'estudiosos d'Eiximenis després de la Guerra Civil, la generació que va començar a publicar treballs i edicions en la dècada dels anys seixanta, o a principis de la dècada dels setanta, del segle passat. A més, D. Viera i C. Wittlin fins i tot van arribar a conèixer el pare Nolasc del Molar (1902-1983) en els últims anys de la seva vida i van enllaçar, per tant, les noves generacions d'estudiosos amb la brillant generació d'eiximenistes anterior a la Guerra Civil. Com és sabut, el pare Nolasc del Molar va ser l'únic supervivent, amb el pare J. M. Pou i Martí, de la colla de franciscans i caputxins a qui devem tants d'estudis i tantes edicions excel·lents sobre l'obra d'Eiximenis i que va desaparèixer de forma tràgica durant la Guerra Civil.

Paolo Evangelisti i Sadurní Martí formen part de la segona generació d'eiximenistes, la que va començar a treballar en l'última dècada del segle passat. S. Martí, filòleg de formació, va entrar en contacte amb el menoret gironí en el si del projecte de les *Obres de Francesc Eiximenis* (OFE), que, des de la Universitat de Girona, es proposa de publicar tota l'obra del menoret gironí. P. Evangelisti, historiador de formació i deixeble del prestigiós medievalista italià Giacomo Todeschini, va començar a estudiar Eiximenis atret, sobretot, per la novetat de les seves idees polítiques i de les seves teories econòmiques. Eva Izquierdo, estudiant de tercer cicle de la Universitat de Girona, forma part de l'última generació d'eiximenistes, la que ha començat a estudiar-lo i a editar-lo a principis del segle XXI. E. Izquierdo, que està fent, sota la direcció de S. Martí i de X. Renedo, una tesi doctoral sobre el *Llibre de les dones*, està també vinculada al projecte de les *Obres de Francesc Eiximenis* (OFE).

Els cinc treballs que conformen aquest número monogràfic toquen cinc temes diferents, quatre d'ells relacionats amb les obres d'Eiximenis i un altre relacionat amb la seva biografia i d'una de les seves lectores. El treball de Curt Wittlin, basat en un coneixement de primera mà de l'obra del menoret gironí i de la seva tradició manuscrita, és de caràcter paleogràfic. C. Wittlin s'hi planteja un problema textual —Eiximenis escrivia «crestià», com sempre s'ha pensat, o «cristià»?— que d'entrada pot semblar una menudalla, però que és del màxim interès, donat que es tracta d'un terme que apareix pertot arreu i que fins i tot forma part del títol d'algunes de les seves obres més importants. Amb el treball de David J. Viera, Jordi Piqué i Ramon Camaño passem de la paleografia a la ciència. Hi podem llegir un estudi molt complet i aprofundit sobre les idees mèdiques que es poden espigolar de les obres eiximenianes, sobre les diverses malalties que s'hi esmenten i sobre els remeis devots, supersticiosos o més estrictament mèdics que s'hi proposen.

En el treball de P. Evangelisti es presenta una lectura molt suggestiva del lèxic polític i econòmic de matriu franciscana present en l'obra d'Eiximenis i d'altres autors catalans que, com Arnau de Vilanova, en certs aspectes li són molt propers. També s'hi estudia el paper central, segons el menoret gironí, de la figura del mercader en la vida política i econòmica de la «cosa pública». L'estudi de Sadurní Martí se centra en la tradició manuscrita d'una de les obres més llegides, traduïdes i impreses d'Eiximenis: el *Llibre dels Àngels*. A partir d'una anàlisi al mil·límetre d'una secció d'aquesta obra, S. Martí presenta una proposta molt ben fonamentada de filiació d'algunes de les famílies textuals dels testimonis catalans de l'obra, una proposta que caldrà tenir molt en compte en l'edició que ell mateix està preparant per a les *Obres de Francesc Eiximenis* (OFE). Amb l'article d'E. Izquierdo passem dels problemes textuals, o d'història de les idees científiques o econòmiques, a l'estudi d'alguns episodis de la vida de Sanxa Ximenis d'Arenós, comtessa de Prades, que estan al darrere de la gènesi del *Llibre de les dones*. L'edició i l'estudi d'un fragment d'un procés judicial de principis del segle xv posa en relleu el fil conductor que uneix l'accidentada vida matrimonial de Joan de Prades i de Sanxa Ximenis, comtes de Prades, amb Eiximenis i ens permet acostar-nos als orígens del *Llibre de les dones*.

En l'edició d'aquests cinc articles s'ha seguit, per referir-se a les obres d'Eiximenis, les sigles que Jordi Piqué i la comissió editora de les obres de Francesc Eiximenis han establert i que confiem que, amb l'aprovació de filòlegs i historiadors, s'acabin generalitzant. El primer llibre en què s'usarà aquesta taula de sigles serà la biobibliografia anotada de Francesc Eiximenis a cura de D. J. Viera i J. Piqué, que apareixerà l'any que ve a la sèrie *Studia Bibliographica* de les OFE. No reproduirem en aquesta introducció la taula de sigles completa, però sí les sigles de les obres que se citen al llarg d'aquests cinc articles. Són les següents:

PC *Primer del Crestià*	SC *Segon del Crestià*
TC *Terç del Crestià*	DC *Dotzè del Crestià*
RCP *Regiment de la Cosa Pública*	LA *Llibre dels Àngels*
LD *Llibre de les dones*	VC *Vita Christi*

Com el lector que té aquest número de *Caplletra* a les mans ja haurà pogut observar, aquest monogràfic està dedicat a David J. Viera (Providence, 1943), una de les figures més destacades dels estudis eximenians de la segona meitat del segle xx.

Des que es va doctorar, l'any 1972, a la Catholic University of America amb una tesi sobre el *Carro de las donas*, una singularíssima traducció corregida i augmentada del *Llibre de les dones* al castellà, David J. Viera ha publicat una seixantena llarga d'estudis de temàtica eiximeniana, a més de dos llibres: l'encara imprescindible *Bibliografia anotada de la vida i obra de Francesc Eiximenis (1340?-1409?)* (Barcelona, 1980), i *La dona en Francesc Eiximenis* (Barcelona, 1987), escrit en col·laboració amb Jordi Piqué, amb qui també ha col·laborat en la segona edició de la bibliografia anotada del 1980, que es publicarà l'any que ve.

Una raó suplementària fa ineludible aquest homenatge. David J. Viera ha hagut d'abandonar la filologia i l'estudi de l'obra d'Eiximenis, la seva gran passió, a causa d'una malaltia. De fet, de l'article que publiquem sota el seu nom ell només en va escriure l'esquema i els primers esbossos. Jordi Piqué, amic íntim des dels seus anys d'estudiants universitaris, i Ramon Caamaño s'han ocupat de continuar-lo i acabar-lo seguint les línies iniciades pel mestre i per l'amic. Com diria Josep Sebastià Pons, en «cada vena» d'aquest treball —i de fet en moltes «venes» de molts dels treballs que els eiximenistes hem dedicat a Eiximenis— «el seu record murmura».

Xavier Renedo Puig
Universitat de Girona

EVA IZQUIERDO MOLINAS

UN TESTIMONI SOBRE LA VIDA DE SANXA XIMENIS D'ARENÓS I SOBRE L'ORIGEN DEL *LIBRE DE LES DONES*

INTRODUCCIÓ

En una data que no coneixem amb precisió, però que s'ha de situar a finals del segle XIV, Francesc Eiximenis va dedicar el *Libre de les dones*, una de les seves obres de major difusió, a Sanxa Ximenis d'Arenós, comtessa de Prades. Els erudits que han dedicat part de la seva atenció i dels seus esforços a l'estudi d'aquest llibre han insistit molt en aspectes com ara la datació, la difusió de l'obra, les fonts o la visió que el franciscà tenia de la condició femenina, oblidant-se una mica del fet que el *Libre de les dones* fou una obra adreçada a una dona de carn i ossos a qui li tocà de viure unes circumstàncies concretes. Però, ¿qui era aquesta dona?

D'entrada cal dir que no és fàcil respondre a aquesta pregunta, perquè ser dona a l'edat mitjana significava veure's reduïda a l'àmbit del privat, del domèstic, sense poder optar a tenir gairebé representació en la societat i en l'àmbit civil i polític. Resultat de tot això és la manca de documentació referent a les dones, fins i tot a les dames d'un cert estatus social, que quedaven *eclipsades* pels homes del seu temps, *caps d'aytals corsos*, com diria el mateix Eiximenis. La tasca es complica enormement si el que es pretén és acostar-se a la vida privada i quotidiana de les dones medievals, perquè els fets de la seva vida de cada dia i les seves circumstàncies personals no eren susceptibles de ser posats per escrit si no hi intervenien, com és el cas dels documents que em proposo d'analitzar en aquest article, circumstàncies excepcionals.

Per consegüent, de Sanxa Ximenis d'Arenós no en sabem gairebé res, com tampoc no coneixem amb precisió quina relació mantingueren el franciscà i la noble

dama i amb quina finalitat el religiós li endreçà l'obra. Les poques notícies que posseïm de la comtessa de Prades les devem a historiadors com ara Santiago Sobrequés (1973: 119), Fèlix Duran i Cañameras (1956: 4), Eufemià Fort i Cogul (1960: 8), Armand de Fluvià i Escorsa (1979-80: 156) o Josep Maria Roca (1929: 110-120), que només l'esmenten de passada, al·ludint al seu matrimoni amb Joan de Prades, o en relació amb altres personatges de la casa de Prades, com ara la reina Margarida, néta seva, casada el 1409 amb el rei Martí l'Humà. Per sort, els estudis eiximenians en els darrers anys han rebut una forta embranzida, de manera que s'han anat descobrint nous detalls de la biografia de la comtessa de Prades i dels personatges que, d'una manera o d'una altra, tingueren relació amb Francesc Eiximenis.[1]

1. UN MATRIMONI DESAVINGUT

Sanxa Ximenis d'Arenós era filla de Gonçalvo Ximenis d'Arenós i de Timbor de Bellpuig. El pare de Na Sanxa havia intervingut el 1324 en la campanya de conquesta catalanoaragonesa de l'illa de Sardenya. En el capítol CCXC de la *Crònica* de Ramon Muntaner se'l cita, sense donar-ne el nom, com un dels ambaixadors enviats pel rei Jaume II perquè els pisans li lliuressin el castell del Càller (Ferran Soldevila 1971: 930-932 i 997).[2] També prengué part en la campanya contra Jaume III de Mallorca, al servei de Pere el Cerimoniós, el qual el recompensà adobant-lo cavaller, episodi que ha quedat recollit en el capítol 28 del tercer llibre de la *Crònica* de Pere el Cerimoniós (Pagès 1941: 134-35). A més a més, va participar en la campanya del Rosselló de 1343 i en la lluita contra la Unió en el País Valencià. Fruit d'aquestes campanyes, i com a recompensa pels serveis prestats al monarca, rebé propietats en el regne de València. El llinatge dels Arenós ja estava instal·lat a València des de l'època de la conquesta d'aquest regne per part de Jaume I, i n'ha quedat constància al *Libre dels fets*, on Ei-

1. Aquest treball s'insereix en el projecte de recerca HUM 2005-07480-C03-02/FILO del MCyT, dirigit per la Dra. Miriam Cabré. Les dades presentades són extretes de la tesi que estic preparant sobre *Lo libre de les dones* de Francesc Eiximenis, dirigida pels Drs. Xavier Renedo Puig i Sadurní Martí Castellà.

2. Gràcies als *Annales de la Corona de Aragón* (VI, 69) de Jerónimo de Zurita sabem que Gonçalvo Ximenis d'Arenós fou un dels ambaixadors enviats pel rei a Càller: «Estando la armada en orden envió el rey a Cerdeña con esta gente y para que recibiesen el castillo de Cáller a don Gonzalo Ximénez de Arenós y a Galcerán de Ribas» [1976: 121].

ximèn Peris de Tarassona, «qui fo puys senyor d'Arenós» (§ 273; Bruguera 1991: 223), apareix sovint al costat del rei En Jaume. Pel que fa a Timbor de Bellpuig, gairebé no en sabem res: la seva biografia resta per estudiar. L'única notícia certa és que els seus pares eren Galceran de Bellpuig, que, com consta a la *Crònica* (III, 28) de Pere III, era majordom del Cerimoniós durant la campanya de conquesta de Mallorca, i de Ramona de Riusec, que va enviudar abans del 1355.

Joan de Prades era el segon fill de l'infant Pere d'Aragó, comte d'Empúries i de Ribagorça, i de Joana de Foix. L'infant Pere d'Aragó, fill del rei Jaume II, va permutar l'any 1341 amb el seu germà Ramon Berenguer el comtat d'Empúries pel de Prades, erigit per Jaume II el 1324 a favor de l'infant Ramon Berenguer. El 10 de novembre de 1358, després que l'infant Pere decidís d'abandonar el món per prendre l'hàbit franciscà, el comtat de Prades, junt amb la baronia d'Entença i la senescalia de Catalunya, passà al seu fill Joan amb motiu del seu proper matrimoni amb Sanxa Ximenis d'Arenós.[3] Sembla que abans de casar-lo amb Sanxa Ximenis d'Arenós, els pares de Joan de Prades el 1351 havien negociat el matrimoni del seu fill amb dona Beatriu, filla dels jutges d'Arborea, a Sardenya, però per motius desconeguts l'enllaç no es va dur a terme.[4]

Es conserven els capítols matrimonials de Joan de Prades i de Sanxa Ximenis d'Arenós en un document datat el 7 de març del 1355. Hi apareixen signant l'infant Pere d'Aragó, de la part de Joan de Prades, i el noble Pere Maça de Liçana i Timbor de Bellpuig, per part de Sanxa Ximenis d'Arenós. Pere Maça de Liçana fou el tutor de la futura comtessa de Prades. Fou senyor de Moixent, de Jumella (vila fronterera amb Múrcia), de Xinosa i de Monòver, a les Valls del Vinalopó. Es casà amb Isabel Cornell, dama que ha passat a la història de la literatura gràcies al poema *Dispensació de la senyora de Moixent* (1371). Tingué un paper destacat a l'expedició de Sardenya lluitant contra els rebels de l'illa i contra el jutge d'Arborea (1353). També participà en la guerra entre Pere el Cerimoniós i Pere el Cruel (1356). El 1363 fou pres a Sogorb pel rei Pere de Castella i morí l'any següent després d'un llarg captiveri (Martí de Riquer 1984: 17-20).

En els capítols matrimonials de l'infant Joan i de Na Sanxa se'ns informa que aleshores la futura comtessa de Prades era *donzella* i *òrfena* de pare;[5] per tant, Gon-

3. Arxiu dels Ducs de Medinaceli a Catalunya, Prades, rotlle 81, Successió i descendència, fotograma 639 i 651.

4. Arxiu dels Ducs de Medinaceli a Catalunya, Prades, rotlle 81, Successió i descendència, fotograma 578.

5. Arxiu dels Ducs de Medinaceli a Catalunya, Prades, rotlle 81, Successió i descendència, fotograma 594.

çalvo Ximenis d'Arenós degué morir abans del 1355. Segons explica Eiximenis en el capítol 16 del *Libre de les dones*, i segons els costums de l'època, l'edat ideal perquè una donzella es casés estava fixada entre els dotze i els divuit anys. Per tant podem suposar que Sanxa Ximenis d'Arenós devia néixer entre el 1337 i el 1343. Pel que sembla el 27 de novembre del 1359 els comtes de Prades encara no s'havien casat, ja que en un altre document, emès des de la cancelleria d'aquesta casa, apareixen acceptant els capítols matrimonials i se'ns diu que properament solemnitzaran la seva unió *in faccie ecclesie.*[6] Probablement l'infant Joan i Sanxa van contreure matrimoni a finals de 1360 o durant el 1361. Ens fa pensar en aquestes dates el fet que es conservi la donació, feta l'octubre de 1360 per Ramoneta de Riusec, viuda de Galceran de Bellpuig, i la seva filla Timbor, a Joan de Prades, de la jurisdicció i mer imperi de Torres Torres, Serra, Andilla i altres poblacions que van pertànyer al difunt Galceran, avi matern de Sanxa Ximenis d'Arenós, com a dot corresponent al marit (cf. Corbalán de Celis 2004: 621). Endemés en un altre document, publicat per M. Romero Tallafigo (1990: 180), datat l'1 de gener de 1362, ja apareix Joan de Prades com a comte de les muntanyes de Prades i senescal de Catalunya, de manera que hem de creure que per aquesta data ja havien contret matrimoni.

Fruit del matrimoni entre el comte Joan i Sanxa Ximenis d'Arenós nasqueren uns quants fills: Pere, Jaume, Lluís i Timbor. Pere de Prades, el primogènit, fou baró d'Entença, es casà pels volts de 1385 amb Joana de Cabrera i morí el 20 de novembre de 1395 a Torres Torres.[7] Jaume de Prades (?-1408), el segon fill, fou baró d'Escalafany; el 1392 acompanyà el futur rei Martí en la seva expedició pel recobrament de Sicília i el 1396 fou nomenat conestable d'Aragó. Essent a Sicília el 1398, fou nomenat almirall del rei Martí *el Jove.* Es casà amb Elionor de Gandia el 1403 i tingué un paper molt destacat en el regne de Sicília al costat de Martí *el Jove*. El 1407 va rebre les baronies de Sortino, Alcamo, Calatafimi, Sclafani, Mussumeli i Manfrida. A més a més dugué a terme missions importants, com ara la de traslladar el príncep de Tarent de Nàpols fins a Provença (1398) i la de l'alliberament del papa Benet XIII d'Avinyó. Lluís de Prades fou bisbe de Mallorca (1390-1407), preconitzat de Tortosa (1403) i cambrer del papa Benet XIII. Va morir a Roma el 1429 (Antoni Pladevall 1986: 284). Finalment, Timbor de Prades (?-c. 1409), l'única filla del matrimoni, es casà amb Bernat

6. Arxiu dels Ducs de Medinaceli a Catalunya, Prades, rotlle 81, Successió i descendència, fotograma 674.
7. Arxiu dels Ducs de Medinaceli a Catalunya, rotlle 82, Successió i descendència, fotograma 43.

de Cabrera, comte de Mòdica, a finals de la dècada dels vuitanta del segle XIV i fou la mare de la coneguda Sanxa Ximenis de Cabrera, una dona cultivada que escrigué un llibre de comptes (Canela, Andreu, Canela & Serra 1992), que s'interessà per les arts i exercí el seu mecenatge a la catedral de Barcelona (Valero Molina 2005-2006: 47-66).

No sabem com transcorregueren els primers anys de vida conjugal de Joan de Prades i de Sanxa Ximenis d'Arenós, però, com sovint succeïa a l'edat mitjana, època en què els matrimonis eren pactats pels parents dels futurs esposos per interessos econòmics i de patrimoni familiar, sembla que aquest enllaç ben aviat començà a fer aigües. Les primeres notícies sobre la separació dels comtes de Prades es troben en els *Annales de la Corona de Aragón* (XI, 48) de Jerónimo de Zurita. L'historiador aragonès afirma (Canellas 1976: 151) que la comtessa de Prades, després de vint-i-un anys de matrimoni, es volgué separar del seu marit durant el regnat del rei Martí I, i que el 1411 el comte de Prades intentà servir-se de l'exèrcit de Ferran d'Antequera per ensenyorir-se dels llocs de la comtessa, que ell reclamava com a seus :

> Divorcio de la condesa doña Sancha Ximénez de Arenós; y lo que el conde procuró. Esto fue que la condesa doña Sancha Ximénez de Arenós, mujer del conde, en vida del rey don Martín, determinó de hacer divorcio de su matrimonio habiendo vivido con su marido veinte y un años; y como los deudos de la condesa diesen favor a ello, el conde (que había servido al rey don Enrique el mayor en sus guerras con don Alonso conde de Ribagorza su hermano, y en las necesidades que se le ofrecieron estando en Aragón siempre le asistieron y dieron todo el favor cuando le eran muy contrarios la reina de Aragón y los condes de Urgel y Cardona) en esta ocasión se pensó favorecer de la gente de guerra que el infante tenía en Aragón y en las fronteras para defender los lugares de la condesa como de su dote.

El pare A. Ivars (1933: 269-270), basant-se en aquest passatge dels *Annales*, va situar la data de casament dels comtes de Prades l'any 1390. Com molt bé va assenyalar C. Wittlin (1983: 140-141), aquesta datació està equivocada, donat que l'any 1390 Joan de Prades i Na Sanxa ja eren avis. Tampoc no acaba de convèncer la proposta de Zurita de situar la separació dels comtes en el regnat del rei Martí («en vida del rey Don Martín»). Ja hem vist que els comtes de Prades devien contreure matrimoni al començament de la dècada dels seixanta. Si combinem aquesta dada amb l'afirmació de Zurita, repetida per altres fonts, que van separar-se després de vint-i-un anys de casats, la separació només podia tenir lloc en la dècada dels anys vuitanta del segle XIV.

Unes altres fonts que ens donen notícies del divorci dels comtes de Prades són la *Historia de los condes de Urgel* de Diego de Monfar y Sors (1853: 382-385) i els «Procesos de las antiguas cortes y Parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia» de Pròsper de

Bofarull (1847: 423-427). En aquests volums de la *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón* s'editen les *Actes del Parlament de Catalunya* que es reuní per trobar una solució al conflicte successori generat per la mort de Martí l'Humà. Aquestes obres, a part de recollir molta informació sobre els grans problemes polítics del moment, també reflecteixen el conflicte matrimonial entre els comtes de Prades. Joan de Prades, que fou un dels candidats al tron a la mort del rei Martí l'Humà, aprofità l'avinentesa per exposar al Parlament les seves conflictives relacions amb Sanxa Ximenis d'Arenós. Segons es desprèn d'aquests documents (Monfar & Bofarull 1853: 383-384), el conflicte entre els comtes de Prades tingué un abast molt gran, ja que

> fueron tales las cuestiones que hubo entre ellos que las entendieron todos los príncipes de España, porque como eran personas del linaje real y emparentadas con lo mejor de ella, eran muy conocidos ; y habían llegado a tal punto que la condesa se había apoderado de muchas rentas del condado con título que eran cosa dotal, y la defendían sus deudos y parientes; y el conde parece se valía de la gente del infante de Castilla que había entrado en Aragón; y el infante don Fernando venía bien en ello, porque el conde fue muy servidor del rey don Enrique el Mayor de Castilla, y gustaba mucho el infante tener en Cataluña, de su parte, a un varón y señor tan principal como era el conde de Prades.

El Parlament no estigué gens d'acord amb l'actuació del comte Joan respecte al seu intent d'apoderar-se dels llocs de la comtessa servint-se de les tropes castellanes. Ja podem suposar el perill que hauria comportat l'entrada de les tropes castellanes a Catalunya. Per aquest motiu el Parlament advertia el comte, a través de Galceran de Rosanes (Bofarull 1847: 424), que si no canviava d'actitud

> contra vostres castells e viles puxa esser procehit per via de hosts e en tota altra manera justa e rahonabla tant e tan longament fins tals enantaments tornassen a regla deguda. Hoc mes avant protest en lo dit nom contra vostra gran noblesa e bens de aquella de tots dampnatges e scandels los quals per los dits vostres recossos se poren seguir e de totes e sengles despeses les quals lo parlament ne haja sostengudes fins aci e per avant covendra sostenir.

No obstant això, Joan de Prades no es donava per vençut, i va continuar queixant-se al Parlament que la seva esposa s'havia separat d'ell sense cap motiu aparent. El comte explicava també (Monfar & Bofarull 1853: 383-384), com havia intentat fer tornar la comtessa posant com a mitjanceres diferents persones, tant seglars com religioses, i com ni el rei ni ningú no li havien fet cas:

> ya el conde de Prades, su señor, se había quejado al rey don Martín, de las sinrazones y ofensas le había hecho la condesa, su mujer, hasta apartarse de él y vivir como en divorcio, sin proceder

> causa legítima ni razón bastante sinó de sola su autoridad; y que había veinte y un años que duraba, y se había usurpado las rentas y bienes dotales, quitando aquellas al conde, su marido, sin proceder medio de justícia; y que él la había rogado y amonestado muchas veces, y puesto por medianeras personas religiosas y seglares;[8] y no habían acabado cosa, ni él había hallado en el rey y ministros de justícia el favor y amparo que era justo. Y como aquel que no sabía qué otro medio tomar, se había valido del infante y su gente, no con pensamiento de reputarlo por rey, que en eso él no se metía, sinó que quería estar a lo que la justícia declararía, sinó sólo para recuperar con tal medio su honor.

Els precs i les queixes de Joan de Prades al Parlament no obtingueren resultats positius: Sanxa Ximenis d'Arenós mai no va tornar a la llar conjugal. A partir d'aquesta font podem datar amb més certesa l'any de la separació dels comtes de Prades. Si el 1411 Joan de Prades declarava que en vida del rei Martí ja s'havia queixat diverses vegades de «las sinrazones y ofensas» de Na Sanxa, que feia «veinte y un años que duraba(n)», és obvi que hem de recular a finals dels anys vuitanta del segle XIV. Josep Maria Roca (1929: 110-220), analitzant unes cartes de la reina Sibil·la de Fortià als comtes de Prades on es parla del casament frustrat del seu germà Bernat de Fortià amb Timbor de Prades, la filla dels comtes, ens deixa entreveure que la separació devia tenir lloc a finals dels anys vuitanta del segle XIV. Com veurem més endavant, l'origen de la separació i les discòrdies entre els comtes de Prades es pot datar com a mínim el 1385, any en què Pere de Prades, el fill primogènit, es casà amb Joana de Cabrera. La pregunta és inevitable: ¿per quins motius tots dos cònjuges es van separar?

2. ELS FETS I LES CIRCUMSTÀNCIES DE LA COMTESSA

Coneixem, gràcies a un plet de l'any 1416, la que seria la versió dels fets de Na Sanxa Ximenis d'Arenós si l'hagués exposat al Parlament. També tenim notícies de com transcorregueren els darrers anys de la seva vida. Aquest plet està repartit en diferents volums de l'Arxiu del Regne de València, concretament en els volums 2215, 2216 i 2218 de Governació. En aquest document testifiquen diferents persones de l'entorn dels

8. No podem descartar la possibilitat que entre les *medianeras personas religiosas y seglares*, es trobés Francesc Eiximenis, ja que en el «Tractat de dones maridades» del *Libre de les dones* es dirigeix sovint als marits, donant-los recomanacions de com tractar les seves esposes (caps. 78, 84 i 88). A més, no oblidem que l'infant Pere, germà de Joan, fou la persona a qui Eiximenis va dedicar el *Dotzè del Crestià*.

comtes de Prades que ens donen a conèixer multitud de detalls, fins ara desconeguts, sobre la relació dels comtes i sobre la vida de Sanxa Ximenis d'Arenós.

Seguint les declaracions dels diferents testimonis podem esbossar una biografia i un itinerari de Sanxa Ximenis d'Arenós des del moment que va decidir separar-se del seu marit fins al dia de la seva mort. A més a més, aquests testimonis tenen un interès afegit, ja que, a part d'indicar-nos per quins motius els comtes de Prades es van separar, també ens donen molta informació sobre les activitats de la comtessa.

Un d'aquests testimonis, el de Lluís Martí, resulta particularment interessant, ja que hi esmenta Francesc Eiximenis i ens dóna unes primeres pistes sobre la datació del *Libre de les dones*. La declaració de Lluís Martí es troba a la mà 44 (f.150v) del volum 2218 de *Governació* de l'Arxiu del Regne de València. Lluís Martí fou un personatge que estigué al servei de Sanxa Ximenis d'Arenós i que el 1416 era alcaid de Xest, una de les poblacions que formaven part de les propietats que posseïa la comtessa en el regne de València. Segons el declarant, ell i la seva muller, na Sanxa, estigueren al servei de la comtessa des que nasqué Joana de Prades, filla de Pere de Prades i de Joana de Cabrera, i, per tant, néta de la nostra protagonista, fins que la comtessa va morir. La muller del declarant fou la dida de Joana de Prades i, pel que es pot deduir del testimoni, tots dos foren domèstics i familiars de Sanxa Ximenis d'Arenós i ell, un dels homes de confiança de la comtessa.

Lluís Martí relata que pels volts de 1385 la comtessa de Prades marxà de Falset, lloc on els comtes de Prades residien habitualment, i es dirigí a Sogorb, on el rei Martí i Maria de Luna tenien la seva cort, per assistir al casament del seu fill primogènit Pere de Prades amb Joana de Cabrera, germana de Bernat de Cabrera.[9] De les seves declaracions es dedueix que la comtessa aprofità l'avinentesa per *escapar-se* del seu marit, ja que no va tornar mai més a la capital del Priorat, i es quedà vivint amb el seu fill, la seva nora, la seva néta Joana, també coneguda com a Gondiçalva, i altres persones del servei de la seva casa, en un castell que posseïa a Torres Torres, població propera a

9. Bernat IV de Cabrera, àlias Bernardí, fou vescomte de Cabrera (1373-1423), de Bas (1381-1423) i comte de Mòdica (1393-1423). Va signar capítols matrimonials amb Timbor de Prades, filla de Joan de Prades i de Sanxa Ximenis d'Arenós el 1382 (ADMC, Rotlle 85, Cartes domèstiques, fotogrames 293-294). El 1392 viatjà a Sicília amb l'infant Martí, com a capità de l'expedició que havia de reinstaurar Maria de Sicília i el seu marit Martí el Jove en el tron. Fou nomenat almirall del regne (1392-1400) i tornà a Catalunya el 1393. El 1403 tornava a estar a Sicília. Lluità a Sardenya i participà en la batalla de Sanluri (1409). El 1413 tornà una altra vegada a Catalunya, on es casà en segones noces amb Cecília d'Urgell, germana de Jaume el Dissortat. Morí a Nàpols el 1421. (Per tot plegat cf. J.M. Pons i Guri 1986: 467.)

Sogorb i residència habitual dels Arenós. Segons Lluís Martí, la comtessa va viure al seu castell de Torres Torres «ben deu ho honze anys continus» fins que morí el seu fill, per tant, fins al novembre de 1395. Llavors la dama, tement per la seva integritat física i aconsellada per amics i familiars, decidí marxar amb la seva néta i amb la seva nora cap a València, ja que Joan de Prades li enviava contínuament missatgers i cartes amb contingut amenaçador, indicant-li que tornés amb ell o que li pagués una quantitat de les seves rendes cada any, i que, si s'hi negava, aniria al lloc on residia la comtessa, se l'enduria a la força i faria d'ella el que volgués. Tot i les amenaces del comte, Sanxa Ximenis d'Arenós es negava a pagar-li la quantitat que ell li exigia al·legant que la terra que posseïa en el regne de València estava endeutada i maltractada. Segons el testimoni, entre els missatgers que en Joan de Prades enviava a la seva muller hi havia en Guillem de Llobets,[10] en Berenguer Gallart,[11] en Bernat Giner[12] i en Joan Ferrer.[13]

A la mort de Pere de Prades, el primogènit, la comtessa sostingué un plet amb Joana de Cabrera, la seva nora, per raó del testament del fill d'una i del marit de l'altra. Joana de Cabrera reclamava a la comtessa part del dot de Pere de Prades, com a viuda que era, i per solucionar-ho es dirigiren a València. Primer s'hostatjaren uns dies a casa d'Eiximèn Pérez d'Arenós, parent de la comtessa, i posteriorment llogaren un alberg situat a prop «del bany d'en Nunó apellat, prop la çabateria»,[14] on habitaren aproximadament durant un any fins que es resolgué el plet entre totes dues dames. Acabat el conflicte, sogra i nora tornaren a Torres Torres per fer l'ofici funeral per al

10. Ens consta que Guillem de Lobets fou procurador del comte de Prades, almenys ja des de la dècada dels vuitanta del segle XIV, ja que el 2 de maig de 1386 es va firmar una carta de pagament a Barcelona a favor d'ell (cf. C. Muñoz, M. Viñaza & J. A. León 1889: 54).

11. Berenguer Gallart fou el cap de la cancelleria del comte de Prades des de 1362 fins al 1396 i també fou escrivà i notari públic amb autoritat comtal i reial de la vila de Pratdip, i de la baronia d'Entença (cf. Manuel Romero Tallafigo 1990: 60).

12. **Fill de l'homònim Bernat Giner. El seu pare i la seva mare Raimunda, el 29 d'abril de 1333, a Reus,** atorgaren un sotsestabliment a favor de Bernat Roig, que constava de quatre quarterades de terra amb un cens de vint-i-quatre sous per Sant Miquel, immoble que tenien per Bernat d'Olzinelles amb un cert cens (cf. Daniel Piñol Alabart 2000: 495).

13. Es tracta de Joan Ferrer Busquets, que fou escrivà i notari de la capital administrativa del comtat de Prades, Falset, i notari guarda-segells. Del 1397 al 1410 fou el cap de la cancelleria del comtat, en substitució de Berenguer Gallart (cf. Manuel Romero Tallafigo 1990: 60 i 88).

14. El bany d'en Nunó havia format part del patrimoni d'una família andalusina que, amb la conquesta de València, anà a parar en mans del comte Nunó del Rosselló, oncle del rei Jaume I, el 9 de juliol de 1238. El bany estava situat prop de la catedral de València, en l'actual carrer de Corretgeria (cf. Vicente Coscollá Sanz 2003: 86 i Enric Guinot & Josep Torró 2007: 146).

primer aniversari de la mort de Pere de Prades. Aleshores Joana de Cabrera marxà cap a Catalunya i la comtessa de Prades tornà a València.

El declarant ens indica que Sanxa Ximenis d'Arenós, al final del seu viatge de tornada de Torres Torres a València, descavalcà en el monestir de Santa Clara, on «fon-li feta conciència per mestre Francesch Eximenez», i altres persones, advertint-la que «cap llech no podia estar en clausura dins el monestir sens encorriment de pena de vet». No podent residir al monestir perquè era una persona *del segle*, la comtessa va demanar una llicència al Papa per poder-hi habitar amb la seva família, i mentre esperava que li fos concedida la llicència, s'instal·là prop de l'església de Sant Esteve, a casa de Jaume Romeu, un dels jurats de la ciutat a qui Francesc Eiximenis havia dedicat el *Regiment de la cosa pública* (1384).[15] Un cop obtingué el permís del Papa, Na Sanxa començà a habitar en el monestir de Santa Clara de València, on se'ns diu que visqué fins al dia de la seva mort.

Lluís Martí ens situa l'establiment de Na Sanxa Ximenis d'Arenós al monestir de Santa Clara «aprés mort del dit don Pedro, dins dos anys». Si tenim en compte que Pere de Prades va morir el 20 de novembre de 1395, i que tant la comtessa com la seva nora tornaren a Torres Torres al cap d'un any per celebrar el *capdany* de Pere de Prades, hem de situar la trobada de Francesc Eiximenis i la comtessa i l'entrada en el convent de Na Sanxa a finals de 1396 o, a tot estirar, a inicis del 1397.

Malgrat l'assentament de la comtessa en el convent de les clarisses de València, les amenaces del comte de Prades no van cessar mai. El testimoni reconta com en una ocasió, mentre el rei Martí s'allotjava en el Real de la ciutat, Joan de Prades va arribar al Grau de la mar amb un llaüt, i com Eiximèn Pérez d'Arenós informà el rei Martí de la vinguda del comte «per asagar de dapnejar et aver la dita senyora comptesa». El testimoni afirma que, mentre el comte era a València, el veié cavalcar diverses vegades amb el rei per la Bosseria.[16] El rei Martí, finalment, féu arrestar el comte de Prades en el lloc on s'hostatjava, i aquest va fer citar la comtessa davant l'audiència del rei.

15. «Molt savis, honorables e reverents senyors En Bernart Malet e·n Bernart de Gurb, per los generosos; En Pere Johan, En Jacme Romeu, En Berenguer de Rojals e En Jacme Marrades, per los ciutadans jurats de València: frare Francesch Eximeneç, de l'orde dels frares menors, lur humil servidor en Jesuchrist, honor tostemps ab deguda reverència en aquell mateix Senyor qui per salut de la cosa pública morí, ab sobirana caritat, en l'arbre de la sancta vera Creu». Cito a partir de l'edició del *Regiment de la cosa pública* que David Guixeras està preparant a la Universitat de Girona.

16. Es tracta d'una via històrica del centre de València, situada entre la plaça de Tossal i la plaça del Mercat, molt a prop del monestir de clarisses de la ciutat. Rebia aquest nom perquè en aquest carrer hi havia cordoners, guanters i fabricants de bosses (cf. M. Milagros Cárcel Ortí 1992: 255-644).

Segons Lluís Martí, la comtessa de Prades visqué contínuament aterrida a causa del seu marit i, si donem crèdit a la seva declaració, podríem qualificar els tractes de Joan de Prades a la seva esposa de veritable tortura psicològica. El declarant dóna proves del terror que Joan de Prades causava a la seva esposa, com ara el fet que va fer posar espies a Tortosa i a la Galera per tal que l'avisessin si el comte es dirigia a les seves terres o cap a València. Explica com en una altra ocasió la comtessa féu posar dos guàrdies (Pere Gomiç i Francesc Pelegrí) a l'escala del monestir per tal que, si el comte hi anava, no l'hi deixessin entrar. I encara més: una altra vegada que es va assabentar que el comte era a València, es passà dies sense sortir del monestir, menjant i dormint en la cambra d'una monja anomenada sor Jacmeta Fustera, i fins i tot va fer tancar «a pedra et brach un portal o pas» per on la gent entrava a la seva sala, no gosant sortir «fins a cap d'alguns dies, que sabé de cert que·l dit senyor compte se n'era anat». La comtessa tenia tanta por del seu marit que fins i tot va arribar a posar la seva pròpia vida en perill. Durant l'epidèmia de pesta que assolà València el 1410 no va gosar marxar cap al lloc de Torres Torres, del seu domini, on hi havia *sanitat*, per temor que el comte no se n'assabentés i la raptés.[17] Finalment marxà cap a Gandia i cap a Parcent, a casa de Manuel de Vilanova. Aquest noble era senyor de la Vall i castell de Pop, que eren situats al nord del que avui és terme municipal de Benigembla, prop de Parcent. Ha passat a la història de la literatura com un dels cavallers que foren desafiats per Galceran Martorell, germà de l'autor del *Tirant lo Blanc*. Després la comtessa es dirigí cap a la vall d'Alfàndec, actual Valldigna, i cap a Morvedre.

Sospitem que a part de les amenaces del comte, hi degué haver quelcom més que impulsà Na Sanxa a apartar-se del seu marit. La muller del testimoni, na Sanxa, després de la declaració del seu marit, afirma que mentre treballava en el servei de la comtessa de Prades li sentí dir moltes vegades que ella havia marxat de Falset a Torres Torres per voluntat del mateix Joan de Prades, que «no veya dies ne ores que la dita senyora fos partida d'ell, per ço que ell pogués fer a sa guissa ab fembres».

Segons el declarant, Sanxa Ximenis d'Arenós emmalaltí abans de la mort de Joan de Prades, i morí aproximadament un any després que el seu marit. De fet, conservem una donació feta per la comtessa al seu fill Lluís de Prades i a la seva néta

17. Les epidèmies de pesta a la València de finals del XIV i inicis del XV anaven reapareixent periòdicament i sembraren el terror entre les persones. A. Rubio Vela (1985: 26) en documenta diversos brots: 1362, 1374-75, 1380, 1383-84, 1395, 1401-1402, 1403 i 1410-1411.

Gondiçalva, datada el 6 d'octubre de 1413, que ens referma aquest fet.[18] El testimoni afirma que, un cop mort Joan de Prades el 12 de setembre de 1414 (cf. Carlos López Rodríguez 2004: 293),[19] la comtessa volia tornar al seu castell de Torres Torres, però els metges que en tenien cura, Pere Soler i Lluís d'Ordins,[20] li ho van desaconsellar dient que si la movien «era molt perillosa de morir». L'encarregada de demanar als metges si Sanxa Ximenis d'Arenós podia tornar a Torres Torres fou la seva néta Joana, i, segons Lluís Martí, hi foren presents na Sanxa, la seva muller, i una companya de la comtessa, Isabel de Montsoriu.[21] Finalment la comtessa de Prades morí el 25 de juny de 1416 al monestir de clarisses de València, on el declarant ens diu que visqué «per spay de xx anys».[22]

3. ACTIVITATS A QUÈ ES DEDICAVA LA COMTESSA

En Lluís Martí, a part de relatar-nos els conflictes entre els comtes de Prades i de permetre'ns esbossar un itinerari i una petita biografia de Sanxa Ximenis d'Arenós,

18. ARV, Governació, núm. 2203, f. 38, 6 d'octubre de 1413.

19. El rei Ferran va enviar una carta al príncep Alfons el 12 de setembre de 1414 informant-lo de la mort de Joan de Prades.

20. Pere Soler fou un metge valencià que va viure a cavall del segles xiv i xv i gaudí de gran prestigi a la seva època. Estudià a Montpeller el 1360 i en fou professor. Va ser metge del rei Martí l'Humà i també fou sol·licitat durant un temps pel rei de Castella. El 1409 viatjà a Sardenya, una illa que tenia fama d'insalubre, per ocupar-se del rei Martí el Jove, fill de Martí l'Humà, que havia contret unes febres que acabarien essent mortals (cf. la veu «Pere Soler», *Diccionari biogràfic* 1966-1970: 304, vol. iv i Luís García Ballester 1989: 87). Lluís d'Ordins, tot i no gaudir de la mateixa popularitat que Pere Soler, exercia la medicina des del 1398. A més a més fou examinador municipal dels metges l'any 1413, juntament amb Jacme Roig, pare del Jaume Roig autor de l'*Spill*. Sabem que es va casar amb Caterina Amalrich, germana del notari valencià Joan Amalrich, que el 1439 ja era viuda (cf. José Maria Cruselles Gómez 1998: 393-394; Mercedes Gallent Marco 1986: 236; Luis García Ballester, M. R. McVaugh & A. Rubio Vela 1989: 58).

21. Isabel de Montsoriu era una dama d'un antic llinatge de Catalunya, que prengué el seu cognom del castell de Montsoriu. No es pot descartar la possibilitat que aquesta aristòcrata sigui una antecessora d'Aldonça de Montsoriu, editora de la *Vita Christi* d'Isabel de Villena (cf. Francisco Piferrer 1859: 72-73; Carlos López Rodríguez 2005: 73; José Pérez Balsera 1932-1936: 79).

22. El mateix Lluís Martí, en una altra declaració del plet, datada el 3 de juliol de 1416, ens dóna fe del traspàs de la comtessa de Prades: «és ver e manifest que la dita egrègia dona Santcha Eximenez d'Arenós, quondam comtessa de Prades, a xxv del mes de juny prop passat, passà d'aquesta vida en l'altre» (ARV, Governació, núm. 2215, mà 20, p. 494r).

també ens dóna molta informació sobre les activitats a què es dedicava la comtessa de Prades.

Sabem que la comtessa de Prades sabia llegir, però, en canvi, sembla que no devia saber escriure, ja que el mateix declarant afirma que ell «fahia les letres responsives al dit senyor compte quant aquell li scrivia». De fet, a l'edat mitjana les úniques dones que tenien la possibilitat d'alfabetitzar-se eren les aristòcrates, les burgeses o les religioses; no era gens estrany, però, que moltes d'aquestes altes dames només sabessin llegir. Per contra, Lluís Martí explica que Joan de Prades sabia llegir i escriure, ja que, segons ell, les cartes amenaçadores que el comte enviava a la seva muller «eren sotscrites de pròpia [mà] del dit senyor, com ell, testimoni, conegués molt bé la scriptura de la mà del dit senyor, e vehés aquelles sagellades ab lo seu propi sagell et armes».

Més endavant el testimoni ens informa que els pares de la comtessa de Prades estaven enterrats en el monestir de Santa Clara i ens explica com cada any, per Tots Sants, la comtessa *devalava* a l'església del monestir i feia dir misses a la capella on els seus pares eren sepultats, dient que «allí jahïen los pare et mare d'aquella e molts altres de son parentat». No ens ha de sorprendre que fos així, ja que el monestir de Santa Clara de València va ser fundat per un avantpassat de Sanxa Ximenis d'Arenós, Eiximèn Pérez de Tarassona, àlies d'Arenós, en temps de la conquesta de València, per encàrrec del rei Jaume I (cf. Maria Cruz Farfan Navarro 1990: 16-23, i, María Pilar Andrés Antón 1991: 55-62).

Finalment Lluís Martí reconta que la comtessa de Prades, a la seva mort, va fer llegats al monestir de Santa Clara, segons creu ell «més per aucmentar aquell et descarregar sa consiència que per rahó de la sepultura», ja que la seva estada «donà grans enugs al dit monestir et monges d'aquell, e sabia la gran pobre[sa] que pasaven les més monges que y són, a les quals la dita senyora comptesa acostumava fer algunes caritats».

4. CONCLUSIONS

Podem concloure que Sanxa Ximenis d'Arenós es va separar de Joan de Prades pels volts del 1385 a causa dels maltractaments a què era sotmesa i potser també a causa de la infidelitat del marit. (El caràcter habitual dels maltractaments a les mullers i la pràctica de l'adulteri a l'edat mitjana queden evidenciats en el «Tractat de les dones maridades» del *LD*, on Eiximenis insisteix molt en aquesta temàtica i fins i tot llança

una forta crítica contra els marits que assassinaven les seves mullers i contra els governants que perdonaven els assassinats. Tot i que Eiximenis no prohibeix als marits que peguin a les seves esposes si són desobedients, insisteix molt en el fet que han de tractar les seves consorts de manera amorosa i amigable i corregir-les amb bones maneres.)

No ens ha d'estranyar que, a la mort de Pere de Prades el 1395, la comtessa marxés de Torres Torres i es dirigís cap a València, ja que amb l'absència del primogènit ella i les dones que l'acompanyaven no es devien sentir segures davant les amenaces del comte. Marxaren al monestir de Santa Clara de València, que fou fundat per un avantpassat seu. La comtessa tenia familiars al monestir i, per tant, s'hi devia sentir més segura i protegida.

Probablement Francesc Eiximenis tingué un paper destacat en els afers de la comtessa de Prades, ja que quan Na Sanxa descavalcà al monestir, el franciscà i altres la van aconsellar i l'advertiren que cap laic no podia viure al monestir *sens encorriment de la pena de vet*. No podem descartar la possibilitat que fos Eiximenis qui ajudés l'aristòcrata a aconseguir la llicència per poder residir al monestir i que, fins i tot, fos ell qui la convencés d'anar a viure a casa de Jaume Romeu fins que l'obtingués.

Sembla que la datació del *Libre de les dones* s'hauria de situar poc abans que la comtessa entrés al monestir, o, a tot estirar, just després, si tenim en compte que el darrer tractat de l'obra, el «Tractat de religioses» ocupa un 75% de la matèria del llibre, la qual cosa fa que l'obra esdevingui més un *Libre de les dones monges e religioses*, tractant, de passada, dels altres estaments de dona. L'únic que és del tot clar és que el llibre no pot ser datat amb posterioritat al 1398, ja que a l'agost d'aquest any es va acabar la còpia datada més antiga del *Llibre de les dones* que coneixem: la del manuscrit 4030 de la Biblioteca Nacional de Madrid, que conté, després del trasllat d'un *Libre dels àngels,* els capítols 378-395 del *Llibre de les dones* (Martí de Barcelona 1991: 212).

Quan llegim «la resposta que·l sant abbat Pastor féu a Favilla», recollida en el capítol 61 del *Libre de les dones*, ens sembla veure, en boca d'Eiximenis, el consell que va fer prendre la determinació a la comtessa de Prades d'anar a viure al monestir de Santa Clara de València:

> E si demanes què seria millor a la dona qui és bona, e casta e·n matrimoni posada qui sap de cert que son marit és adúlter: o que·l lexàs, separant-se d'eyll, o que suffira son afany estant ab eyll […] No·s pot respondre per neguna ley general, con les dones sien de diverses condicions, car si la dona és jove, e tocada o inclinada a les cobeeganças carnals, o és carreguada de infans o inpotent a satisfer-lus segons lur estament, o ha altres càrrechs seguons los quals lo marit li és molt necessari, en aytals casos molt més val a la dona supportar lo marit en son mal vici, estant

> ab ell e sots ell, que no lexar-lo. Mas si la dona és ja de dies, e ha los infans grans, e ab Déu se sent francha de les inclinacions carnals e sens perill, e·s veu que pot covinentment viure, e és molt inclinada a servir Déu, en aytal cas, fiylla —dix aquest sant abbat— yo conseylaria a aytal dona que elegís lo servey pus alt del rey eternal, que no lo servey de l'hom mortal, e peccador e miserable, pus que separar-se pot d'ell ab bona consciència.[23]

Va ser de debò així?

5. EDICIÓ DEL FRAGMENT

El fragment que aquí editem es troba, com hem indicat anteriorment, a la mà 44 (f. 150v) del volum 2218 de *Governació*, subsèrie *Litium*, de l'Arxiu del Regne de València. És extret d'un llarg plet que el 1416 sostingué Jaume Gil, prevere i vicari de l'església de Sant Joan del Mercat, que estava inclosa dins dels termes del monestir, contra el síndic de l'abadessa del monestir de Santa Clara i contra Joana de Prades, néta de Sanxa Ximenis d'Arenós, hereva seva. Jaume Gil defensava que la comtessa de Prades fou parroquiana de l'església de Sant Joan del Mercat durant quinze anys, que visqué en una casa que ella mateixa va fer construir a prop del monestir, que li foren donats els sagraments eclesiàstics a la parròquia de Sant Joan i que morí essent parroquiana de dita església. Endemés declarava que la comtessa, en el seu darrer testament, va elegir sepultura a l'església de Sant Joan del dit monestir de clarisses de València i que féu llegats a l'església, al monestir i a algunes monges. Segons J. Gil, una quarta i canònica porció d'aquests llegats pertanyien a l'església de Sant Joan. No coneixem quina de les parts va acabar guanyant el plet, ja que, per a la nostra desgràcia, no s'ha conservat sencer. Per sort, però, han arribat fins a nosaltres parts molt interessants que permeten de resseguir l'itinerari vital de Na Sanxa en els últims anys de la seva vida i la seva relació amb la gènesi del *Llibre de les dones*. Tot seguit edito, per oferir-ne un tast, les declaracions de Lluís Martí.[24]

23. Cito a partir de l'edició crítica *in fieri* del *Libre de les dones* que estic preparant com a part de la meva tesi doctoral.

24. En l'edició d'aquest text segueixo les normes d'edició fixades per la comissió editora de les obres de Francesc Eiximenis.

Die martis, XXII mensis septembris, anno a nativitate domini M CCCC XVI.

Lo honrat En Lluís Martí, alcayt del loch de Chest, situat dins regne de València, testimoni produhit e donat per part del dit síndich ycomun e procurador del dit convent de les sors minoretes de la dita ciutat de Valèncie, qui jura per nostre senyor Déus e los seus sants evangellis de la sua mà dreta corporalment tocats dir veritat de ço que serà demanat, sots virtut del qual, interrogat els dits dia et any, deposà et féu son testimoni en la forma et manera infrasegüent.

Prima fon demanat sobre·l x^e^ capítol de les dites defense, lo qual li fon lest et donat antendre.[25] Et dix que en lo temps que l'egregi don Pedro de Prades dech fer noces ab la molt nobla dona Johanade Cabrera, germana del noble mossèn Bernat de Cabrera, la dita senyora comptesa et lo dit don Pedro, fill [d']aquella, se'n vengueren de la vila de Falcet, de voler et beniplàcit del dit senyor compte, a la ciutat de Sogorp, on adonchs eren los molt alts et il·lustres senyors don Martí, infant d'Aragó, et dona Maria de Luna, muller sua, et la dita dona Johana de Cabrera, e per les noces del dit don Pedro et d'aquella, les quals los dits molt il·lustres senyors les feren en la dita ciutat de Sogorp. E per la dita rahó la dita senyora comptesa se'n vench de Falcet a Torres Torres, qui era loch de la [here]tat de la senyora comptesa ab sa família e béns mobles. Et aquí stech per ben deu ho honze anys continus fins tant que morí lo dit egregi don Pedro, fill seu, et qualque mig any aprés.

Interrogat com ho sap les dites coses, et dix que per ço com ho hoý dir moltes et diverses veguades, així en lo dit loch de Torres Torres com en València, a la dita senyora comptesa, com ell, testimoni, e la dona Na Sanxa, muller sua, la qual alletà et nodrí dona Johana de Prades, filla del dit egregi don Pedro, sien stats en servey dels dits senyors comtesa, fill et néta d'aquella, del temps ençà que la dita dona Johana de Prades nasqué fins al dia que la dita senyora comptesa pasà d'aquesta vida en l'altre.

Interrogat de temps, e dix que ja ho ha dit desús. Interrogat de present, et dix que molts de casa de la dita senyora, qui són stats en son servey, dels quals a present no s'acorda, sinó de la dita muller sua hoc, et de la dita dona Johana de Prades.

25. Lluís Martí és interrogat sobre quan, i per quin motiu, la comtessa de Prades va marxar de Falset, capital administrativa del comtat de Prades i sobre quant de temps estigué vivint al seu castell de Torres Torres. Respon que Na Sanxa va marxar de Falset i es dirigí a Sogorb amb motiu del casament del seu fill primogènit Pere de Prades amb Joana de Cabrera i que estigué vivint en el seu castell de Torres Torres durant deu o onze anys, fins que morí el seu fill el 1395.

Ítem fon demanat sobre·l XI^en^ capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et donat a entendre.[26] Et dix aquell et les coses e·ll dit capítol contengudes ésser veres. Interrogat com ho sab, et dix que per ço com ell, dit testimoni, aprés la mort del dit egregi don Pedro de Prades, qui morí en lo dit loch de Torres Torres, véu alguns misatgers del dit senyor compte qui parlaven ab la dita senyora en València de part del dit senyor, dient que ella tornàs ab ell, entre·ls quals misatgers hi vengueren e parlaren ab la dita senyora del dit senyor compte En Guillem de Lobets, En Berenguer Gallart e En Bernat Giner, En Johan Ferrer, secretari del dit senyor compte, hoch hun juheu. Et cascuns d'aquests per si portaren letres a la dita senyora de part del dit senyor compte, les quals ell, dit testimoni, véu, com fos dels qui sabien molt en los fets et secrets de la dita senyora. Et creu que huy deu tenir la senyora dona Johana, néta dels dits senyors, moltes, com la dita senyora comptessa les fes stojar, guardar et metre en un cofret petit. Et així ho havia de consell que fos advocat. Per los quals misatgers et cascun d'aquells li enviava a dir lo dit senyor compte que li donàs de ses rendes, ço és del temps pasat que ella avia tenguda la terra M fflorins per any, et que d'aquí avant li donàs certa quantitat per any, de la qual no s'acorda. E la dita senyora comptessa sempre ho recusà fer dient que no ho podia fer, com la terra que ella posehia en aquest regne fos endeutada, et maltractada o semblants paraules excusatòries.

Interrogat de present dix que molts de casa, e ell, testimoni, qui de manament de la dita senyora comptesa fahia les letres responsives al dit senyor compte quant aquell li scrivia.

Interrogat de temps, dix que en diverses temps aprés òbit del dit egregi don Pedro de Prades, com vivent aquell no sab ell, testimoni, que fos debat entre·ls dits senyors per rahó de les dites rendes.

Ítem fon demanat sobre·l XII^en^ capítol de les dites defenses, lo qual li fon lest et a entendre donat,[27] et dix aquell ésser ver. Interrogat com ho sab dix que per ço cor la dita senyora ho dix a ell, dits testimoni, moltes et diverses veguades, et per ço encara

26. El testimoni és interrogat sobre si és veritat que Joan de Prades enviava missatgers i cartes amb amenaces a la comtessa de Prades i sobre el contingut de les cartes. Respon que, a la mort de Pere de Prades, va veure alguns missatgers de comte que parlaven amb Na Sanxa a València i li portaven cartes de part del comte, on li demanava que li cedís una part de les seves rendes anuals.

27. Es pregunta a Lluís Martí com sap que la comtessa rebia cartes amb amenaces del mateix comte de Prades. Respon que ho sap perquè li ho va explicar la mateixa comtessa i perquè ell escrivia les cartes de resposta de Na Sanxa al seu marit. A més, afegeix que ell mateix va veure les cartes escrites de la mateixa mà del comte amb les amenaces.

com ell, dit testimoni, fahia les respostes o letres les quals la dita senyora trametia al dit senyor compte. E més avant vehia les letres les quals lo dit senyor compte trametia a la dita senyora de les dites menaces. Interrogat com ho sabia ell, dit testimoni, que les dites letres de menaces trametés lo dit senyor a la dita senyora comptessa, et dix que per ço com les dites letres de les dites menaces eren sotscrites de pròpria del dit senyor compte, com ell, testimoni, conegués molt bé la scriptura de la mà del dit senyor, e vehés aquelles sagellades ab lo seu propi sagell et armes, les quals acostumava fer et portar. E creu ell, dit testimoni, que de les dites letres n'i deu haver alguna encara en poder de la dita senyora dona Johana, néta sua.

Interrogat hon veehia ell, dit testimoni, les dites letres, dix que en València, e·ll dit monestir de sancta Clara. Demanat de temps, et dix que moltes veguades aprés òbit del dit senyor don Pedro. Interrogat de present dix que molts de casa ho podien ben veure he y eren, del quals a present no s'acorde, salvu de la dona Na Sanxa, muller del dit testimoni.

Ítem fon interrogat sobre·l XIII^en^ capítol de les dites defenses, lo qual li fon lest et donat antendre,[28] e dix aquell ésser ver. Demanat com ho sap dix que per ço cor era domèstich et familiar de la dita senyora comptesa ja ans que aquella se n'entràs en València, ans de la mort del dit don Pedro, et sabia et veya les dites coses.

Ítem fon interrogat sobre·l XIIII capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et antendre donat,[29] et dix que és ver que, mort lo dit senyor don Pedro, e stant la dita senyora en Torres Torres, començà tantost lo debat entre·ls dits senyors compte et comptessa, e algunes menaces, per les quals la dita senyora comptesa deliberà et hac consell d'alguns de sos parents et amichs que se'n entràs en ciutat per ésser en segur de sa persona, dient la dita senyora comptesa al dit testimoni e als altres que ab ella

28. El declarant és interrogat sobre com és que havia vist les cartes que el comte enviava a la seva esposa. Respon que havia vist les cartes i ho sabia perquè ell era domèstic i familiar de la comtessa ja abans que ella anés a València i abans de la mort de Pere de Prades.

29. Lluís Martí és interrogat sobre si és veritat que les desavinences entre els comtes de Prades començaren a la mort del seu fill primogènit Pere, i si la comtessa decidí marxar a València per la seva pròpia voluntat o forçada per les amenaces del seu marit. Respon que és cert que les desavinences entre els comtes de Prades s'iniciaren un cop mort el seu fill primogènit i que a partir de llavors el comte començà a amenaçar la seva dona. A causa d'aquestes amenaces, i tement per la seva integritat física, Na Sanxa fou aconsellada per amics i familiars que marxés a València, on estaria segura. D'aquesta manera, la comtessa marxà a València contra la seva voluntat, forçada per les amenaces del comte Joan, però no tenia intenció de quedar-s'hi la resta de la seva vida, ja que va deixar molts dels seus béns al seu castell de Torres Torres.

eren que ell[a] venia en València, ultra son voler, per les dites menaces del comte, e que no y venia per habitar ne de mudar son domicili aquí, mas per fugir a les dites menaces del compte, del qual havia gran paor; e puys ella fos en segur de sa persona, que veuria los fets com vendrien ne com se porien levar. E per què la dita senyora no havia cor de mudar son domicilii en València, ne de habitar aquí per tots temps de sa vida, cor quant se'n vench e partí de Torres Torres en València, encara lexà bona partida de sos béns mobles en lo castell del dit loch, car no se'n portà sinó scasament ço que havia mester. E les dites coses sap ell, dit testimoni, per ço cor les véu et e les hoý dir a la dita senyora e·ll dit temps, et aprés moltes vegades, així en Torres Torres, ans que la dita senyora partís, com en València, aprés que y fon present, alguns dels quals bé no s'acorda.

Ítem fon demanat sobre lo xv^en^ capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et donat antendre.[30] Et dix que mort lo dit senyor don Pedro, qui morí en Torres Torres, començà lo debat entre los dits senyors compte et comptesa, hoc e entre la dita senyora comptesa et dona Johana de Prades, nora sua, per causa e rahó del dot d'aquella. E per lo debat de sogra et nora entraren-se'n abdós en València, et vengueren posar a casa del noble mossèn Eximèn Perez d'Arenós, on stigueren alguns dies. E aprés, com les dites senyores no fosen en clar de lur qüestió, e aguesen astar en València, logaren hun alberch qui és atinent del bany d'En Nuno appellat, prop la çabateria, et aquí stigueren ben hun any a vigares del dit testimoni. E finat lur debat abduy se'n tornaren en Torres Torres, et faheren lo cap d'any del dit don Pedro. Et fet lo dit cap d'any, tantost la dita dona Johana se n'anà en Catalunya, et la dita senyora comptesa se'n vench en València, et descavalguà al dit monestir de sancta Clara. Et aquí stant fon-li feta conciència per mestre Francesch Eximenez e altres dients que per *Extravaguant* del Papa degun lech no podia star dins clausura en algun monestir de dones sens encorriment de pena de vet. E per la dita rahó ella se isqué del dit monestir, e anà-se'n a casa de mossèn Jacme Romeu, prop sent Steve. Et entretant la dicta senyora, com no·s stigués allí per segura, et així ho havia tramès a suplicar al sant

30. El testimoni és interrogat sobre per què la comtessa de Prades va marxar a València i quin itinerari féu abans d'entrar al monestir. Respon explicant que, un cop mort Pere de Prades, la comtessa i Joana de Cabrera, la seva nora, van residir a València per resoldre unes desavinences relacionades amb el pagament del dot de Joana. Un cop solucionades les desavinences, tornaren a Torres Torres per assistir a l'ofici funeral per al primer aniversari de la mort de Pere de Prades. Tot seguit la comtessa s'instal·là en el convent de les clarisses de València, primer de forma provisional, i després de forma definitiva.

pare que li donàs licència que ella pogués star ab sa família dins lo dit monestir sens encorriment d'alguna pena, la qual licència haüda, ella se'n tornà e·ll dit monestir ab sa família. Interrogat de temps dix que aprés mort del dit don Pedro, dins dos anys a vejares del dit testimoni, poch més o menys, foren les dites coses.

Ffon encara demanat sobre·l XVI^en^ capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et antendre donat,[31] et dix aquell ésser ver. Interrogat com ho sap, et dix que per ço que dit et testificat havia desús, en et sobre los precedents capítols, e per ço cor la dita senyora ho deya molt sovèn, així a ell, dit testimoni, com als altres de casa. Interrogat de loch dix que en lo dit monestir, aprés fon tornada en aquell. Demanant de presents, dix que los de casa.

Ítem fon demanat sobre·l XVII^en^ capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et donat entendre.[32] E dix que stant la dita senyora dins la clausura del dit monestir, et lo dit senyor rei don Martí stant en lo seu Real de València, lo dit senyor compte vench al Grau de la mar de València ab un laüt, segons se dix. E alguns, entre·ls altres mossèn Eximèn Perez d'Arenós, digueren al dit senyor rey com lo dit compte era vengut en València per asagar de dapnejar et aver la dita senyora comptesa, et així que fos sa mercè que y provehís en tal manera que scàndel no se'n seguís. Et lo dit senyor rey féu arestar lo dit compte en sa posada. Et lo dit compte féu citar la dita comptesa davant la audiència del dit senyor rey, en presència de la qual ell, dit testimoni, et altres comparegueren. Et a pochs dies lo dit senyor rey, qui sabia los fets, féu-lo'n anar. És ver que·l dit compte, entretant que stech en València, pasà algunes veguades cavalcant ab lo dit senyor rey per la Boseria, et açò veya lo dit testimoni. Interrogat si lo dit senyor compte era vengut e·ll dit cas ab lo dit senyor rey per pendre e aver la dita senyora en València, et dix que creya que hoc per ço cor, ateses dites menaces que·l dit compte trametia a dir a la dita senyora, versemblant era que ell no y venia per àls, sinó per aver aquella a sa mà, segons havia tramès a dir moltes veguades, així per letres com per missatgers.

31. Lluís Martí torna a ser interrogat sobre com sap que la comtessa rebia cartes amb amenaces del comte i com sap que marxà a València forçada per les dites amenaces. Respon que ja ho havia dit abans i que ho sap perquè la comtessa ho explicava sovint.

32. El declarant és interrogat sobre si creu que Joan de Prades anava a València per intentar de complir les seves amenaces contra la seva muller. Respon que sí, perquè una vegada que el comte arribà al Grau de la mar amb un llaüt, Eiximèn Pérez d'Arenós advertí el rei Martí de la seva arribada i el rei va fer arrestar Joan de Prades. Endemés, vistes les amenaces del comte, era versemblant que anava a València per intentar de fer mal a la seva muller.

Ítem fon demanat sobre·l XVIII^en^ capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et donat antendre.[33] E dix aquell en les coses en aquell contengudes ésser veres. Interrogat com ho sap, dix que per ço com ell, dit testimoni, fon hun de aquells qui hi treballaven en haver la dita salvaguarda et en fornir los dits castells. Et hi fon present, vehent et hoent, com fos un dels de casa de la dita senyora qui més treballava per aquella et per sos affers.

Ítem fon demanat sobre·l XIX^en^ capítol de les dites defenses, lo qual li fon lest et donat antendre.[34] Et dix que mentre lo dit senyor compte visqué, aprés la mort del dit don Pedro, la dita senyora stech contínuament en gran por del dit senyor, et així ho hoý dir ell, dit testimoni, moltes et diverses veguades, et així en Torres Torres com en València, a la dita senyora comptesa. E és ver que la dita senyora havia la dita pahor per ço cor del temps que les dites menaces vingueren de part del dit senyor compte a la dita senyora, aquella féu tenir spies a Tortosa et a la Galea, qui notificasen a la dita senyora si lo dit compte pasaria per allens per venir en València o en son regne. Et açò sap ell, dit testimoni, per tal com algunes vegades la dita senyora scrivia a·quells, et ell, dit testimoni, scrivia les letres. Més avant sap et véu que, per ço com la dita senyora havia gran paor del dit senyor compte, aquella fahia et féu star gran temps, a la scala per on pugen al dit monestir, hòmens que coneguessen lo dit senyor compte, per ço que si aquell hi venia, que fos resistit a aquell d'entrar lla on la dita senyora era, o que ella·n fos asabentada. Los dits hòmens eren En Pere Gomiç, alcayt adonchs de Xest, et En Francesch Pelegrí, qui conexien lo senyor compte.

Més avant véu et fon present que com fon dit a la dita senyora comptesa quell dit senyor era vengut en València, stant lo dit senyor rey en lo seu Real,[35] la dita senyora comptesa, no tenint-se per segura allí on solia star dins la clausura del dit monestir, aquella se n'entrà dins lo dit monestir ab dona Johana, sa néta, et dormia et menjava dins una cambra de una monga, la qual li par, com no li acord bé, que fos de sor Jacmeta Fustera. Et féu tanquar a pedra et brach un portal o pas per hon hom

33. El testimoni és interrogat sobre com sap que la comtessa havia demanat una salvaguarda al rei Martí. Respon que ho sap perquè ell era un dels encarregats d'aconseguir la dita salvaguarda i de mantenir i protegir els llocs de la comtessa.

34. En Lluís Martí és interrogat sobre si és veritat que la comtessa de Prades, després de la mort del seu fill, visqué contínuament aterrida per les amenaces del seu marit. Respon que és cert i en dóna proves.

35. He esmenat la lliçó «stech lo dit senyor rey» del ms., que em sembla que no té cap sentit, per «stant lo dit senyor rei en lo seu Reyal» agafant com a punt de referència la frase homònima que es pot llegir al principi de la raó dissetena d'aquest mateix document.

entra en la sala que la dita senyora obrà dins la clausura del dit monestir. Et de la dita cambra hon se mès may gossà exir fins a cap d'alguns dies que sabé de cert que·l dit senyor compte se n'era anat. E açò véu ell, dit testimoni, com fos en servey de la dita senyora comptessa, ans et aprés de la dita venguda.

Ancara més mostrava la dita senyora la gran paor que havia al dit senyor en açò que, en les morts d'ara v anys poch més o menys, la dita senyora deliberà d'exir de València. Et en Torres Torres et altres lochs seus havia sanitat, hi staven hòmens de València, qui eren exits per les dites morts, et ella no y gosà entrar dient que si ella hi entrava e lo compte ho sapia, que tantost hi vendria et la pendria, car los vassalls ne altres no li gosarien contradir ne resistir. Ans se n'anà vers Gandia et a Parcent, qui és d'en Manuell de Vilanova, et a la vall de Alfàndech. En aprés vench a Murvedre et aquí stech per les dites morts algun temps, que may no gosà anar a Torres Torres. E açò hoý et véu ell, dit testimoni, qui era en servey continu de la dita senyora, et molts altres de casa qui servien aquella ho hoiren dir a ella, et veren les dites coses e·lls dits lochs et temps.

Ítem fon demanat sobre·l xx^en^ capítol de les dites defenses, lo qual li fon lest et donat antendre.[36] Et dix que·l dit senyor compte morí hun hany, poch més o menys, ans que la dita senyora comptesa morís. E ja ans de la mort del senyor compte, la dita comptesa era malalta; e aprés mort del dit senyor compte, la dita senyora [era] contínuament malalta fins [que] morí de la dita malaltia. E açò véu ell, dit testimoni, en València, e ho sap com fos familliar de la dita senyora comptesa, e molts altres, així familliars com metges et altres, veheren et saben les dites coses.

Ítem fon demanat sobre·l xxi capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et donat antendre.[37] Et dix que, mort lo dit senyor compte, la dita senyora contesa proposà de tornar-se'n a Torres Torres. Et així deliberat féu demanar als honorables nostre Pere Soler et nostre Luys d'Ordins, qui la tenien en cura, si ella, sens perill de sa persona per sguart de la sua malaltia, poria tornar al dit seu castell de Torres Torres, los quals dixeren que, ssi la movien, que era molt perillosa de morir; per què

36. El declarant és interrogat sobre quan va morir Joan de Prades i sobre la mort de la comtessa. Explica que Na Sanxa va morir un any més tard que el comte i que abans que Joan de Prades traspassés estava contínuament malalta.

37. En Lluís Martí és interrogat sobre si és veritat que un cop mort el comte de Prades Na Sanxa volia anar-se'n del monestir i tornar a Torres Torres. Respon que, un cop mort el comte, Na Sanxa volia tornar-hi, però que els metges ho van desaconsellar, ja que si la movien es podia morir.

no conssellaven que la moguessen en degun partit del món. Interogat com ho sap les dites coses, e dix que per ço com ho hoý dir a la dita senyora diverses vegades aprés la mort del dit senyor compte, que ella se'n volria tornar a Torres Torres si los metges lo y consellaven. El mes avant fon present a la proposició feta per la il·lustre dona Johana, néta de aquella, als dits metges sobre la dita tornada a Torres Torres. Interrogat de loch, dix que en València, e·ll dit monestir. Interrogat de present, dix que la dita senyora dona Johana, et la muller del dit testimoni, e la honorable madona Isabel de Monsoriu, companyona de la dita senyora comtesa, e altres, hoyren dir a la dita senyora que se'n volia tornar a Torres Torres. Et foren presents a la proposició de les dites monges et resposta de·quells. Interrogat de temps, dix que aprés fon mort lo dit senyor compte de Prades.

Ítem fon interrogat sobre·l XXII capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et donat antendre,[38] et dix ésser ver. Interrogat com ho sap, dix que per ço cor anxí ho ha vist e ohit segons desús, en e sobre los precedents capítols, havia dit et testificat a la qual deposició, et tant quant ço que la dita paor e malaltia se refer.

Ítem fon demanat sobre·l XXIX^en^ capítol de les dites deffenses obmesses los precedents, com sobre aquell no fos interrogat.[39] Et dix si àls no saber sobre aquell salvu que havia hoyt dir moltes et diverses vegades a la dita senyora comptesa en València en lo dit monestir, aprés que la dita senyora fon en aquell. E lo pare et mare de la dita senyora comptesa jahïen e·ll dit monestir. E à vist que cascuns anys, en les celebritats de Tots Sants, la dita senyora comptesa devalava en la sgleya del dit monestir et fahia dir misses en la capella on aquells jahien et offeria dient que allí jahïen los pare et mare d'aquella e molts altres de son parentat.

Ítem fon interrogat sobre·l XXX^en^ capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et donat antendre.[40] E dix que creu que la dita senyora comptesa ha fets los dits legats

38. El testimoni és interrogat sobre com sap que la comtessa vivia atemorida pel seu marit i per què no va tornar a Torres Torres. Respon que ja ho havia explicat en els capítols anteriors.

39. El declarant és interrogat sobre si és veritat que en el monestir hi havia enterrats alguns familiars de la comtessa. Respon que no ho sap del cert, però que la comtessa li ho havia relatat diverses vegades. Conta que els pares d'ella estaven enterrats allí i que cada any, per Tots Sants, anava a l'església i feia dir misses a la capella on descansaven en pau els seus progenitors.

40. El testimoni és interrogat sobre per quins motius creu que Na Sanxa va fer llegats al monestir de Santa Clara. Respon que creu que Na Sanxa va fer llegats al monestir més per descarregar la seva consciència que amb motiu del seu enterrament, perquè durant els vint anys que estigué en el monestir, la seva presència va portar grans molèsties i problemes a les monges, i endemés, la major part d'elles vivien en la pobresa.

al dit monestir més per aucmentar aquell et descarregar sa consiència que per rahó de la sepultura. E açò per tal cor la dita senyora stech al dit monestir ab sa família bé per spay de xx anys, poch més o menys, et féu et donà grans enugs al dit monestir et monges d'aquell, e sabia la gran pobre[sa] que pasaven les més monges que y són, a les quals la dita senyora comptesa acostumava fer algunes caritats. Et açò sap ell, dit testimoni, per ço cor del dit temps de xx anys més o menys ençà, ell, dit testimoni, és stat en continu servey de la dita senyora, et ha vist ço que desús ha dit, et molts de casa ho saben.

Ítem fon demanat sobre·l xxxiiii, xxxv et tots los altres següents capítols, sobre·ls quals se devien rebeents fins al xlix^en^ inclusive, los quals li foren lests et a entendre donats.[41] Et dix si de cert res no saber sobre aquells, salvu que y ha vists moltes sepultures et soterrar alguns, ayxí dins la sglesia com deffora en lo fosar. Et açò de xx anys, poch més o menys, ençà que·l dit testimoni és stat en servey de la dita senyora comptesa.

Ítem fon demanat sobre·l l capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et donat antendre.[42] Et dix que ço que ell dit deposant desús havia dit et testificat era ver, et d'allò era et és pública veu et fama entre los sabents les dites coses et conexents les sobredites persones.

Generalment fon interrogat de perentella, *odio, amor, timor, prece, precibus, induccione, corrupcione, et aliis circumstancis dixit non.*

Demanat qual part voldria que obtengués la present causa, dix que aquella que mellor dret agués, com tots fosen servidors de nostre senyor Déus.

Eva Izquierdo Molinas
Institut de Llengua i Cultura Catalanes
Secció Francesc Eiximenis

41. En Lluís Martí és interrogat sobre si en el monestir se soterraven els morts. Respon que no sap de cert que els parents de Na Sanxa hi fossin soterrats, però que durant els vint anys que ha estat en servei de la comtessa hi ha vist enterrar algunes persones.

42. El declarant és interrogat sobre si és veritat tot el que ha exposat durant l'interrogatori. Respon que sí i que, a més a més, era el que deia la veu pública.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Andrés Antón, M.P., O.S.C. (1991) *El monasterio de la Puridad. Primera fundación de clarisas en Valencia y su reino. Siglos XIII-XV*, Valencia, Monasterio de la Puridad de Valencia.

Barcelona, M. de (1991) «Fra Francesc Eiximenis, O. M. (1340?-1409?). La seva vida. Els seus escrits. La seva personalitat literària», *Studia bibliographica*, Girona, Col·legi Universitari de Girona, Diputació de Girona («Estudis sobre Francesc Eiximenis», 1).

Bofarull i Mascaró, P. de (1847) «Procesos de las antiguas cortes y Parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia», *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, tomo II.

Bruguera, Jordi, ed. (1991) *Llibre dels fets del rei en Jaume* (I-II), Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», Col·lecció B, 10, 11).

Canela i Serra, A., J. Andreu, J. Canela & M. A. Serra (1992), *El llibre de comptes com a font per a l'estudi d'un casal noble de mitjan segle XV: 'Primer llibre memorial començat per la senyora dona Sanxa Ximenis de Fox e de Cabrera e de Navalles' (1440-1443)*, Barcelona, Fundació Noguera.

Canellas, A., ed. (1976), Jerónimo de Zurita, *Annales de la Corona de Aragón*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, vol. 2, libros VI, VII, y vol. 4, libros XI, XII y XIII. [També a <http://ifc.dpz.es/publicaciones/ebooks/id/2448>, consultat el 24 d'octubre de 2009.]

Cárcel Ortí, M. Milagros (1992), «Vida y urbanismo en la Valencia del siglo XV. Regesta documental», *Miscel·lània de Textos Medievals*, VI, pp. 255.644.

Chiner, J. (1993) *El viure novel·lesc. Biografia de Joanot Martorell amb un fragment d'un manuscrit del Tirant lo Blanch*, Alcoi, Marfil («Universitas», 4).

Corbalán de Celis i Duran, Juan (2004) «Amojonamientos y deslindes del término de Torres Torres», *Crònica de la XXIV Assemblea de Cronistes Oficials del Regne de València*, València, Associació de Cronistes Oficials del Regne de València, pp. 615-631. [També a <http://www.cronistesdelregnedevalencia.org/investigacio/descarga3.php?fichero=txt/torres_torres.txt>, consultat el 24 d'octubre de 2009.]

Coscollà Sanz, V. (2003) *La Valencia musulmana*, València, Carena Editors («Tierra viva»).

Cruselles Gómez, J. M. (1998) *Els notaris de la ciutat de València. Activitat professional i comportament social a la primera meitat del segle XV*, Barcelona, Fundació Noguera («Estudis», 17).

— (1966-1970) veu «Pere Soler» *Diccionari biogràfic. Volum IV Q-Z*, Barcelona, Albertí editor, p. 304.

Duran i Cañameras, F. (1956) *Margarida de Prades*, Barcelona, Impremta Porcar.

Farfan Navarro, M.C. (1990) *Real Monasterio y Convento de la Puridad. Catálogo de los fondos existentes en el A.R.V.*, València, Arxius Valencians, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Diputació d'Alacant, Castelló i València.

Fluvià i Escorsa, A. de (1979) «Els comtes i el comtat de Prades», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xxv, pp. 155-165.

Fort i Cogul, E. (1960) *Margarida de Prades*, Barcelona, Rafael Dalmau editor («Episodis de la Història», 7).

Gallent Marco, M. (1986) «Profesionalización y ejercicio de la medicina medieval», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval*, núm. 4-5, pp. 225-236.

García Ballester, Lluís (1989) *La medicina a la València medieval*, València, Edicions Alfons el Magnànim, Institució valenciana d'estudis i investigació.

García Ballester, L., M. R. McVaugh & A. Rubio Vela (1989), *Medical licensing and learning in fourteenth-century Valencia*, Philadelphia, American Philosophical Society.

Guinot, E. & J. Torró (2007), *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*, València, Universitat de València.

Ivars, A. (1933) «Franciscanismo de la reina de Aragón, doña María de Luna (1396-1406)», *Archivo Ibero-Americano*, xxxvi (cap. v. «Su privanza con fray Francisco Eximénez»), pp. 259-281.

López Rodríguez, C. (2004) *Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor (1413-1416)*, València, Universitat de València («Fonts històriques valencianes», 14).

López Rodríguez, C. (2005) *Nobleza y poder político. El reino de Valencia (1416-1446)*, València, Publicacions de la Universitat de València.

Monfar i Sors, D. de & P. de Bofarull i Mascaró, «Historia de los Condes de Urgel», *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, tomo x.

Muñoz, C., M. Viñaza, & J. A. Lean (1889), *Adiciones al diccionario histórico de los ilustres profesores de las Bellas Artes en España*, Madrid, Tip. de los Huérfanos, t. i.

Naccarato, Frank, ed. (1981), Francesc Eiximenis, *Lo libre de les dones* (i-ii), Barcelona, Curial Edicions Catalanes.

Pagès, A. (1941) *Chronique catalane de Pierre IV d'Aragon, III de Catalogne, dit le Céremonieux ou del Punyalet*, Toulouse, Édouard Privat; Paris, Henri Didier («Bibliothèque méridionale», 2e sèrie, 31).

Pérez Balsera, J. (1935) *Los caballeros de Santiago*, Madrid, Estanislao Maestre («Biblioteca histórica y genealógica», v).

Piferrer, F. (1859) *Nobiliario de los reinos y señoríos de España*. Tomo III. [Revisado por D. Antonio Rújula y Busel, Madrid, en la Redacción, 2ª ed.]

Piñol Alabart, D. (2000) «El notariat públic al camp de Tarragona: Història, activitat, escriptura i societat (segles XIII-XIV)», tesi doctoral dirigida per M. Sanmartí Roset, Departament d'Història i Geografia, Universitat Rovira i Virgili. [Disponible a <http://www.tesisenxarxa.net>, consultada el 03 d'abril de 2009.]

Pladevall, A. (1986), veu «Lluís de Prades», *Gran Enciclopèdia Catalana.* Volum 18, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 284.

Pons i Guri, J. M. (1986) veu «Bernat de Cabrera», *Gran Enciclopèdia Catalana.* Volum 4, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 467.

Riquer, M. de (1984) *Vida i aventures de don Pero Maça*, Barcelona, Quaderns Crema («Biblioteca mínima», 10).

Roca, J. M. (1928) «La reyna empordanesa», volum «Sobiranes de Catalunya», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. X, pp. 9-209.

Romero Tallafigo, M. (1990) *La cancillería de los condes de Prades y Ribagorza (1341-1414)*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico.

Rubio Vela, A. (1985) *Epistolari de la València medieval,* València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana («Biblioteca Sanchis Guarner», 11), vol. 1.

Sobrequés i Vidal, S. (1973) *El compromís de Casp i la noblesa catalana*, Barcelona, Curial.

Soldevila, F. (1971) *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta.

Valero Molina, J. (2005-2006) «Sança Ximenis de Cabrera i la capella de santa Clara i santa Caterina de la catedral de Barcelona», *Locus Amoenus*, 8, pp. 47-66.

Villalmanzo-Chiner (1992) = J. Villalmanzo & J. Chiner, *La pluma y la espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*, València, Ayuntamiento de Valencia.

Wittlin, C. (1983) «De *Lo libre de les dones* a la *Scala Dei*», dins P. Boehne, J. Massot i Muntaner & N. B. Smith(eds.), *Actes del Tercer Col·loqui d'Estudis catalans a Nord-Amèrica. Estudis en honor de Josep Roca-Pons*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat («Biblioteca Abat Oliba», 30), pp. 139-152.

CURT WITTLIN

ERA CRISTIÀ *LO CRESTIÀ* DE FRANCESC EIXIMENIS? HISTÒRIA D'UN ERROR DE PALEOGRAFIA

1. INTRODUCCIÓ

Joan Coromines explica en el *DeCat* que el mot CRISTIÀ és «pres del ll. *Christianus*, id., derivat de *Christus* 'Crist', gr. Χριστός id, pròpiament 'l'ungit', nom verbal de χρίω 'jo unto, ungeixo'». Continua amb la constatació «Com és sabut, és molt estesa a l'Edat Mitjana, i fins i tot predomina, en els ss. XIII-XIV, la forma dissimilada *crestià*». Després afirma: «És sabut que amb aquesta forma titulava Eiximenis la seva gran "obrada", *Lo Crestià*» (Coromines 1981: 1062).

El lloc on el nostre franciscà ens fa saber quin títol va posar a la seva gran summa religiosa, planejada en tretze toms, es troba a l'inici del PC, al «prolech en lo libre apellat *christia*».[1] Hi diu: «Havem primerament a declarar cinc punts principals qui comunament se solen tractar en los començaments dels libres antichs» i afegeix un *accessus ad auctorem* per respondre a les preguntes següents: «Quina es la final intencio perque es fet aquest libre? [...] [Quin] es lo seu nom? [...] Quin es lo seu actor? [...] Per quina manera tracta? [...] Quines materies conte?». A la segona pregunta contesta:

1. Cito —amb un mínim d'intervencions editorials, per mostrar millor les dificultats dels copistes i lectors medievals— a partir del ms. 456 de la Biblioteca de Catalunya. (Els textos citats escriuen *Jesus* i *Crist* amb inicials minúscules.) Imito les grafies dels textos transcrits tan bé com m'ho permeten els signes tipogràfics a la meva disposició. Si cal, hi afegeixo notes descriptives. El *Preàmbol* l'edita Hauf (1983), i l'*accessus* el comenta Guixeras (2007).

Caplletra 48 (Primavera 2010), pp. 163-177

«Dich que aquest libre sappella crestia per tal quant acis conte sumariament [...] tot ço ques pertany a hom qui seguescha vida crestiana».[2]

¿Es pot deduir d'aquesta darrera frase que «amb aquesta forma titulava Eiximenis la seva gran «obrada», *Lo Crestià*», així, amb *e*? No gens. L'única cosa segura que podem afirmar és que a l'incunable del 1483 —citat per Aguiló, font de Coromines— es llegeix al lloc al·ludit *crestia*. Com que no s'ha preservat l'autògraf del PC, no sabem què hi havia escrit fra Francesc. El que sí que tenim encara avui són els originals de dues cartes d'ell,[3] i allà veiem de quina manera escrigué *Jesucrist*. Abreuja *Jesus* amb jħu, ometent la essa final per una raó mística, afegint-hi —sense deixar un espai, per recordar un altre misteri— una de les possibles abreviacions per a *Crist*, aquesta: x^{t}.[4] En el PC, i vint anys més tard en la VC, ens diu que l'abreviació «comuna» de Crist és xps, amb una titlla per damunt.

Eiximenis, doncs, no usava sempre les abreviacions més comunes per referir-se a Jesús o a Crist, però podem assumir que els seus coneixements dels secrets i misteris que teòlegs i místics havien entrevist en les lletres i els signes gràfics amb els quals es podien escriure i abreujar aquests *nomina sacra* el devien animar a fer ús de tals formes especials. I ja per estalviar temps, tinta i paper, devia abreujar mots derivats de Crist com, per exemple, «cristianisme». A l'edat mitjana, copistes i lectors, de manuscrits o d'incunables, estaven avesats a resoldre abreviatures. Sabien que la combinació p̃ es llegeix *pre*, però desconeixien els secrets dels noms del nostre Salvador, i ignoraven que en l'abreviació xp̃ia la *p* és el grafema amb el qual amanuenses ignorants, o impressors d'incunables sense motlles per a lletres gregues, usaven *p* en lloc de ρ, la rho, igual com imitaven la χ, la khi, amb x (la hac en *Jhesus* substitueix la eta grega majúscula). El context guiava els lectors a reconèixer les abreviacions de Crist o de Jesús, i de veure en

2. Amb «llibre» Palmart es refereix, equivocant-se (veg. nota 21), al conjunt dels tretze toms planejats de l'enciclopèdia, summa que l'autor anomena en d'altres llocs «volum». Igual com no ens podem referir al LD amb el títol *Les dones*, el conjunt dels tretze llibres 'del cristià' (PC, SC, etc., formant «l'obra del cristià») no l'hauríem d'anomenar *El cristià*, i encara menys *Lo crestià*.

3. La carta del 1396 té l'abreviació en el text i a l'èxplicit, la del 1392, tan sols a l'èxplicit. Foto i transcripció de la carta del 1396 en Riquer (1964, p. 139). Foto també als webs <http://www.escriptors.cat/autors/eiximenis> i <http://www.antiblavers.info/galeria/albums>. Edicions de la carta del 1392 per Sadurní Martí (2002), també consultable a la xarxa (<http://www.narpan.net/documents/autografseiximenis.pdf>) i per Sergi Gascon (2003).

4. Cal notar que Eiximenis, que en el capítol 137 del PC havia dit que en totes les lletres de «Cristus... són enteses grans misteris, e especialment per la t, que deu esser feta en semblant de tau, aytal: ᴛ », no imita ací una t grega. El rubricador ha acolorit aquesta ᴛ afegint-hi, a més, punts vermells en els tres extrems (cf. nota 12). Quant a la x, Eiximenis l'escriu d'un tret, sense aixecar la ploma. El resultat no recorda una creu.

xp̃ia un derivat de «Crist». Confrontats amb la forma xp̃ia, molts copistes mantenien la x, potser posant-hi damunt l'abreviació del boldró *ri*, un petit tret vertical (l'imito ací amb x̍), però la majoria escrivia *c*, ometent després la *p*, que els semblava supèrflua, afegint a la *c* les lletres amb les quals estaven acostumats a resoldre la titlla damunt d'una *p*, ço és, el boldró *re*. Hi afegien *st*, lletres que evidentment feien falta —com s'indicava posant damunt de l'abreviació 'xria' una titlla llarga— i acabaven copiant les lletres *ia*, que consideraven la desinència (tan sols ho és la *a*, corresponent al llatí -ANUS). El resultat era un mot que corresponia a la seva pronunciació habitual: «crestià».

Els millors arguments en favor de la hipòtesi que Eiximenis, però, deia i escrivia «cristià» els trobem en el PC 132-137 i en la VC IV.1, 10-17. Aquests capítols s'assemblen molt, tot i la vintena d'anys que els separen. L'origen de les similituds és que el frare hi usa la mateixa font per a descriure els secrets inherents en els noms *Jesús* i *Crist*, i en les maneres d'abreujar-los. Aquesta font és, com va descobrir Albert Hauf (2005), l'*Arbor vitae crucifixae Jesu* d'Ubertí de Casale. El seu treball em permet concentrar-me ací en passatges que expliquen com abreujar Crist amb tres lletres i una titlla, quatre grafemes plens de «grans misteris».[5]

2. TEXTOS

PC 132: «Per que cp̃stians hã nõ axi» [mateix tipus de titlla per abreujar 're', 'n' i 'm']

> Lestament de la Religio xpiana [...] solament e covinentment deu pendre nom del seu cap[6] e espos fahedor e mestre Jesucrist, axí com fa la obra del seu obrer e la esposa del seu

5. Per a més informació, també gràfica, sobre les abreviacions històriques dels noms Jesús i Crist, només cal anar a Google, escriure JHS, ChiRho, labarum, chrismon, christogram, Xmas, etc. i veure'n els resultats.

6. En el capítol 17 del PC llegim: «La terça [raó perquè la llei de gràcia s'apella llei de amor] es de part del nom. Car com lo cap d'esta ley de amor sia jesu crist, e per conseguent los fills e dexebles d'aquesta ley han a tenir lo nom daquest tan reverent pare, e per tal han nom crestians. Ara, crestia segons la ethimologia del nom vol aytant dir com xpi aia [titlles llargues damunt dels dos mots, abreujant 'cristi anima'] vel cristi agnus». Observeu la diferència entre derivació ('cristià' = Crist més desinència gramatical) i etimologia ('cristià' = Crist més lletres de mots que il·luminen el sentit pregon del mot). Al capítol 23 del PC Eiximenis usa «devallar» no per referir-se a una derivació «formal i vocal», sinó a una filiació del sentit: «Aquest mot crestia, segons la sua interpretacio, devalla de *unctio* divinal, feta en la anima de alcu axi appellat» (*unctio* tradueix el grec *crisis*, l'etimologia de Crist. Vegeu més endavant l'extret del cap. 136 del *Primer*).

> espos[7] [...] Hon vehem que la doct᷑rina[8] de plato ha nom platonicha, e de socrathes socrathica, e de aristotil aristotilica, e de l'apostol apostolicha [...]; donchs, la Religio sancta per Jesucrist instituyida deu aver nom xpiana [una titlla llarga damunt de tot el mot].

Eximenis ofereix ací tan sols exemples de l'ús de la desinència derivada de llatí -ICUS per designar els seguidors d'una doctrina. Bon pedagog, vol aconseguir que sorgeixi en el lector la pregunta: per quina raó la doctrina de Crist no es diu «crística»? Hi respon tant al PC com en la VC:

> PC 133: «Per que los xpians no han presa lur nominacio del nom de jħs axi com del nom de xst»
> *Vita Christi* IV.1.16 (fol. 156):[9] «Per que los xians han pres lo nom daquesta diccio xp[9] e no de jħs [...]? Com han nom xians, per que no han nom jesuans?»

En el PC, Eximenis diu que el nom derivat de Jesús podria haver estat «jesuats»;[10] en la *Vita* inventa «jesusans». Als capítols 23, 24 i 25 del PC havia demostrat que la desinència llatina -ANUS serveix, igual com -ICUS, per a anomenar un seguidor de les doctrines d'algú. Hi dóna moltíssims exemples d'heretgies, i mostra com el nom dels adeptes deriva del nom del fundador de la secta: *Tàcit* > *tacians*, *Noet* > *noecians*, *Colit* > *colitians*, *Set* > *secians*, etc. En el capítol 88 del PC dóna un bon exemple per al concepte general de derivació: «xpiã devalla de x᷑st per formal e vocal nominacio, axí com catala de Catalunya».[11]

> PC 136: «Per quantes rahons lo salvador degue aver nom xst»

Eximenis treu d'Ubertí la informació que, segons que posa «lo dirivador [ço és, Hugutio de Pisa en el *Liber derivationum*] en lo vocable de c᷑ſis [...], del qual nom

7. Potser al·lusió al costum d'anomenar, per exemple, l'esposa del senyor Alcanyís «Alcanyissa», la d'en Rossell «Rossella», la d'en Boyl «Boyla», la d'en Bardaxí «Bardaxina», etc. (Exemples trets de Jordi Ventura 1978.)

8. Senyal d'abreviació damunt la *t*, tot i que no s'omet res. Probablement l'antígraf duïa *doctna* amb l'abreviació de *ri*, calcada a més de resolta pel copista.

9. Transcric la VC segons el ms. 459 de la Biblioteca de Catalunya, que no numera els capítols. Faig també ús del ms. 1160 de la mateixa biblioteca, amb capítols numerats. Usaré la xifra 9 per a representar l'abreviació de *-us*.

10. El nostre franciscà segurament estava al corrent de la fundació, cap al 1360, de l'orde dels *gesuati*, els jesuats, fundat a Siena per Giovanni Colombini.

11. Al manuscrit, *xria* té dos senyals d'abreviació damunt de la *a*: una titlla i un tret corbat cap amunt i a la dreta. Quant a x᷑pst, el copista escriu primer *x᷑p*, però recordant-se que la *p* és realment una erra, ja present en l'abreviació del boldró '*ri*', ratlla la *p*.

devalla aquest nom crisma, e daquest crisma devalla per dirivacio gramatical aquest nom Xps».

En aquest capítol conta, a més, que «apparegue digna cosa a la saviea de nostre senyor Deu lo Sant Sperit inspirar a la sua esglesia de pendre lo nom de xp̃ia [caldria una titlla més llarga per abreujar també la desinència femenina], car aquest nom devallava del nom qui era en Jhx̊st [st en lligadura] de tan gran excellencia que [...]».

PC 137: «Com dins aquest nom x̊st són amagades algunes grans dignitats del Salvador»

> La primera si es que comunament se scriu ab tres letres, ço és ·x·p·s·, car la titlla no es letra mas senyal de supleccio qui y fa mester, a ssignificar que aquella sagrada persona de Jhesucrist contenia en si tres natures ço és la divinal, la sancta anima, e lo cors [...], a la qual cosa ha entendre ha mester que Deus ho soplesca [...] ens hi ajut.
>
> La ·x· que ha forma de + creu[12] e te lo basto quaix jahent, a donar ha entendre que tostemps mentre ell visch la creu de dolors e de pascions inextimables jach sobre la sua anima sancta estesa de ple en ple.
>
> La granesa de la sua pobretat es significada per la p, que te forma de basto de pelegri qui al costat porta algun gep en ques sofira, a donar ha entendre que [Jesus] tostemps fon en lo mon axi com a pobre pelegri.
>
> Per la ſ qui es dreta ab lo cap enclinat vers la terra es significada la sua acabada humilitat. [...] Si vols saber com [...] los grechs escrivien aquest nom [...] veges lo dirivador en lo vocable de crisis, el bruto, e lo papies e lo catholicon en lo vocable de xrs, e aqui ho as larch.[13]

VC IV.1.17 (fol. 155v): «Declara la significacio del segon nom, ço es xp̃ũs̃» [el ms. 1160 llegeix xp̊[9]]

> Carnotensis [...] diu axi: [...] Aquest sant nom de Crist tot es ple de misteris [...] car scriuse ab letres qui nol componen segons forma latina; les quals letres son ·x·p·s· [...] qui demunt han titlla en loc de titol.
>
> La dita letra x es doble consonant[14] segons que diuen los gramatichs; per tal significa que lo sobiran sacerdoci e regna, e de Deu e dom, seria tot ajustat en crist.

12. El dibuix de la creu, una + , no recorda gens una creu jaent. Per alguna raó el rubricador afegí puntets vermells als extrems dels pals, igual que ho havia fet amb la tau grega (veg. nota 4). La x, tal com l'escriu Eiximenis, lligant els dos pals per la dreta, tampoc no recorda una creu.

13. Referències al *Liber derivationum* d'Hugutio de Pisa, a les *Expositiones vocabularum Bibliae* de Guillelmus Brito, al *Vocabularium latinum* atribuït a Papias, i a la *Summa quae vocatur Catholicon* de Johannes Balbus. Eiximenis devia haver consultat els tres primers volums d'aquesta llista a Oxford, atès que Joan Peckham, provincial dels franciscans d'Anglaterra, havia ordenat l'any 1284 que hom n'encadenés allà còpies en una taula accessible a tothom. (Vegeu a l'edició de la *Summa Britonis* feta per Lloyd i Bernadine Daly 1975, vol. I, pàg. XI.)

14. Referència al fet que en la pronunciació d'una x se senten dos sons: ks. Però la x representa la lletra grega χ (una k aspirada), transliterada en llengües germàniques per *ch*, grafia responsable de la pronunciació

> La letra migana del dit nom de c̓st es p,[15] qui es fet axi com un larch e dret basto qui porta una o detras [...]. Per la p, diu aquest, es significada la passio del Senyor e dels sants martirs qui vingueren apres ell [...] e foren bastonejats e turmentats sens manèra; aps̀[16] de les quals penes vench la o rodona, qui significa la imperial corona que Deu dona al cap de la sca [amb titlla llarga] sgleya. Mas lo basto porta la o datras, car lo xria [amb titlla llarga] totstemps deu portar devant si les dolors del Salvador e les miserias desta vida el perill de la sua salvacio [...] E quaix ab desplaer deu pensar la o, ço es la prosperitat del mon.
>
> La ſ̂ és letra qui gita [error per 'gira'?] lo dors a la part squerra e es uberta a la part dreta [...]. Aquest es senyal daquells qui son vers c̀st̓s[17] [...] e giren lo dors a les coses sinestres e de peccats e sien entesos̓ a conservar la dretura de la ley de Jhesuxst [un tret vertical damunt de la x]. [...] E lavors sara los dada per aço finalment la corona e vestidura e eternal cubertura de gloria, figurada per la titlla qui es posada sobre les dites letres [...] axi com a cubẽrtã [titlla llarga per abreujar 'cubertura'].

3. COMENTARIS

Els suggeriments de com abreujar 'Crist' són els mateixos en el PC i en la VC, però la interpretació mística dels grafemes usats és diferent en alguns punts. En la VC, Eiximenis diu basar-se en el «Sermó de Ninou» del bisbe Joan de Salisbury. Aquest, com Ubertí de Casale i d'altres, veia en la lletra grega χ una creu «quasi jaent».

En el PC havia estat la x en forma de creu que convidava el nostre frare a parlar de dolors, mentre que en la VC és la p (la ϱ grega). Visualitzada com un bastó de pelegrí amb el seu «gep» ha de recordar la «passio del Senyor i dels martirs [...] bastonejats». Segons el PC és un saquet amb menjar que penja del bastó; en la VC l'autor ens fa veure en el «gep» una «o rodona qui significa la imperial corona». Usa en el context mots que contenen les lletres *o* i *p* per provocar associacions orals o visuals, per exemple «corona, dolors, prosperitat del mon, perill».

---

fricativa gutural en alguns dialectes alemanys, per exemple a Suïssa. La grafia anglesa *Xmas* per Christmas, que irrita molta gent ignorant, es troba ja documentada en els primers diaris anglesos del segle setze.

15. Com que no hi ha una p al mig de *cst*, o bé cal corregir ací la s en una p, o bé cal llegir «la letra migana de la dita abreviació de Crist és p».

16. El mateix senyal d'abreviació damunt de «manera» (on cal afegir «er» tan sols si s'ha abreujat «mana») i damunt de «aps», on cal afegir «re».

17. Darrera de les esses final de «xrs» i del mot «entesos», a la línia següent, hi ha el mateix senyal d'abreviació, que no sé com explicar, atès que no cal afegir res a la fi d'aquests mots.

La essa llarga i dreta, ſ, és usada en manuscrits i incunables a l'inici i a l'interior de mots, i pot formar lligadura tant amb una t com amb una p que la segueixin. Amb el seu «cap inclinat» fa pensar en l'«acabada humilitat» de Jesús. «Gira lo dors a la part squerra e es uberta a la part dreta» per recordar als cristians d'allunyar-se de «les coses sinestres e de peccats [...], entesos a conservar la dretura de la ley de Jhesucrist». La essa redona, diu la VC, «safigura tota plagada [probablement error, explicable pel context, per 'plegada'] axi com sta aci, ·s· [...] significa la anichilacio [...] que feu Jhxst [...] quant se lexa penjar en la creu». S'usa com a lletra final de 'Jesus', recordant «la saviesa eterna e divina comunicada a jħs»,[18] però s'omet en Jesucrist per simbolitzar la unió de l'humà amb el diví.

La titlla, senyal que cal primer estudiar el sentit del passatge per poder suplir les lletres que s'han omès en abreviacions com xps, jħs, jħuc^{t}, etc., té més d'un sentit figurat en els textos citats. Que l'abreviació consti de tres lletres ens recorda que «la sagrada persona de Jesucrist contenia en si tres natures, ço és la divinal, la sancta anima, e lo cors», un misteri que no podem entendre si Déu no ens il·lumina. Traversant la part alta de la hac —«retent creu ab la linya de la h quis leva en alt»— la titlla «significa que per les traversures e dolors del salvador que porta penjant en lo travers de la creu son ajustades a gloria moltes animes eletes qui per lurs merits no eren scrites en lo libre de vida, mas scrivileshi lo salvador per virtut de la titlla entrevessada sobre lo seu precios cors [...] penjant en lo dit travers». «Estesa» damunt de les lletres que abreugen 'Jesucrist', la titlla sembla una coberta prometent als elegits l'«eternal cubertura de gloria».

Costa d'imaginar que Eiximenis no hagués aprofitat al màxim la possibilitat d'evocar tants misteris divins res més que abreujant els noms Crist i Jesús, i els derivats d'aquests noms. I no devia perdre cap ocasió de recordar, en sermons i discussions, que per merèixer l'honor d'anomenar-se cristià, títol que «devalla» del nom de Crist, hom ha de seguir la doctrina de Crist. Potser hi afegia la frase d'Isaïes 4.1, que tradueix al capítol 229 del TC: «Havets desamparat Déu [...] que és lo sant dels sants e cap nostre, ço és Jesuchrist [...]. Ja no merexets ésser dits christians» (Martí-Feliu 1932: 11).

18. En el capítol del PC dedicat a «La significació de les letres d'aquest nom de Jhs» (fol. 152v) llegim que «Per la ſ [...] es significada la saviesa del senyor». No és la ſ que recorda la **s**avie**s**a, sinó la **s**.

4. PROBLEMES DELS COPISTES I IMPRESSORS MEDIEVALS

Si la derivació *Crist* > *cristià* és tan òbvia, per què trobem en l'incunable del PC del 1483 en la gran majoria dels casos derivats de *crest*? I això fins i tot en la frase del capítol 132 «foren dits crestians, prenent lo nom de lur cap, Crist». L'impressor, Lambert Palmart, afirma al colofó que va transcriure el manuscrit del PC preservat en el monestir franciscà de València on havia viscut Eiximenis. I sí que trobem en aquest incunable grafies que semblen imitar les del manuscrit de base, si no l'autògraf, almenys molt acostat a aquest. Palmart imprimeix en prou llocs formes com «xp̃ia, xp̃iana, xp̃ians, xp̃iandat», i no és gaire probable que en lloc d'això hi hagués al manuscrit formes com «crestia», etc. Ara, per indicar que en «xp̃ria» etc. ha eliminat dues o més lletres, hauria hagut de posar damunt del mot una titlla molt més llarga, igual de llarga com la que cobreix totes les lletres de «nre» per abreujar «nostre». Però els primers impressors —tot i que volien imitar els manuscrits on els seus clients havien après a llegir— tenien dificultats tècniques amb titlles largues, necessàries en abreviacions com «dni nri», «drs», «spus», etc.

Les titlles en l'incunable del PC són de tres típus: curtes si el lector ha de suplir una *n* o *m*; més llargues i gruixudes, i una miqueta ondulades, si cal afegir-hi les lletres *re*; fines, lleugerament arquejades, i cobrint més d'una lletra del mot abreujat, si s'han omès moltes lletres. Però els caixistes de l'impressor Palmart s'equivocaven sovint de casella quan distribuïen els motlles per a titlles en la caixa, o quan els en treien. En centenars de casos posen la titlla que abreuja *re* quan feia falta la que representa *n* o *m*. Al foli 167, per exemple, escriuen *cote* amb els dos típus de titlles, com si calgués llegir *coreten* i no *conten*. Sabien que, encara que posessin titlles equivocades sobre mots com *pchs*, *pcioses*, *pambol*, *pcursor*, *psent*, *plat*, *pu*, *pn*, *rephensió*, *aps*, etc., no hi havia cap risc que algú hi veiés els mots *prichs* o *pnichs*, *priu* o *pnu*, *apris* o *apms*, etc.

Copistes i caixistes medievals havien vist centenars de casos on una p̃ s'havia de llegir *pre*. Copiant —potser amb ordres de reduir la quantitat d'abreviacions usades en el seu text de base, ple de formes com *xp̃ia*—, l'automatisme de llegir *pre* quan veien una p̃ els feia llegir *crestia*, sobretot si ignoraven que la p era un substitut per la erra grega, i si 'crestià' era la seva pronunciació habitual.

Cada manuscrit o incunable, del PC o de les altres obres d'Eiximenis,[19] permet observar detalls que serien d'interès per al nostre tema. Així, tant en el magnífic ma-

19. Descripció dels manuscrits en Massó (1910, reimp. de l'any 1991, p. 49), treball que permet comparar entre si els íncipits i èxplicits dels llibres.

nuscrit del PC preservat a l'Escorial, com en l'incunable del 1483, llegim a la fi de la rúbrica del primer capítol «religio xpristiana», però a l'inici del text «crestiana religio».[20] L'explicació d'això podria ser que la rúbrica i el text no foren escrits per la mateixa persona. El manuscrit d'El Escorial distingeix bé les abreviacions de *ri* (exemples: p̓mo, pereg̓nacio) i de *re* (un tret vertical semblant a l'abreviació de *ri*, però corbat cap a l'esquerra; exemples: c̓ador, p̓sencia). En el manuscrit del TC de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona s'abreuja Jesucrist tal com ho fa Eiximenis en les seves cartes: jhux^{t}. Però quan no s'abreuja s'escriu igual de sovint en un mot com en dos. El nostre frare hauria suggerit al copista que «façam un», per fer veure «que un mateix es aquell qui es ver Deu i ver hom» (PC) i que el Salvador «ha en si natura humana amb altra unida... la divinal» (VC IV.1.10, f. 156). *Crist* i *cristià* s'hi escriu algunes vegades x̓st i x̓stia, amb trets verticals, i d'altres vegades *xpia* o *xians* amb titlles allargades damunt de *xp* o de *pi*.

Al copista del PC del ms 459 de la Biblioteca de Catalunya li agradava fer abreviacions *artístiques*. Abreuja sovint *re* amb un ∞ vistós, lligat per l'esquerra al cap de la lletra a la qual cal afegir *re* (o bé *er*, una abreviació inusual); per exemple, sempre amb un ∞: *psents*, *pycar*, *mavellats*, *prim* (ço és, *primer*, escrit també *pm*, abreujant tant *ri* com *er*), etc. Lliga les primeres dues lletres de l'abreviació *xpia*, i així la *x* ja no recorda una creu. Abreuja Jesucrist amb Jhux̓^{t}, lligant la hac i la u. Escurça fins i tot el nom de Déu, abreujant-ne la e i escrivint, més o menys, ð́u. Però no estalvia tinta quan allarga algunes titlles amb elegància barroca. Sí que cal una titlla llarga damunt de *ai* o *aia* per abreujar «ànima». Però cobrir totes les lletres de «libll» per abreujar *libell*, o totes les lletres d'«aquell glios» per abreujar «aquell glorios» és exagerat.

Els altres manuscrits permetrien observar encara més idiosincràsies dels copistes, però ja en tenim prou per concloure que tots es prenien, o havien de prendre, llibertats amb les abreviatures, sovint cometent errors que han causat molts problemes als lectors i als copistes subseqüents fins al dia d'avui (quan en una edició moderna s'imprimeix Benet en lloc de Bernat, per falsa interpretació de l'abreviació bñt). Tothom, doncs, es deixava guiar pel context i la seva intuïció. Per exemple, veient l'expressió «religio xpiana», ningú no es fixava en la forma del senyal d'abreviació que l'acompanyava; era fàcil d'endevinar de què es tracta. I si la pronunciació habitual d'un copista era

20. Vegeu la foto en Massó (1910, reimp. 1991, p. 51), o en Riquer (1964, p. 142). Reproducció del foli de l'incunable com a portada del llibre de Lluís Brines (2004).

«crestiana», és previsible que escrivís —si no s'acontentava de calcar l'antígraf— «religio xprestiana», «xrestiana» o «crestiana».

El canvi de 'cristià' a 'crestià' en la transmissió dels escrits de Francesc Eiximenis s'haurà acomplert ja ben aviat, i era irreversible. Ben pocs copistes havien llegit allò de «cristia devalla de Crist». Pocs devien buscar algú que els pogués explicar l'estranya abreviació *xp̃ia*. No sorprèn, doncs, que en gairebé tots els inventaris vells on es mencionen toms de la gran obra d'Eiximenis (vg. Hernando 2007) aquests tenen en els seus títols el mot *crestià*. Però això no prova gens que així fos com els havia titulat l'autor.

5. EL QUE VAN APRENDRE ELS PRIMERS EIXIMENISTES FULLEJANT EL *PRIMER DEL CRESTIÀ*

Per raons òbvies, l'incunable del PC ha estat consultat més sovint pels estudiosos i editors primerencs d'Eiximenis que els manuscrits. Fullejant-lo es devien fixar sobretot en les rúbriques, escrites en grans lletres negres. I així devien llegir a la ratlla quatre «lo libre appellat crestia», i a continuació «Preambol a tot lo libre crestia». A la segona columna aprengueren que «aquest libre s'appella crestia». I després devien trobar «les rubriques del present libre appellat lo primer del crestia», a la fi de les quals «Comença lo primer libre appellat crestia» amb «la primera part del primer libre appellat crestia, en la qual es tractat e ensenya que es cristiana [*sic*!] religio». El primer capítol repeteix en la rúbrica la forma «cristiana», però el text comença amb «Crestiana religio». Si després de tot això saltaren al colofó de l'incunable hi llegiren, amb una distinció correcta entre «llibre» i «volum»: «Feneix lo primer libre del volum appellat crestia».[21]

És previsible que a base de tals extrets els primers eiximenistes deduïssin que Eiximenis havia titulat la seva gran obra *Crestià*. I així la va anomenar Nicolás Antonio l'any 1696 (reed. 1788), tot i haver copiat els sumaris dels tretze llibres de la summa exactament com es llegeixen al capítol 4 del PC del ms. 1983 de Madrid, ço és amb formes amb *i*: «cristia, cristiana», etc. Emili Grahit, l'any 1873, copià d'Antonio aquests

21. El colofó de l'incunable permet corregir la confusió que va cometre Palmart a l'inici del PC escrivint repetidament «(tot) lo libre crestia» en lloc de «tot lo volum crestia». El text mostra clarament que Eiximenis considerava la seva gran *obra* —mot que usa al cap. 2— un *volum* amb tretze *llibres*.

sumaris amb la forma *cris*, però usà en els títols de dos capítols del seu estudi la forma «EL CRESTIÁ». Els primers editors moderns d'Eiximenis publicaren extrets dels llibres que anomenaren *Terç del Crestià* o *Dotzè del Crestià* (Balari 1889; Bulbena 1904). Massó Torrents, descrivint l'any 1910 «Les obres de Fra Francesch Eximeniç», es refereix sempre a *El Crestià*, tot i haver copiat els íncipits i èxplicits de tots els manuscrits, on abreviacions que clarament s'han de resoldre com «cristià, cristiana, cristianisme» no són gaire rares. El pare Andreu Ivars, en la seva sèrie d'estudis sobre «Eximénez en Valencia», en la part publicada l'any 1923, transcriu tant aquells sumaris on es llegeix *cristià*, etc., com la frase del primer capítol «christia devalla de Christ», i la del capítol 4 «aquest libre se apella Cristia», a més de l'albarà del 1384 amb el qual els Jurats de València pagaren una còpia de «la primera partida de un gran libre apellat Cristia». Però amb tot i això es refereix sempre a l'obra com *El Crestià*. El pare Martí, en la seva *mise à jour* de l'inventari de Massó del 1928, torna a citar aquells sumaris amb la forma *cris*. A més, treu del capítol 3 del PC la constatació que tota l'obra havia de constar de tretze llibres «a honor del nostre Salvador e cap de crestianisme, Jesucrist, e dels sobirans crestians, los apostols». Si s'hagués recordat de la frase del capítol 132 del PC «los dexebles de Jesucrist [...] foren dits crestians, prenent lo nom de lur cap, Crist», o de les dues frases del capítol 140 «aquest nom crestia devalla de Crist [...] Aquest nom crestia devalla de jesu crist», o de la del capítol 217 del *Primer* «la sancta religio crestiana pren nom del fill de Deu eternal [...] e es appelada crestiana, ço es de Crist nada»,[22] també hauria recordat el fet que els derivats d'un mot amb *i* no canvien aquesta en *e*, i no hauria repetit l'error de parlar de *El Crestià*. Almenys no ha estat ell qui va completar el procés de medievalització del títol fent precedir *Crestià* de l'article *Lo*. No sé qui va ser el primer a fer aquest últim pas, però l'any 1964 Martí de Riquer consagrarà en la seva influent *Història de la literatura catalana* el títol *Lo Crestià*. I és aquest títol que divulgarà tant la *Gran Enciclopèdia de la Región valenciana* del 1973, com la *Gran Enciclopèdia Catalana* del 1974, com —*mea culpa*!— el *Diccionari de la Literatura Catalana* del 1979, error mantingut en la refosa d'aquest *Diccionari* del 2000.

22. Observeu ací, de nou (cf. nota 6), la diferència feta a l'edat mitjana entre derivació i etimologia. La desinència de «crestiana» recorda l'inici del participi «nada», «nascuda».

6. DILEMES D'UN EDITOR MODERN

Cap al 1960, Joan Coromines, aleshores professor a la universitat de Chicago, va fer transcriure el LD d'Eiximenis a un alumne seu com a tesi de doctorat. Una vintena d'anys més tard em va tocar a mi preparar aquesta transcripció per a la impremta. En la introducció vaig indicar que "Se separen els mots [...] Es regularitza l'ús de la 'i' i de la 'j' [...] Es desenrotllen les abreviatures, també la de Jesucrist» (Wittlin 1981: xxxvii). Tot això és normal i raonable en edicions modernes de textos medievals. Però avui jo, que gràcies a Eiximenis sé a quins misteris es pot al·ludir usant certes abreviacions, com en el cas de «jħuxst», començo a tenir remordiments de consciència per haver regularitzat la forma «Jesucrist». Com ho faria avui? Publicar facsímils —almenys algunes pàgines— sempre és útil, però no és la solució al dilema de tot editor entre servir el lector modern facilitant-li al màxim la lectura, o servir l'autor medieval obligant aquest lector a fer un esforç per entendre el missatge de l'autor. Crec que Eiximenis s'acontentaria amb qualsevol grafia que provoqui el lector a demanar per què *Crist* i *Jesús*, i els seus derivats, s'escriuen d'una manera estranya. I això ho podem aconseguir resolent les diverses abreviacions de *Jesús* i de *Crist* amb *Jhesus*, i amb *Xrist*, i calcant algunes vegades una abreviació usada en el manuscrit. L'important és evitar que les pèrdues en les resolucions gràfiques de les abreviacions (canvis externs), disminueixin el missatge de l'autor (pèrdues internes, espirituals).

L'editor haurà d'explicar tot això en la introducció de la seva edició, descrivint els grans misteris que hi ha —segons Eiximenis i tants altres grans doctors i mestres en la llarga tradició cristiana— en les lletres i abreviacions usades per a escriure *Jesús* i *Crist*. I allà haurà d'anunciar que introduirà la lletra *i* en tots els mots derivats de *Crist*, corregint les grafies —i la pronunciació vulgar— dels copistes medievals. Si fem això tindrem la consciència tranquil·la per haver buscat compromisos per poder publicar les obres d'Eiximenis d'una manera que permeti a l'autor ensenyar-nos el que volia que aprenguéssim. I així servirem també els lectors, els quals, és de suposar, hauran comprat o hauran agafat de la biblioteca un llibre del nostre admirat frare gironí-valencià per aprendre més sobre les seves idees, sobre l'edat mitjana i sobre la cultura cristiana.

7. PER ACABAR

En els capítols del PC i de la VC dels quals he reproduït passatges que parlen de com interpretar, escriure i abreujar el nom Crist, Eiximenis també dóna informació sobre el nom *Jesús*. En el capítol IV.I.10 de la VC, després d'explicar les cinc lletres usades per a escriure Jesús «larch» (ço és, com a «títol», no abreujat amb titlla), ens informa que «Cirill, misteriant[23] lo nom de Jesus, diu axi: Lo nom precios de Jesus per nostres mestres es scrit per tres letres e per tilla», i es posa a explicar els grans misteris inherents en els signes j ħ ſ [o s]. Però n'hi ha tants que se li acaba el temps, o el paper. Igual com a mí. I així puc aprofitar els mots que usa el nostre captivant i entranyable mestre franciscà al capítol 137 del PC per despedir-me dels meus benvolguts lectors: «Empero, per tal quant me tem que no sia massa lonch en mos dits, e que no enuig aquells qui assí estudien, leix-ho anar de present».

Curt Wittlin, emèrit
Saskatoon / Tortosa

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Antonio, Nicolás (1969) *Bibliotheca Hispana Vetus*, Roma. [Reed. Madrid, 1788, vol. 2, pp. 179-183.]

Balari, Joseph, ed. (1889) *Regles de bona criança en menjar, beure e servir bé a taula, tretes de «Lo Terç del Crestià» del P.M. Francesch Eximeniç (segle XIVè)*, Barcelona, Fidel Giró.

Brines, Lluís (2004) *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, Sevilla, Grupo Nacional de Editores.

Bulbena i Tosell, Antoni, ed. (1904) Francesc Eiximenis, *Tractat de Regiment dels Prínceps e de comunitats*, Barcelona, La Academia.

Coromines, Joan (1981) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana,* vol. II, Barcelona, Curial Edicions Catalanes / Caixa de Pensions «la Caixa».

23. Aquest verb, de sentit obvi gràcies al context, no està recollit en els diccionaris.

Daly, Lloyd & Bernardine Daly, eds. (1975) *Summa Britonis sive Guillelmi Britonis Expositiones vocabulorum Biblie*, Padua, Anthenore.

Gascon, Sergi (2003) «La *Crónica de Aragón* (València 1524) i les cartes autògrafes d'Eiximenis», dins Marie Claire Zimmermann & Anne Charlon (eds.), *Actes del Dotzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Universitat de París IV-Sorbonne, 4-10 de setembre de 2000*, vol. ii, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 31-46.

Grahit, Emili (1873) «Memorias sobre la vida y obras del escriptor geroní Francesch Eximenes», *La Renaixensa*, iii, 1873, pp. 185-188, 195-199, 208-212, 234-236, 256-260 i 266-269. [Reimpressió a cura de L. Badia i X. Renedo (eds.), *Studia bibliographica*, Girona, Col·legi Universitari i Diputació de Girona, 1991, pp. 1-40.]

Guixeras, David (2007) «El pròleg general del *Crestià* de Francesc Eiximenis: models i objectius», dins S. Martí (coord.) *et alii*, *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. *Universitat de Girona, 8-13 de setembre de 2003*,vol. iii, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 263-275.

Hauf, Albert, ed. (1983) Francesc Eiximenis, *Lo Crestià* (*Selecció*), Barcelona, Ed. 62 i «la Caixa» («Millors Obres de la Literatura Catalana», 98).

— (2005) «La huella de Ubertino de Casale en el preerasmismo hispánico. El caso de Fra Francesc Eiximenis, OFM», dins R. Alemany, J. L. Martos & J. M. Manzanaro (eds.), *Actes del x Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval,* vol. i, Alacant, Universitat d'Alacant, pp. 93-135.

Hernando, Josep (2007) «Obres de Francesc Eiximenis en biblioteques privades de la Barcelona del segle xv», *ATCA*, 26, pp. 385-568.

Ivars, Andrés (1923) «El escritor Fr. Francisco Eximénez en Valencia (1383-1408)», *Archivo Ibero-Americano*, xiv, pp. 360-398. [Reimpressió en un sol volum a cura de Pedro Santonja, Benissa, Ayuntamiento de Benissa, 1989.]

Martí, Sadurní (2002) «Les cartes autògrafes de Francesc Eiximenis», *Estudi General* 22 (*Miscel·lània d'homenatge a Modest Prats*, vol. ii), pp. 235-249.

Martí de Barcelona (1928) «Fra Francesc Eiximenis, O.M. (1340?-1409?). La seva vida, els seus escrits, la seva personalitat literària», *Estudis Franciscans*, xl, 1928, pp. 437-500. [Reimpressió de L. Badia i X. Renedo (eds.), *Studia bibliographica*, i , *op. cit.*, pp. 185-239.]

Martí-Feliu (1932) = Martí de Barcelona i Feliu de Tarragona, OM Cap. (eds.), Francesc Eiximenis, *Terç del Crestià,* vol. III, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», sèrie B, 4).

Massó i Torrents, Jaume (1910) «Les obres de Fra Francesch Eximeniç (1340?-1409?)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, III (1909-1910), pp. 588-692. [Reimpressió en L.Badia i X. Renedo (eds.), *Studia bibliographica*, *op. cit*, pp. 41-172.]

Riquer, Martí de (1964) *Història de la literatura catalana*, 2, Barcelona, Ariel, pp. 133-196.

Ventura, Jordi (1978) *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià*, València, Eliseu Climent editor.

Wittlin, Curt (1981) «Introducció», dins Francesc Eiximenis, *Lo libre de les dones*, edició de Frank Naccarato, Barcelona, Curial («Biblioteca Torres Amat», 9).

DAVID J. VIERA
JORDI PIQUÉ ANGORDANS
RAMON CAMAÑO PUIG

MALALTIA I SALUT EN L'OBRA DE FRANCESC EIXIMENIS

L'extensa obra de Francesc Eiximenis (c.1327-1409) tracta, a banda de qüestions relacionades amb la teologia i la moral, les matèries més diverses i variades, com ara la guerra i la pau, l'astrologia i l'astronomia, el govern de les ciutats i dels estats, l'alimentació, i també la salut i la malaltia, entre moltes d'altres. Eiximenis s'havia plantejat escriure tretze volums de *Lo Crestià*; això no obstant, només quatre han arribat fins als nostres dies. La majoria dels estudiosos, però, creuen que el franciscà abandonà aquest projecte de tretze volums i que, després del 1387, se centrà bàsicament en temes més específics, com ara la dona, els àngels, l'ascetisme, la formació del clergat i la vida de Jesucrist. Eiximenis sovint repetia els mateixos subtemes en llibres diferents: aquest és el cas, per exemple, de la salut i de la malaltia.

Aquest tema en Eiximenis, però, no ha estat abordat a fons pels estudiosos, tret d'alguns comentaris marginals de J. V. García Marsilla (1995) sobre un exemple de contingut mèdic i dietètic present a les planes del TC; de Lluís Cifuentes (1997), que analitza el comentari d'Eiximenis sobre la vàlua dels metges, o el treball puntual de Germà Colón (1998) sobre el «mal de sement». W. Aichinger (2004), a més, parlant del tacte en l'obra d'Eiximenis, afirma que, segons el nostre autor, aquest sentit estava reservat, sobretot, als metges en el seu tracte amb el pacient; finalment cal posar en relleu que a la ponència que oferí M. Riera (2004), al XIII Congrés d'Història de la Medicina Catalana, hi ha una petita incursió en el DC d'Eiximenis i en el seu tractament de metges i malalties. En el present treball volem presentar algunes dades més sobre aquesta qüestió, unes dades que pensem que poden aportar una mica més de llum a la presència de temes i de termes mèdics en les obres de Francesc Eiximenis.

Caplletra 48 (Primavera 2010), pp. 179-209

1. MALALTS I POBRES

L'Església tingué un paper central en la vida medieval a les terres de la Corona d'Aragó i, d'ençà de la conquista del Regne de València, un dels camps d'actuació més necessitats va ser el de l'assistència als pobres i als malalts. Diversos esdeveniments negatius, com ara la pesta, afectaren d'una manera molt significativa la salut dels ciutadans i provocaren que l'atenció als malalts esdevingués una de les preocupacions prioritàries, «tot i que la manca d'uns coneixements mèdics contrastats impedia afrontar amb èxit moltes malalties i dolències» (Conejo da Pena 2002: 11). D'altra banda, es va posar en evidència la necessitat de desenvolupar uns centres l'objectiu primordial dels quals fos el guariment dels malalts, però també de «qualsevol altre ésser humà necessitat d'allotjament, menjar, roba o diners» (Conejo da Pena 2002: 28).

Al capítol 873 del DC (Wittlin 1987: 459-460), obra escrita entre 1383 i 1385, Eiximenis distingia entre la pobresa *de grat* i la pobresa *per força*; la primera, elegida voluntàriament, com és el cas dels seus companys de religió, era respectada per ser considerada el «missatge evangèlic que hom intenta seguir» (Martínez & Micó 1991: 32). La segona, considerada «la major misèria qui al món sia» (Wittlin 1987: 460), és la que curiosament Eiximenis considerava el contrapunt a la riquesa; és a dir, aquesta pobresa era el mitjà que permetia que el ric, si donava almoina, aconseguís la vida eterna: «les riqueses són dades perquè·n salven lurs ànimes» (Wittlin 1987: 457). És a dir, les riqueses quedaven justificades mitjançant l'almoina als pobres i a organitzacions assistencials com els hospitals, ja que «torna tot en profit d'aquell qui u donà» (Wittlin 1986: 404). A més, Eiximenis aconsellava que havia d'ésser reprovat qualsevol dany fet als anomenats «pobres vergonyants» (Wittlin 1987: 459). Això no obstant, Eiximenis censurava la vida ociosa d'alguns pobres, que sovint s'amagaven entre la multitud de pobres captaires, fins al punt de suggerir que els vertaders pobres portessin un senyal de plom que els identifiqués (Molins de Rei 1927: 127). Els jurats de la ciutat van recollir aquesta proposta en els estatuts de 1395 (Ivars 1989: 229). És a dir, la gran massa de pobres que vivia a les ciutats medievals a finals del segle xiv posava en evidència la necessitat d'una assistència al pobre que ve repetidament reflectida a la literatura medieval (Martínez & Micó 1991: 62-64).

L'hospital medieval no es limitava exclusivament a donar hospitalitat; era una institució en constant evolució, i tampoc no es tractava simplement d'un lloc de curació, sinó que era com un mirall de la societat de l'època i també de la misèria

humana. En una època durant la qual «el malalt va anar diferenciant-se del pobre, en el sentit de vincular l'assistència —o millor dit, una part d'ella— a professionals tècnicament formats» (García Ballester 1988: 108), una vessant de l'actuació mèdica (de metges, cirurgians, barbers i fins i tot d'apotecaris) derivava principalment de la legislació reguladora de l'exercici de la professió mèdica que Alfons el Benigne atorgà en les corts de València dels anys 1329-30 (García Ballester 1987-88: 60). Eiximenis, però, amb una mentalitat imbuïda, d'una banda, de la doctrina franciscana, i de l'altra, sense poder amagar que pertanyia a una família de mercaders, defensava en el RCP que tothom havia de treballar i ser útil a la comunitat (Molins de Rei 1927: 42-44). Només eximia d'aquesta obligació els malalts, però al mateix temps pregava pel seu guariment perquè es poguessin incorporar ràpidament al món laboral.

2. EIXIMENIS, LA CIUTAT I L'HOSPITAL MEDIEVAL

La infraestructura hospitalària de la ciutat de València a principis del segle XIV no era suficient per a les necessitats existents; només hi havia quatre hospitals: el de Sant Llàtzer, de data de fundació desconeguda;[1] el de Sant Vicent, obra del rei conqueridor; el de Sant Guillem, de 1252, fundat pel ciutadà Guillem Escrivà, i el de Santa Llúcia, conegut com l'Hospital de la Reina, que va ser fundat per la reina Constança de Sicília, la vídua de Pere el Gran (Rubio Vela 1984: 29). D'altra banda, l'hospital del segle XIV no era una institució del tot definida i estava dedicat a la gent necessitada en general, i fonamentalment als malalts (Rubio Vela 1984: 15). L'aspecte més important és que l'hospital venia a ser, com diu A. Rubio Vela (1984: 18), un element d'estabilitat social de primer ordre.

L'estada d'Eiximenis a València va coincidir amb una època en la qual la ciutat augmentà considerablement la població, fet repetit sovint pel mateix Eiximenis, per exemple en la lletra adreçada als jurats de la ciutat que es pot llegir al principi del RCP (Molins de Rei 1927: 19). Entre els nouvinguts hi hagué nombrosos beguins,[2]

1. La fundació d'aquest hospital degué ser molt propera a la conquesta de Jaume I de la ciutat: la menció més antiga data del 1251 (Rubio Vela 1984: 29 i n. 13).

2. «Beguina», «beguí» i també «begard», eren mots manllevats de l'holandès a través del francès i aplicats als membres dels grups de penitents que es desenvolupen als Països Baixos, a finals del segle XII i principis del XIII, i que després s'estenen al nord, centre i sud d'Europa, tema tractat amb amplitud per J. C. Schmitt

persones que per la seva devoció a l'extrema pobresa seguien a la seva manera l'ortodòxia franciscana i es dedicaven principalment a l'atenció dels pobres i dels malalts; eren coneguts especialment per la seva «caritat hospitalària» (Rubio Vela & Rodrigo Lizondo 1992: 186 i 196).[3] Sigui per l'impacte i exemple dels beguins o per l'amistat amb Arnau de Vilanova, «mentor de la comunidad beguina de Valencia» (Rubio Vela 1984: 28), el ciutadà Bernat dez Clapers va deixar en testament uns diners per a fundar un hospital anomenat «dels beguins», que Ramon Guillem Català s'encarregà de portar a terme. Segons A. Rubio Vela i M. Rodrigo Lizondo (1992: 206), aquest hospital era «d'un franciscanisme radical o beguinisme ben marcat, al qual les doctrines arnaldianes no són de cap manera alienes». Això no obstant, la devaluació de les seves rendes a la segona meitat del segle xiv produí canvis evidents, de manera que una part del manteniment quotidià s'havia de finançar a través de l'exercici de la mendicitat (Rubio Vela & Rodrigo Lizondo 1992: 198). Si bé l'organització d'aquests hospitals no és tema d'aquest estudi, sí que és important recordar que pertocava als jurats de la ciutat tenir cura del seu bon funcionament, ja que «la bona marxa de la *res publica* exigia una bona política hospitalària» (Conejo da Pena 2002: 87). Com ja havia recordat Eiximenis als jurats en la carta que encapçala el RCP: «vosaltres havets

(1978: 42 i ss.). Segons Albert Soler (1998: 4, n. 3), no és pot establir cap altra relació entre els beguins del nord i els de la Mediterrània que no sigui la comunitat d'inquietuds i d'algunes formes de vida, que d'altra banda coincideixen també amb els d'altres corrents d'espiritualitat penitencial. Els autors de l'època es debatien entre la teologia oficial i un cert distanciament, com és el cas d'Arnau de Vilanova; els seus escrits en català eren molt llegits entre els cercles beguins catalans (Cuscó 2005: 46). De tota manera, també eren objecte de crítica i eren menystinguts per alguns autors, com ens recorden A. Rubio Vela i M. Rodrigo Lizondo (1992: 186 i n. 2): l'Arcipreste de Talavera i Jaume Roig es referien a les beguines amb menyspreu i ironia, mentre que Don Juan Manuel emprava el mot «beguinería» com a sinònim d'hipocresia. En canvi, per al gironí (PC, cap. 292), els beguins «viuen en molta sanctedat e penitència». *Vid.* també el LD, cap. 174 (Naccarato 1981: 259-261), i el *Terç del Crestià* (TC), cap. 741, citats per L. Brines (2004: 478).

3. No fa gaire hem tocat el tema dels beguins i la seva relació amb altres grups religiosos (Viera & Piqué 2001: 733). Si bé el gironí era prudent en les seves afirmacions —sovint emprava expressions críptiques quan es referia a aquest grup—, no els assimilava amb grups medievals considerats herètics, com per exemple els seguidors del Lliure Esperit. Eiximenis esgrimia raons a favor seu com ara: (*a*) que el seu comportament a València sempre fou exemplar; (*b*) que reberen guia i consell espiritual d'Arnau de Vilanova, a qui Eiximenis tenia en gran estima; (*c*) que foren identificats al s. xiv amb el Tercer Orde franciscà, i (*d*) que no tenien un fundador o un director espiritual, com per exemple Mahoma, Gerardo Sagarelli o Bentivenga da Gubbio, líders d'altres grups considerats aliens a la fe catòlica.

a veure sobre espitals, qui és cosa que Déus rigorosament requir, com sia cosa e obra d'espiritual misericòrdia» (Molins de Rei 1927: 22).[4]

Al llarg dels segles XIV i XV existia a la ciutat de València una intensa preocupació per la millora de la neteja i de la higiene públiques. Tocant a aquesta qüestió, Carmel Ferragud (2009: 87) esmenta el moviment d'animals pels carrers, de moltons i porcs adreçats a les carnisseries, com també de cavalls, i sobretot «dels perills del fem dels animals (porcs, vaques, bous i coloms) i de les restes d'animals morts» (2009: 86, n. 122) en procés de corrupció, que Arnau de Vilanova associava amb malalties pestilencials. En definitiva, que el panorama urbà de València estava molt allunyat de la ciutat ideal somiada per Eiximenis ja que la situació de la higiene urbana era molt precària:

> Carrers atapeïts de cavalleries que podien donar més d'un ensurt als transeünts més febles (malalts, infants i dones), la contaminació acústica, amb un colpejar continuat de martells contra els metalls, les males olors producte de la putrefacció de la sang evacuada dels animals i del fum del carbó de la farga, les mosques voleiant pertot arreu, s'escampaven pels contorns i molestaven els vianants i, sobretot, els veïns del barri.

Durant la llarga època foral, la salvaguarda de la higiene pública fou encomanada al *mostassaf*, un magistrat municipal amb àmplies competències sanitàries, entre les quals la inspecció de la higiene i també la preparació i control dels productes dels «especiers» o apotecaris i tot allò que estigués relacionat amb la salut pública (Ferragud 2007: 143-144). A més, el control professional dels metges ja apareix documentat a València a partir de 1336, sobretot pel que fa als «examinadors» del municipi (García Ballester 1976: 48). Això no obstant, la pandèmia anomenada pesta negra, que afectà pràcticament tot Europa, juntament amb les seves repeticions cícliques, «posà fortament a prova el nou sistema mèdic, la credibilitat d'aquella medicina i dels seus metges» (Cifuentes 2006: 105). Aquella medicina, però, en sortí «decididament consolidada». Eiximenis sembla tenir-ho molt clar: «com natura humana sia uy fort flaccha, ha mester que li sia ajudat per qualque via que no per neguna», i aquesta ajuda la troba en els metges, «que saben les virtuts naturals de les erbes e medicines qui són remeys de les malalties» (Wittlin 1987: 482). Malgrat les mancances de la ciència mèdica, Eiximenis reconeix que «profitosa cosa és aver bons metges e notables aprés si» (*ibid.*).[5] Això

4. *Vid.* també el cap. 130 del DC (Renedo 2005: 284-285).

5. Encara que no és objecte d'aquest estudi, els conceptes de «metge», «físic», «apotecari» han estat des de fa temps en el punt de mira dels estudiosos; vegeu, si no, l'article de J. J. Bylebyl (1990) sobre el debat

no obstant, no es fia gaire dels consells dels metges als golafres quan, al TC (Martí, Norbert & Feliu 1932: 183), escriu:

> Dich-te que conseyll del metge és a provehir a la natura segons son millor estament en què ell la pot posar, e així consellant sia segons sa art. E per tal, segons consell de metge, jamés no dejunarem, ne farem penitència, ne farem abstinència de carn, car més de bé fa al cors la carn que no fa lo peix; ne jamés no farem abstinència de vy, car dirà lo metge que més val al cors lo vy que la aygua.

Després d'haver viscut diverses epidèmies des del 1348, quan la devastadora pesta negra provocà moltes morts a la península ibèrica i que durà fins pràcticament l'estiu de 1401,[6] Eiximenis esdevingué un dels principals promotors en la prevenció de la malaltia. El pare Andreu Ivars[7] descriu com Eiximenis fa esment de les condicions antihigièniques que portaren la malaltia a València, i analitza tot seguit el sistema de drenatge que proposava per a la ciutat del segle xiv: «plan genérico [...] que se ha seguido en la reforma urbana del antiguo casco de Valencia» (1989: 159). Certament, Eiximenis hagué de cridar l'atenció dels «jurats» i altres administradors de la ciutat sobre aquesta qüestió. Ivars va estudiar també de forma detallada el problema causat per aquestes condicions antihigièniques, especialment als termes de Russafa, Alfafar i Massanassa, així com també la intervenció dels «jurats» el 1386, tres anys després que Eiximenis hagués arribat a València (Ivars 1989: 160). J. Rubió i Balaguer (1943: 58) també creia que Eiximenis exercí certa influència sobre el cos governant de València a l'hora de resoldre el problema del drenatge:

> Eiximenis residía en la ciudad cuando su Consejo tomó el acuerdo de construir una colectora o cloaca máxima (*mare* la denomina el acuerdo) que fué la iniciación de una vasta red de alcantarillas, obra a la cual es probable que no fuese ajena la influencia de aquel franciscano.

---

medicina vs. *Physica*. Si bé totes dues disciplines mantingueren identitats distintes, cap al segle xii *physicus* era el mot alternatiu preferit per a referir-se a l'expert en medicina, en comptes de *medicus* (guaridor). Per aquesta raó, alguns textos medievals no deixen del tot clara aquesta diferenciació entre «físic» i «metge», com tampoc quedava clara la diferenciació entre «medicina» i «physica» (Blyebyl p. 16). En un text del 1368, el rei recorda el mestre Simó de Prades com «fisich de casa nostra ha guarit un hom puagrós» (citat per Comenge 1974: 66).

6. A. Rubio Vela (1979) cita nou episodis epidèmics a la ciutat de València entre els anys 1326 i 1401. En una lletra missiva del 9 d'agost de 1401, els jurats de la ciutat s'adrecen al rei Martí i li proposen que es faci un acte d'acció de gràcies per l'acabament de la mortaldat (Rubio Vela 1985: 197-198).

7. Citem els treballs del pare A. Ivars, publicats a *Archivo Ibero-Americano*, vols. 14 al 25, entre els anys 1920 i 1926, a través de l'edició de P. Santonja (1989).

A més, Eiximenis no només escriu sobre la distribució dels edificis de la ciutat i la conveniència d'un bon sistema de clavegueres, sinó que també fa referència a costums socials, com per exemple, quina actitud s'havia de prendre amb la prostitució. És evident, però, que l'aigua era un dels elements principals de la ciutat ideal eiximeniana; d'una banda, recomanava que la ciutat es situés prop del mar, i de l'altra, que els carrers principals disposessin d'un gran sistema de clavegueres que aboquessin al mar, la qual cosa evitaria la putrefacció de les aigües dins de la ciutat: «que la ciutat haja grans clavegueres per los carrers principals, per les quals pas aygua sovín e contínuament, si fer-se pot, per tal que naguna corrupció no romanga en la ciutat» i, en definitiva, «que la ciutat haja bones aygües e bons ayres, e açò per conservar la sanitat de les gens» (Renedo 2005: 230-231); fins i tot el gironí pensa en el detall que tot bon ordenament de la ciutat ha de donar també solució a l'eixida de les «privades» de les cases a la claveguera «mare» de la ciutat (Renedo 2005: 287), en comptes d'un pou mort. Són elements, per tant, que milloren les condicions sanitàries de la ciutat i alhora representen un benefici per als seus habitants. Eiximenis va fer les seves recomanacions sobre com resoldre aquest problema del drenatge i també insistí en el fet que els hospitals per a leprosos, els bordells i les cases de joc havien de ser a favor del vent, en llocs que no poguessin contaminar la ciutat, amb la qual cosa s'impediria la propagació de les malalties (Vila 1984: 91; Finotto 1992: 93).

Per als hospitals, segons la planificació de la ciutat ideal d'Eiximenis, s'havia de cercar la millor ubicació, sobretot per tal d'evitar que el vent fes arribar l'aire contaminat a prop d'aquestes institucions, on s'acollien, sovint amb pèssimes condicions higièniques, malalts; com recomana el franciscà (Renedo 2005: 241) en el DC:

> Espitals, lochs de lebrosos, bordells, e taffureries e escorriments de clavegueres deuen estar a la part contrària d'aquell vent qui més se usa en la ciutat, per tal que lo vent aquell no tir les infeccions del dit loch, ans les ne luny e no les hi lex acostar.

Els advertiments d'Eiximenis segurament van originar-se en veure que els jurats de la ciutat no havien seguit les seves pròpies recomanacions. De fet, en una carta del 10 de gener de 1379, uns quatre anys abans de l'arribada del gironí a València, dirigida als «honrats e discrets tots e sengles justícies, jurats e altres officials e universitats e pròmens dins lo regne de València», els jurats de València aconsellaven (Rubio Vela 1985: 291-292) que els malalts «appellats de sent Làzer, ço és, tocats de malaltia de lebrosia», fossin apartats de la resta de ciutadans,

> no tant solament de la dita ciutat, mas encara de tot son regne, per guardar e esquivar que les dites persones malaltes no participen ab persones sanes e quíties de la dita malaltia, com aquella sia contagiosa, ço és, que per sa natura o condició se pega accidentalment per participació de certs actes.

3. MALALTS I MALALTIES

Eiximenis, que se sàpiga, no dedicà cap tractat a malalties concretes, com la lepra, ni tampoc l'epilèpsia o malalties semblants, ja que escrivia no tan sols per a les persones «científiques e lletrades», segons l'endreça del franciscà gironí a *Lo Crestià*, sinó sobretot «a persones simples e llegues, e sens grans letres» (Hauf 1983: 37). De fet, tant els moralistes com Eiximenis, com també altres professionals, tenien aquesta voluntat d'arribar a les «persones simples e legues». En tenim un altre exemple en el metge lleidatà Jaume d'Agramont: «lo tractat aquest [diu al pròleg del *Regiment de preservació de pestilència*] és feyt principalment a profit del poble e no a instrucció dels metges» (Veny 1971: 48).

El treball de M. Riera (2004), que pel títol sembla anunciar un tractament més o menys profund de les malalties al DC, és una visió global de les professions relacionades amb la salut, com les dels metges, dels cirurgians, dels apotecaris, i sobre el seu prestigi social, així com també l'actitud del rei en relació amb la medicina i els metges. A l'edat mitjana no hi havia un terme únic i específic per a la denominació d'un fenomen patològic, i sovint les malalties s'esmentaven sense donar-ne el significat pròpiament mèdic, sinó només per indicar com curar-les o com prevenir-les (Bernardo 1984: 26-27), la qual cosa fa que la identificació sigui molt més problemàtica. D'altra banda, també s'ha de tenir en compte que a l'època medieval les malalties eren definides d'una manera totalment diferent de la dels nostres dies i la majoria de les descripcions etiològiques solen ser, segons els estàndards moderns, inútils (Ell 1982: 17). Això no obstant, es poden reconèixer algunes malalties, com ara la lepra, ja que la seva patologia clínica era generalment reconeguda i descrita pels autors medievals mitjançant els signes que la indicaven (Brody 1974: 46), si bé no sempre hi havia acord a l'hora de determinar si es tractava d'una o d'una altra malaltia.

L. García Ballester (1987-88: 103), que també ha assenyalat la gran dificultat d'identificar i mesurar les malalties de l'època, es preguntava:

> ¿Cómo identificar y medir la poliomielitis, la tiña, la viruela, el sarampión, la *glànola*, la lepra (*lebrozia*), la disentería (*centiri*), la escrófula (*porcelanes*), los apostemas (*cancre*), la sífilis (*mal de sement*), las erupciones (*mal de alforo*), los distintos tipos de fiebres de la nosotaxia medieval, o las secuelas de procesos de desnutrición o de enfermedades carenciales?

I això sense oblidar la pesta o pestes al llarg de l'època baixmedieval per tota la Mediterrània. De la producció eiximeniana poc podem extreure respecte d'alguns noms concrets de malalties. Tanmateix, on més es deté Eiximenis és en la descripció de la recuperació del malalt després d'algun excés gastronòmic, o en la descripció d'alguna malaltia que afectà algun personatge important.

3.1 la lepra

Algunes malalties tenien una gran repercussió social en el quefer ciutadà arreu de l'Europa medieval: la lepra n'és un bon exemple. Es tracta d'una malaltia que sempre ha tingut un sentit misteriós amb implicacions físiques, morals i socials (Brody 1974: 60 i ss.); que, a més, era percebuda per la medicina medieval des d'una doble vessant: d'una banda, com una malaltia venèria i, de l'altra, com una manifestació de decadència moral. És a dir, la lepra i els excessos sexuals eren perillosos per als ciutadans i per a la comunitat. Michael Solomon (1999: 282-286), en un article dedicat a analitzar els comentaris sobre l'homosexualitat al LD, destaca que Eiximenis equiparava la sodomia amb una malaltia, una mena de pestilència contagiosa que es propagava ocasionant unes condicions miasmàtiques i que omplia l'aire de vapors pútrids i verinosos mitjançant els quals s'anaven corrompent l'atmosfera i els humors.

> By linking the act of sodomy with images of sin, body corruption, unhealthy air, and putrefaction, Eiximenis effectively lodges sexual otherness firmly within the category of infectious diseases.[8]

8. «Assimilant l'acte de sodomia amb imatges de pecat, corrupció corporal, aire insà i putrefacció, Eiximenis col·loca fermament l'altra manera sexual de ser en la categoria de les malalties infeccioses» (traducció nostra). M. Solomon (1997: 49-64) ha estudiat també la relació que s'establí a l'edat mitjana entre la sexualitat i la malaltia, fins al punt que la sexualitat es convertí en una àrea de gran preocupació per a metges i filòsofs de la natura, que van prestar una atenció especial a la naturalesa fisiològica i patològica de l'acte sexual i del sentiment amorós (1997: 51).

La sodomia, com la blasfèmia, era també una ofensa específicament dirigida a Déu, és a dir un dels pecats més greus. Per tant, molt fàcilment es podia associar la sodomia amb símptomes específics que infectaven i contaminaven l'entorn.

El sexe s'interpretava com un mitjà de transmissió d'afliccions terribles que passaven de l'home a la dona i viceversa, i la lepra, una de les malalties més temudes, més saturades simbòlicament i socialment més estigmatitzades de l'edat mitjana, s'associava amb la hipersexualitat de l'afectat (Solomon 1997: 50). Per aquesta significació social, el diagnòstic de la malaltia era conflictiu i mantenia un cert sentit misteriós. Solomon (1997: 34) recull una curiosa anècdota sobre la diagnosi de la lepra i la importància de fer preguntes al malalt abans de diagnosticar-la: ens recorda com Jordan de Turre (c. 1313-35) suggeria que el malalt es tapés els ulls, i a continuació el metge li digués: «T'he tocat el peu», però en realitat no ho havia fet. Si el malalt contestava que sí, era senyal que tenia la lepra.

Com és sabut, un malalt de lepra no podia viure al mig de les ciutats; per tant, hi havia necessitat de llocs adients per a allotjar-los. Segons H. C. Covey (2001: 317), al segle xiii ja hi havia a França més de dos mil *leprosaria* o locals destinats a malalts de lepra, i a Anglaterra i Escòcia, arran dels 220 al servei d'una població d'un milió i mig de persones. Per la seva suposada condició de malaltia contagiosa,[9] aquests *leprosaria* estaven situats als afores de les ciutats. A València, per exemple, hi havia un hospital dedicat concretament als leprosos: l'Hospital de Sant Llàtzer. El Concili Laterà iii (1179), presidit pel papa Alexandre III, aconsellava la *separatio leprosorum* de la societat (Brody 1974: 64) i la provisió d'asils, i fins i tot de cementiris, per a aquests malalts. Per aquesta raó es solien escollir llocs fora de la ciutat, com és el cas del ja citat Hospital de Sant Llàtzer, que estava situat als afores de la ciutat, en l'antic camí de Sant Julià (Rubio Vela 1984: 26), avui carrer de Sagunt. Arreu d'Europa s'havien promulgat ordres restrictives contra els leprosos i en algunes comunitats se'ls obligava a vestir de forma diferent, en alguns casos amb la lletra «L» cosida a la capa o al vestit, i generalment se'ls culpava de les calamitats i de les desgràcies generals. Covey (2001: 318) explica que el rei Felip V de França acusà els leprosos d'haver enverinat els pous de França i que volia reunir tots els malalts de lepra per cremar-los vius. No només això, sinó que la lepra era considerada com un càstig diví amb un efecte exterior

9. Els metges de l'edat mitjana sostenien que per a encomanar aquesta malaltia n'hi havia prou de parlar amb un home o dona leprosos (Solomon 1997: 84).

horrible i considerada gairebé com una maledicció i una plaga; S. N. Brody, de fet, dóna sentit al títol del seu llibre quan es refereix a la lepra com la «malaltia de l'ànima» i comenta que els cardenals de l'època sovint associaven malalties específiques amb pecats concrets i que la lepra, vista com una malaltia diferent de la resta (Brody 1974: 11), encaixava perfectament amb aquest sentit de càstig. Aquesta interpretació com a càstig i com una malaltia molt greu és evident en Eiximenis quan esmenta la persecució de l'emperador Constantí contra els cristians i el subseqüent càstig de Déu: «per lo qual peccat plach a Déu plagar lo dit Contastí de malaltia greu e fort gran qui s'appellava lebrosia, a la qual malaltia a guarir negun hom mortal per neguna sciència, ne art ne medicina no podia dar consell» (PC, cap. 75).

Si bé és evident la marginació que sofriren els leprosos per part dels escriptors de l'època (Brody 1974: 146 i ss.), entre ells fins i tot el gironí, que recomanava que els afectats per la lepra fossin reclosos en un lloc fora de la ciutat, també existiren mostres de compassió. Tal vegada el passatge més significatiu sobre aquest tema, especialment pel seu context social, és l'opinió expressada per Eiximenis en el cap. 22 del RCP, titulat «En lo qual llargament se tracta com cascú en la comunitat deu ésser ocupat, gran o poc, dret o contret, hom o fembra», on Eiximenis escriu (Molins de Rei 1927: 130-131):

> Los llebrosos poden fer ço que los altres fan lla on estan, jatsia que no degen molt participar ab nengú, car llur malaltia és contagiosa e pren-se de un en altre.

El sintagma «fer ço que los altres», vol dir que els llebrosos, com els cecs o els coixos, «tots deuen entendre en qualque ocupació» (Molins de Rei 1927: 130), no solament en el sentit de pregar pels altres, sinó també de treballar amb les seves mans, com per exemple, tocar les campanes, portar els estris dels ferrers o escriure.

3.2 MAL DE SEMENT

Una altra malaltia que ha portat certa confusió entre els estudiosos ha estat el «mal de sement» o «mal de sent Ment». Segons Germà Colón, autor d'un documentat estudi sobre aquest terme, l'expressió «sent Ment», que surt al cap. 57 del PC,[10] havia

10. Volem agrair l'amabilitat de Pilar Gispert-Saüch Viader que ha compartit generosament amb nosaltres la transcripció del PC, que està preparant per a ser publicada a les *Obres de Francesc Eiximenis* (OFE), que editen la Universitat i la Diputació de Girona.

estat interpretada com una referència a un sant francès que era invocat pels qui patien una infecció de les cames. G. Colón (1998: 281) cita a propòsit d'aquesta qüestió unes paraules de Gaspar Torrella: «valentini, catalani et aragonenses ipsum morbum sementi vocarunt» (*vid*. també Sánchez Gozalbo 1923: 104). G. Colón, que va trobar també aquesta expressió en el cap. 138 del DC (Renedo 2005: 301), creu que el seu origen seria el «mal de saint Méen», o bé que el mot «sentment», en l'ús que en fa Eiximenis, es referiria a una malaltia de la pell, que el gironí descriu en el DC com «mal de bues de negres plagues apellat de sentment». Colón l'identifica amb la verola o la sarna, l'erisipela o qualsevol altra afecció cutània, o fins i tot amb la lepra, però no la sífilis, com proposa el *DCVB* (ix: 814). Segons G. Colón (1998: 282, 285 i 298), la lectura de l'incunable del DC de 1495 possiblement confongué els lectors, en un moment en què el significat de «sent Ment» hauria canviat.

La tradició de cercar el guariment d'un malalt mitjançant l'oració o la invocació a algun sant fou tradicional a l'edat mitjana, i així ho trobem en Eiximenis, que cita nombrosos sants sanadors a qui s'acudia per al tractament de certes malalties, començant per la invocació a la Mare de Déu de Montserrat, «així com de sent Narcís, de sent Ffeliu, de sent Fritós, de sent Al·leguer, de madona sancta Eulàlia de Barcelona e de sancta Tecla de Terragona e per molts d'altres que n'i ha, los quals enomenar seria lonch» (PC, cap. 58). R. Ramón, I. Betlloch i E. Chiner (2007: 27) n'esmenten catorze d'aquests sants, encara que cap d'ells coincideix amb els citats per Eiximenis. A més, el manuscrit inèdit, núm. 864 de la Biblioteca de Catalunya, estudiat per L. Soriano, G. Sabaté i A. M. Beltrán (2003: 342), conté una «Oració a santa Apolònia» contra el mal de cap i de queixals. És evident, per tant, l'existència d'una tradició sobre els anomenats «sants sanadors», cadascun d'ells especialitzat en el guariment d'alguna malaltia.

3.3 *Morbus regius*

Amb l'expressió *morbus regius*, o «mal de reis», s'identificaven diverses malalties al llarg de l'època medieval. Una d'aquestes malalties era el «mal de lop»[11] (PC, cap.

11. Del «mal de lop», que J. Coromines (v: 260) identifica com a mal del cavall, el *DCVB* (vii: 51) diu que és una «infecció maligna» i reprodueix un fragment d'un ms. del s. xiv, editat per H. Menhardt (1930), on es

57), que el propi Eiximenis anomena *morbus regius*, i que sovint era identificada amb l'escròfula.[12] En aquest cas tampoc no podem estar segurs a quina malaltia concreta fa referència, ja que al llarg de la història ha estat identificada amb diverses malalties, a més de l'estruma o escròfula, que és una forma de tuberculosi localitzada en els ganglis limfàtics de la regió cervical. Eiximenis, tot i citant «aquell gran doctor theòlech [...], ço és Thomàs Braduardí, en la *Summa* que féu *contra Palagi*» —probablement *De causa Dei contra Pelagium et de virtute causarum* (1344), de Tomàs Bradwardí—, esmenta com el rei d'Anglaterra posava «la mà sobre negú qui haja mal de lop, qui s'apella *morbus regius*, que de continent, fet lo senyal de la creu, és guarit» (PC, cap. 57). En aquest sentit, Lluís Brines (2004: 493) parla del «mal de porcellanes»,[13] denominació que també es donava a l'escròfula, i el poder que tenien els reis francesos de guarir aquesta malaltia: «Ítem, per special gràcia ha Déus atorgat a aquesta casa que guareix mal de porcellanes, segons que m'an dit persones auctèntiques qui a ull ho veheren de molts qui·n són guarits» (PC, cap. 245).

P. Conde i M. J. Pérez (2000), que han estudiat aquesta malaltia en una bona selecció de textos antics i medievals, tant originals com traduccions, la identifiquen amb la icterícia. També ho suggereix Balestra (1996: 281), a partir d'un passatge del *Compendio de la Humana Salud*, traducció castellana del *Fasciculus Medicinae*, de Johannes Ketham, impresa per primer cop el 1491. Això no obstant, F. Barlow creu

llegeix el següent en relació amb el cavall: «[A]lguns caualls han una apelacio de humor sanguina la qual se fa en alguna part del cors, e ve per sobresanch molts homes ho apelen mal de lop» (Menhardt 1930: 258). C. Ferragud (2009: 31) esmenta com a cosa coneguda a l'edat mitjana que, en determinades circumstàncies, els manescals podien «actuar directament sobre els humans [...] i els metges sobre els animals. Tampoc no era descartable que s'utilitzés el mateix medicament per a animals i persones». En aquest sentit, hom esmenta el «mal de lop» dins la *Pharmacologie catalane*, editada per H. Menhardt. És evident la dificultat per a denominar malalties a l'edat mitjana. M. J. Eadie i P. F. Bladin (2001: 16) addueixen tot un seguit d'expressions sinònimes amb les quals hom es podia referir a l'epilèpsia, des de *morbus caducus* («mal de caure» i «mal caduc») fins a un *morbus Sancti Lupi*, amb qui pot haver Eiximenis relacionat el «mal de lop».

12. Segons J. Coromines (III: 561), el mot «escròfula» es comença a documentar pels volts del 1500, però fent referència a la vella expressió catalana «porcellanes», derivat de «porcell», com a calc del llatí. El *Diccionari Enciclopèdic de Medicina* (*s.v.* «porcellana»), en la 2ª accepció, diu que és el terme «amb què foren designats els tumors dels ganglis del coll o d'altres regions, generalment freds» (Casasses 2000: 1455).

13. El *DCVB* (V: 310) documenta el mot «porcellana» a la *Doctrina pueril* de Llull, i el descriu com un «tumor escrofulós en el coll», una malaltia prou coneguda que es podia guarir mitjançant uns «redolins que ven una dona a la Plaça del Temple», segons text d'un judici a la ciutat de València que reprodueix C. Ferragud (2007: 144). Segons L. Soriano *et alii* (2003: 326), el ms. Ayer 476 de la Newberry Library (Chicago), copiat entre 1396 i 1410, conté diverses receptes, entre les quals n'hi ha una contra el mal de «porcellanes».

que es tracta d'una malaltia causada per abscessos i que es dissemina des del coll fins als nòduls limfàtics i arriba a la conclusió que els símptomes indicarien més aviat la lepra,[14] com a malaltia infecciosa i contagiosa que és i que afecta els teixits superficials (Barlow 1980: 9-13). Segons la simptomatologia dermatològica, aquesta malaltia s'identifica amb abscessos oberts a causa de la carència d'elements identificadors específics, per la qual cosa es confonia amb moltes altres malalties, com per exemple la lepra. Independentment de la dificultat terminològica, la identificació de F. Barlow amb la lepra té sentit, ja que també Eiximenis l'associava amb el fet que podia ser guarida pel tacte dels reis;[15] és a dir, segons el gironí, els reis francesos, anglesos i castellans, tant els passats com els presents, curaven els malalts imposant les mans sobre els membres afectats (Viera, 2002: 224-225; Brines, 2004: 493, n. 1891).

Segons D. Krieger (2002: 7), la tradició del tacte del rei, o «Royal Touch», començà amb el rei Eduard el Confessor (1042-1066), que, segons la tradició, curava malalties del coll i l'epilèpsia i que per aquesta raó fou canonitzat per l'Església el 1161 (n'és un bon testimoni fins i tot el *Macbeth*, iv, iii, de Shakespeare), Aquesta tradició es mantingué viva fins a principis del segle xviii. Això no obstant, L. Cortejoso (1968: 10) sosté que el rei Clodoveu de França, després de convertir-se al cristianisme l'any 496, ja curava l'escròfula mitjançant la imposició de les mans; posteriorment el costum va arrelar a la casa reial francesa, especialment des de Felip I (1060-1108) fins al regnat de Lluís XIV (1638-1715), de qui es deia que un matí del Diumenge de Pasqua havia «tocat» mil sis-centes persones (Krieger 2002: 8). Marc Bloch (1983: 17), en el seu estudi clàssic sobre aquesta tradició, concretament en referència a l'escròfula i l'epilèpsia, parla de «conscience collective» i qüestiona si era realment una curació el que es produïa, o bé un miracle, o el resultat de la imaginació dels presents. No cal dir que Eiximenis creia que era Déu qui permetia entrar el dimoni en un cos i que sols ell podia fer-lo sortir, però també es pot dir el mateix sobre el poder de l'oració o de la imposició de les mans. Curt Wittlin (2007: 47-48) troba més versemblant creure en un Eiximenis menys ingenu i crèdul del que podria semblar a primer cop d'ull:

14. S. G. Browne (1974: 485) assenyala, però, que aquesta malaltia ve de temps antics, però el que tot sovint interpretaven com a lepra no sobreviuria avui a una «critical examination». Concretament, l'etiologia de la malaltia que presenta el papir egipci Ebers (c. 1550-1350 a.C.) no té cap semblança amb la vertadera lepra. Segons Browne (1974: 486), tant en l'antiguitat com en la tradició bíblica la lepra era un terme genèric i acientífic que denota una corrupció ritualística més que no pas una malaltia específica de la pell humana. M. Arcas (2001: 62) assenyala també que «en la antigüedad la lepra, en su significado más amplio, se refiere a un mal inespecífico que agrupaba bajo su nombre diferentes enfermedades con síntomas parecidos».

15. Vegeu també L. Cortejoso (1968), sobre la curació pel tacte al llarg dels segles, començant pels relats bíblics.

> Crec que [Eximenis] tenia prou experiència per haver entrevist les forces de la suggestió psicològica inherents en les grans cerimònies de les institucions oficials amb tradicions centenàries, representades quant al *morbus regius* per monarques i quant a possessions diabòliques, per sacerdots.

Malgrat que és interessant veure quins reis tenien aquest poder de guarir certes malalties (*vid*. Viera 2002: 224-225), no queda gaire clara l'opinió d'Eximenis i tampoc sembla que el preocupés gaire. D'una banda, diu que els reis anglesos tenien el poder de guarir els malalts; de l'altra, diu (PC, cap. 57) que també el rei de Castella tenia aquest poder, però no està gaire segur de si encara el conserven:

> lo rey de Castella, posant la mà sobre quartanaris,[16] feta invocació del nom de Jhesuchrist e·l senyal de la creu, tantost los sana e·ls guareix; almeyns los reys passats ho han haüt; no·m sé què s'és del present.

I tot seguit afegeix que els reis de França «solen haver aquesta matexa gràcia de nostro Senyor» (PC, cap. 57). Qui sap si darrere d'aquest «solen haver» s'amaga una crítica indirecta del gironí contra els francesos, consolidada «possiblement a Anglaterra en plena guerra dels Cent Anys» (Viera & Piqué 2003: 28). Això no obstant, no hem d'oblidar que, si bé Eximenis havia pronosticat la desaparició vers l'any 1400 de totes les cases reials tret de la de França, diu també que França ja havia estat ben remunerada amb aquesta «gràcia special», però que «si la dita casa ha a romandre, que romandrà així pocha, e debilitada e pobre que jamés no·s veurà en l'estament en què s'és vista, ne haurà nom alt ne de gran príncep així com ha agut» (Renedo 2005: 428).

3.4 MAL DE CAURE

En *Lo Crestià*, Eximenis cità breument diverses malalties freqüents al Regne d'Aragó i a Europa, tot sovint relacionades amb miracles.[17] Concretament, va esmen-

16. La «quartana» és una febre palúdica que es presenta cada quatre dies; *vid*. el *Regimen quartane*, atribuït a Arnau de Vilanova, on l'autor «dóna una terapèutica completa per a un malalt de febre quartana» (Giralt 2005: 97). L. Soriano *et alii* (2003: 329) esmenten una recepta contra el «mal de quartana» d'un ms. pertanyent a la biblioteca del Marquès de Santillana. *Vid*. també el relat de com va superar el rei Martí unes febres 'quartanes' amb l'ajuda d'un papagai (Renedo 2008: 374-376).

17. David J. Viera (2002: 222) esmenta específicament els cap. 56-59 del PC, sobre el miracle medieval i el seu to folklòric.

tar «malalties corporals amaguades» que ocasionaven la mort. L'epilèpsia —«mal de caure»[18] (PC, cap. 57) o «mal caduc» (*morbus caducus*), que són també noms amb què s'identificava aquesta malaltia des dels temps dels romans (Hughes 2004: 758)— és una malaltia que afecta el cap. Segons J. R. Hughes, el primer tractat sobre aquesta malaltia va ser escrit pel grec Hipòcrates cap el 400 a.C., encara que, segons M. J. Eadie i P. F. Bladin (2001: 93), el text més antic que es coneix prové de la literatura aiurvèdica, on l'epilèpsia es designa amb el terme *apasmàra*, és a dir, pèrdua del coneixement. Eiximenis assegura en el capítol 136 del *Segon del Crestià* (SC; Webster 1981: 47) que la causa de l'epilèpsia era una gota d'aigua:

> Vejas primerament en lo cap de l'hom e veuràs que s'i fa una malaltia qui s'apella epilèntica, o mal de caure, e és guota d'aygua amaguadament devallant del cerveyll qui cau sobre lo nervi del seny comun, qui de present cant cau fa l'om caure en terra e escumar e de poch en poch lo porta a la mort.

A l'edat mitjana sovint es confonia l'epilèptic amb el posseït pel dimoni. Eiximenis (PC, cap. 63) fa servir aquesta malaltia per a fustigar Mahoma com a «gran falsari enganador» tot dient:

> com ell hagués mal de caure e lo dit mal li vengués davant la gent, dehia que·l Sperit sanct lavors parlava ab ell e que per la sua gran resplendor, que no podia soferir, cahia en terra e fahia aquells leigs continents que lavors feya.

I més endavant (PC, cap. 98), també referint-se a Mahoma, afegeix:

> com fos per nostro Senyor ferit de mal de caure, quant li venia aquella passió dehia que l'àngel Gabriel li apparaxia e dehia que, per tal quant no podia sostenir la sua claretat e la sua gran bellesa, per tal caïa així. E, com la gent aquella fos simple e grossera, creech-ho; en tant que per pahor o per amor ell se subjugà tot lo regne de Aràbia e fou appellat entre ells lo gran rey e propheta per Déu tramès al món.

18. Segons L. Orriols i Monset (1993: 64), el *Tresor dels Pobres*, obra de Pere Hispà, conté un remei per al guariment del «mal de caure». L. Soriano *et alii* (2003: 326) reprodueixen del ms. de la Newberry Library (Chicago) abans esmentat, una recepta contra el «mal de caure». Segons el *DCVB* (III: 64 i VII: 136), el «mal de caure» ja està documentat en l'obra *Quèsits e perquens*, inc. de la Biblioteca Universitària de Barcelona, estampat per Pere Posa el 1491. Veg. també el *Regiment de pestilència*, escrit cap el 1348 pel metge lleidatà Jaume d'Agramont, on llegim: «epilènsia que vol aytant dir com mal de caure» (Veny 1971: 73).

De la dificultat de diagnosticar aquesta malaltia se'n fa ressò R. Tasis (1959: 145), sobretot pel que fa a les freqüents recaigudes del rei Joan I; diu que la desorientació dels metges era completa i els remeis que li administraven eren inútils, i pensaren que un expert en maleficis d'Avinyó podria guarir la seva suposada «malaltia fortunal»; tot aquest enrenou fa sospitar a Tasis que «la seva malaltia era una forma aguda d'epilèpsia» (1959: 146).

Els metges medievals amb freqüència recorrien a la paraula per a diagnosticar i guarir els afectats per aquesta malaltia (Solomon 1997: 34), sobretot davant la sospita que hi podia haver engany en la diagnosi. M. Solomon (1997: 180, n. 49) reprodueix un curiós consell adreçat per John de Gaddesten als metges que tractessin malalts que podien tenir epilèpsia. Es tractava de dir les paraules següents a l'orella del sospitós: «Fuig, dimoni, i vés-te'n». Si el pacient estava posseït pel dimoni, entrava de sobte en un tipus de coma, mentre que l'epilèptic no experimentava cap canvi (Temkin 1971: 105-106).

La font eiximeniana defuig certes creences, fins i tot que l'epilèpsia fos una «malaltia sagrada» o una malaltia que fes referència al posseït pel dimoni; amb tot, els testimonis confirmen que tant metges com escriptors consideraven l'epilèpsia, com la lepra, una malaltia alhora física i moral (Brody 1974: 22). D'aquí ve que les teories sobre la malaltia hagin estat nombroses des de l'edat mitjana. Eiximenis tampoc no es basa en teories humorals connectades amb creences astrològiques (Comenge 1974: 76 i ss.), sobretot creences lunars, ni tampoc relaciona aquesta malaltia, com van fer altres metges (Hughes 2004: 760), amb la sífilis. La raó adduïda per Eiximenis sobre les causes de l'epilèpsia sembla més propera a la teoria de Galè, que sostenia que la flegma o la bilis negra crea una obstrucció del pneuma psíquic, com la descriu Hipòcrates, o tal vegada un desordre del cervell, que és en realitat el que genera el desordre psíquic (Bunker 1965: 3).

Amb tot, el franciscà no oferia guariments mèdics, com tampoc una discussió mèdica sobre aquestes malalties, sinó que més aviat oferia solucions miraculoses (PC, cap. 57), com per exemple, portar el malalt a «un loch qui s'apella Sent Michael, e en la capella aquella se guarexen aquells qui han mal de caure», o recitar els noms dels tres Reis d'Orient quan el malalt patia una crisi epilèptica (Viera 2002: 223). Josep Perarnau (1982: 48) ha estudiat les diverses fórmules supersticioses de guarició, comunes a la Catalunya al segle XIV, i cita especialment el poder de la paraula i de la pregària: «E sia-y dit per tres vegades e per cade vegada astiga nou jorns e sia-y anomenat lo

nom del pasient tres vegades e sien-hi dits tres paternostes e tres avemarias», segons es pot llegir al *Conjur de ffich*, editat per Perarnau (1982: 48, n. 1). M. Solomon (1995: 98), que també reprodueix aquest text, remarca aquesta potestat, i assenyala que fins i tot Bernat Gordó, un dels teòrics més reputats de la baixa edat mitjana, oferia una teràpia per a l'epilèpsia que també requeria que el metge repetís diverses vegades a l'orella del malalt el nom dels tres reis: «Gaspar fert mirrham, thus Melchior, Baltasar aurum», segons ho descriu el *Lilium medicinae* de Gordó, un tractat llatí acabat el 1305, que Eiximenis hauria pogut llegir durant la seva estada a Oxford.

3.5 altres malalties

L'apoplexia també s'esmenta al *SC* d'Eiximenis. Per exemple, quan es cita els metges que indiquen que «és malaltia mortal» i se'n dóna, fins i tot, l'origen: «ve per superfluïtat de bones humors» (Guixeras & Renedo 2005: 237), i es compara amb la llàntia d'oli, que si és «massa plena d'oli apaga lo llum», tema que repeteix, gairebé *verbatim*, al TC (Martí, Norbert & Feliu 1932: 191). Jaume d'Agramont, en canvi, diu que «és dit ajustament ho apostemació del cervell», és a dir, un procés de formació d'un abscés o tumor amb matèria purulenta (Veny 1971: 73).

Eiximenis (PC, cap. 57) també esmenta el «mal de ràbia», o hidrofòbia; segons el gironí, aquesta malaltia era guarida invocant la protecció de santa Quitèria d'Ayres (de la Gascunya) i també amb la imposició de les mans del rei sobre el malalt (Viera 2002: 223, n. 8). També trobem una anècdota (Renedo 2005: 133) en què el rei Felip VI de França, per qui Eiximenis no sentia gaire simpatia (Viera & Piqué 2003: 27), pateix «mal de fetge», i quan el metge li diu que si vol sanar haurà de seguir el seu consell («que begués un anap de vin grech ab pa calt»), el rei contesta:

> —Per ma fe, yo no creu que medicina sia axí estretament posada e insuficient que no aja altre remey trobat contra mal de fetge sinó beure ans de missa oÿda; per què cogitats-ne d'altra, que aquest remey no·l vull ne·l faré ne·m plau! Vet com los grans e honorables prínceps se guardaven de menjar fora temps, axí com consultaren los dits philòsofs.

Aquí sorgeix, però, una petita contradicció, ja que el mateix Eiximenis diu també, en primer lloc, que els metges han de controlar els aliments del príncep i, fins i tot, la manera com ha de menjar-los (Wittlin 1987: 161 i 163); i, en segon lloc, que

la medicina hipocràtica ja no serveix i que els metges «deuen-se més regir per raó e per concòrdia de la natura e costuma de vida del pacient ab la medicina» que no pas segons el que diuen els llibres antics (Wittlin 1987: 480).

Encara que no ens consta cap al·lusió d'Eiximenis a malalties dels ulls, al capítol 57 del PC parla del cos de sant Restituït —possiblement sant Restitut, un màrtir del segle IV— i diu que «si·l visites devotament, null temps la vista no·t minvarà». D'altra banda, esmenta també les cataractes i la pèrdua de vista quan fa la llista de les conseqüències de l'abús del menjar: «superfluïtat de menjar —diu el gironí— e de beure nou molt a la vista tostemps» (Martí, Norbert & Feliu 1932: 186) i explica que per això va perdre la vista un tirà de Sicília. Eiximenis també afirma de forma molt clara que l'excés en el consum de vi pot arribar a fer perdre la vista (Gracia 1983: 49).[19] A més, com que el «ventre gras e ple no lleixa en l'hom ésser l'enteniment agut», tampoc li convé estudiar a l'home que hagi begut en excés, ja que la natura «tramet lla tots los fums que hixen del dit estómach [...], que de poch en poch se engenrren als huyls caractes [*cataractes*], e que així per temps perda la vista» (Martí, Norbert & Feliu 1932: 176-77). A més, és significatiu que Eiximenis faci esment de l'ús de les ulleres en el LA (IV, 38). Segons J. M. Simon de Guilleuma (1923: 492), és un dels primers autors ibèrics a fer referència a les ulleres per a la visió binocular. Afegeix que Pere el Cerimoniós en va comprar dues, tal vegada només com a curiositat científica. Encara que les ulleres tenen el seu origen a Itàlia i a Holanda, a finals del s. XIII, afirma A. Cardoner (1973: 176) que ja hi ha constància de la seva presència a l'inventari del cirurgià Bernat Serra (1337).

L'enumeració de les conseqüències dels excessos en el menjar i el beure omplen moltes pàgines del TC. Eiximenis, per exemple, sosté que «aytals accesses de menjar e de beure» produeixen «mal de cap e gran replecció e destemprament del cervell, e per conseqüent gran cadarn e contínues evacuacions per lo nars fort orribles» (Gracia 1983: 83). Una de les patologies derivades d'aquest excés és la hidropesia, que és una acumulació anormal de serositat en alguna de les cavitats naturals del cos (Casasses 2000: 887). Segons Eiximenis (Gracia 1983: 82), l'home ha de tenir mesura en el menjar, ja que l'apetit dels grans golafres

19. Cal posar en relleu, però, que Eiximenis va lloar també, com ha fet veure Xavier Renedo (2002: 254-255 i 273-274), els efectes saludables del consum moderat de vi sobre la salut humana.

> ha raïl de mal en ells amagat, qui és tan gran que si ells volen satisfer a l'appetit, ells agreujen lur malaltia en tant que a la fi engruxen, no de ver greix, mas de matèria corrupta, per la qual caen en ydropisia e són aygua-nuçats, qui és mal fort difícil de guarir e porta molts a la mort.

Eiximenis, de fet, la qualifica de «tan leja malatia e tan perillosa» i afirma que «qui seny ne consciència haja [...] deu haver pietat de si matex cant se veu ab aytal fam» (Gracia 1983: 82). Posa també en relleu les nombroses indigestions que l'home gras ha de patir si no té cura de si mateix i, relacionades amb les indigestions, esmenta també (Gracia 1983: 83) el càncer de boca i de llengua, la disenteria, lesions de fetge, angines (esquinància), pesta (glànola), inflamació de la gola (gotornons), etc.:

> Proceexen, encara, de les dites indigestions, cànçer en la bocha e en la lengua, e desordenats diçenteris, e gran lesió del fetge, e gran fexuguea, e destemprament de tot l'hom [...]. Venen, encara, a l'hom per la dita causa esquinència al coll, glànoles, vexigues, gotornons, laganya als huyls e d'altres passions.

Al capítol 57 del PC, esmenta una altra malaltia anomenada «foch de sent Anthoni» i indica que es pot guarir mitjançant el bany en vi, però no del malalt que pateix aquesta malaltia, sinó del cos de sant Antoni. Una tradició que es mantenia any rere any:

> Aprés passa en Ffrança e vet aquí en Vianes lo cors de sent Anthoni hermità que, si·l banyes en vi, aquell vi reprem la malícia d'aquella tant letga malaltia qui s'appella lo foch de sent Anthonii. Per què he hoït dir que per ço·l banyen en vi tots anys.

Cap a mitjan segle xviii, William Cullen, en els *Elements of Practical Medicine* identificava aquest foc de sant Antoni amb l'erisipela, també anomenada erisipela negra o gangrenosa (Ginard 2003: 119, n. 2); aquesta malaltia ja estava documentada al segle xi i amb la pesta negra del 1370 (Guerrero 2006: 36). Se la relaciona també amb la malaltia vírica de l'herpes zòster (Ramón, Betlloch & Chiner 2007: 25). Josep Moran (2004: 117) va trobar una referència a aquesta malaltia en els *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* (1557) de Cristòfor Despuig, on els metges recomanen l'amputació del membre afectat, i per això conclou que «sembla que es refereix a la gangrena produïda per l'ergotisme, aleshores anomenat foc o més sovint foc de sant Antoni», que és, afegeix, «una intoxicació produïda pel consum de gramínies infestades per la banya del sègol [...] que provoca la gangrena en les extremitats per manca d'irrigació sanguínia» (Moran 2004: 118).

Eiximenis també parla al *SC* d'altres «malalties corporals amaguades [que] són pijors que les altres, e tals que finalment porten a la mort» (Webster 1981: 47), entre les quals esmenta una «febre ethica, qui·s fa pregon e amagadament en los ossos e en les medulles, qui de poch en poch fa l'home tisich» (Webster 1981: 48), clara referència a la tuberculosi pulmonar.[20] A continuació Eiximenis afegeix tota una sèrie de malalties que al final duen a la mort: «Vet tota malaltia cardíacha, o cordial, o de entràmenes axí com còlicha, o sincopis o semblants, qui maten la persona. Vet entre totes les naffres és gran perill la fístola amaguada, car si creix corromp molt tot lo cors e mata l'ome» (Webster 1981: 48).

4. REMEIS, GUARIMENT I SALUT

Ja hem comentat que Eiximenis connecta el tema del guariment del malalt amb narracions de miracles (*vid*. Viera 2002: 223), especialment entre els cap. 56 i 58 del PC, que contenen diversos exemples de l'ús d'olis sagrats i ungüents balsàmics, extrets del cos d'algun sant amb finalitats terapèutiques. D'altra banda, dins del que L. Cifuentes (2006: 87) anomena la «medicina pràctica», que comprenia aspectes com la dieta, els medicaments o la cirurgia, el franciscà gironí es deté molt més en la dieta i l'alimentació. Eiximenis, d'una banda, relaciona el menjar massa amb una disminució de la intel·ligència de la persona: «ventre gras e ple no lexa en l'om ésser l'enteniment agut» (Martí, Norbert & Feliu 1932: 176), i de l'altra, al capítol 305 del mateix tractat assenyala «com la gola aporta al hom moltes malalties corporals» (Martí, Norbert & Feliu 1932: 184-186). Segons Eiximenis (Martí, Norbert & Feliu 1932: 185), els musulmans viuen, per regla general, molts més anys que no pas els cristians, ja que són més moderats en el seu menjar, i ho explica d'aquesta manera:

> Car lo christià menjarà una liura de moltó ab cols o ab salsa, e ·IIIe· diners de pa, e beurà tres diners de vy; lo moro menjarà unes ·VIII· o ·X· figues seques, e a vegades menjar hi·a un poch de pa calt, e beurà una pocha d'aygua.

20. Al *DCVB* (v: 624) trobem «ètiques» en referència a Mallorca; s'identifica amb la tisi, com a malaltia llarga, i addueix l' expressió següent: «morir a les ètiques», és a dir, «morir tísic consumit».

La malaltia, segons el gironí, trobava el terreny més adobat entre els rics que no pas entre els pobres, i la dieta era la principal raó. A propòsit d'aquesta qüestió Eiximenis escriu que, preguntat un filòsof «per què poagre[21] comunament més se posa en richs que en pobres, respòs: car los richs menjaven més, e coses pus delicades reebien e bevien pus delicats vins» (Martí, Norbert & Feliu 1932: 185-186). Addueix tot seguit l'autoritat del citat filòsof i de sant Jeroni per dir que l'excés en el menjar pot fins i tot produir una paràlisi: «massa menjar cant l'om és en son complit creximent engenrra paràlissim, e·l fa habundar en puagre e en diverses altres malalties» (Martí, Norbert & Feliu 1932: 186).

Eiximenis té una especial inclinació a parlar dels golafres i els embriacs, i de les conseqüències negatives i les malalties que uns i altres podien patir. Veu els beneficis que comporta el vi, ja que «vi begut atempradament fa viure l'om ben sa, car ten-lo fort temprat e en bon estament» (Gracia 1983: 52), i ho confirma amb l'autoritat dels professionals: «segons que posen los metges, lo vy és fort nutritiu e confortatiu de natura, e generatiu de molts esperits, e dilata les venes, e exampla lo cor» (Gracia 1983: 53). Al príncep li aconsella també temprança, ja que la golafreria li reportarà el menyspreu del poble, a més de conduir-lo a la malaltia: «E especialment de molt menjar solen venir malalties de puagre e de moltes leges superfluïtats qui aporten los hòmens tost a la mort» (Renedo 2005: 130-131), i li dóna, a més, un consell que tothom hauria de seguir per tenir cura de la seva salut: «que jamés no menjàs tant com lo apetit te requer» (Renedo 2005: 138). Citant la *Política* d'Aristòtil, el franciscà afegeix que s'ha de tenir especial cura en l'alimentació dels fills dels prínceps, especialment quan són petits, per a prevenir les malalties: «als infants petits en lo començament no·ls deu hom dar vi a beure mentre usen la let, car dixeren que açò és gran disposició a malalties, especialment a lebrosia» (Wittlin 1987: 213).

De manera semblant, l'embriaguesa també és origen de malalties i addueix el fet que a França hi havia una gran quantitat de malalts i de malalties diverses derivades de l'excés en el menjar i beure. Com diu al TC (Gracia 1983: 79 i 80):

> Pren-te eximpli que en Ffrança són los hòmens tocats de les pus leges e pus òrrees malalties del món, en tant que los lurs miserables e pobres tota crestiandat umplen, e a tota

21. Segons el *DCVB* (VIII: 682), «poagre» (també «puagre») és una inflamació que s'accentua principalment en el dit gros del peu i que es documenta en un text del 1397 conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó: «Vostre accident que sostenits del poagre».

> res qui·ls veu donen gran ferea. E tot açò proceeix del gran excés e desordenat menjar e beure que ells fan [...] En Àfrica ha los pus bells e los pus nets veylls del món, e és la rahó car menjen fort poch e beuen aygua.

Eximenis critica l'abús de la beguda (Wittlin 1987: 324), sobretot en els vells, i especifica les conseqüències que se'n deriven:

> tremolament de menbres, perdició de seny e de memòria, pudor de l'alende, scispitat en la lengua quant parlen, massa parlar e ab enug de tothom, irèxer, tantost lagramegar en los ulls, e molts d'altres defalliments qui són ha gran confusió en los vells.

Més endavant (Wittlin 1987: 324), al mateix DC, afegeix:

> en l'om vell, que sia golós, en quant no pot digerir ço que menja per defalliment de la calor natural, e puys per açò multiplica en posterma e en fleuma indigesta qui li hix per lo nas e per la boca e per los ulls e per les altres parts de son cos, per què ha sovín a escopir e a mocar-se lejament e a tossir, e de nits a roncar així com un porcaç.

Eximenis dedica molts capítols de la seva obra a parlar de com s'ha de comportar l'home de bé per a mantenir-se sa i amb bona salut. A més del menjar i beure, i de la mesura que ha de servar per gaudir d'una bona salut, també hi inclou el dormir, com per exemple al TC (especialment als capítols 727-729). Segons el franciscà gironí, l'excés en el dormir no solament fa perdre el temps (TC, cap. 440; cf. Ivars 1989: 222), sinó que és l'origen de gèrmens patògens i addueix les conseqüències que se'n poden derivar:

> La primera si es cant l'om dorm massa, e aço es gran defaliment del hom, car pert lo temps en va, lo qual es una de les precioses coses que Deus nos ha dades en esta vida. Noresmenys que massa dormir corromp lo serveyl e fa lom reumatich e nou als vyls e escalfa desordonadament lo cors, e·l fetge, e porta al hom diverses altres passions e malalties, segons que posen los metges.

Els remeis naturals també tenen el seu lloc a l'obra d'Eximenis; com diu al capítol 574 del DC, les «coses naturals fan l'hom fort e ardit e abrivat [...] en armes», i allista, d'una banda, tot un reguitzell de coses naturals, citant com a font un «gran natural Constantinus»,[22] en *De virtutibus cordialium*. Formen part d'aquesta llista els elements següents: «hos de corn de servo [...], limadura d'aur e d'argent [...], sàndels,

22. Com ens ha suggerit Xavier Renedo, aquest «gran natural» podria ser el monjo Constantí l'Africà, traductor de textos mèdics, mort c. 1087 (*vid.* Cifuentes 2006: 88).

mosquet [...], sperma de balena, erba sana d'aygua, tarongina [...], alfàbega e la sua lavor [...], frigola, flor de romaní, lavendul·la», etc. Conclou el gironí: «Aquestes coses totes te diran pus clar los metges e los especiés, qui les an en ús contínuament per lurs medicines» (Wittlin 1986: 242-243).

Des del punt de vista curatiu, alhora que alimentari, C. Ferragud (2007: 142 i n. 18) assenyala que a l'edat mitjana el brou, els ous i el gingebre eren tres elements terapèutics considerats altament nutritius i estimulants. Així, per exemple, en el capítol 127 del TC, Eiximenis recomana el gingebre per a recuperar un home que s'ha penjat i d'aquesta manera salvar-li la vida (cf. Hauf 1983: 127). Per al gironí, era prou fàcil conservar la salut i, en aquest sentit, ofereix al lector un «bon regimen en viure sa: [...] servar la regla francesa qui diu: Menja pauch e tin-te calt, e jau en alt e viuràs trop» (Wittlin 1987: 480).[23] Com ha remarcat Wittlin (2007: 45), el gironí no era crèdul, sinó que més aviat mostrava tenir un gran sentit comú.

També les aigües «virtuoses» són esmentades per Eiximenis per la seva especial força en el guariment de malalties (Carré & Cifuentes 2007: 396). Així, fent un recompte de les especials belleses de València i la seva horta, Eiximenis parla del «mal de pedra», que pot guarir-se mitjançant l'aigua de la font de Torís: «aygües vertuoses que valen a mal de pedra e a d'altres malalties, així com la font de Torís e d'altres moltes» (Molins de Rei 1927: 25). L'ús terapèutic del bany, així com la seva utilitat com a plaer honest, també és recollit per Eiximenis al DC, que, malgrat tot, assenyala també els perills que pot comportar per a la salut tant del cos com de l'ànima. Per aquesta raó recomana a reis i prínceps que han de «lavar-se mans e peus e cara ab aygües plasens» (Renedo 2005: 206). Lluís Brines (2004: 514) localitza un altre exemple relacionat amb l'aigua en el PC (cap. 78), on el gironí descriu com el papa Silvestre introduí l'emperador Constantí en una piscina plena d'aigua «en lo palau de l'emperador, qui era lla hon és ara en Roma sent Johan de Letrà» a fi de curar-lo de la lepra, que havia estat un càstig que Déu li havia enviat. Els moralistes medievals, entre ells Eiximenis en el cap. 32 del TC, també es referien als banys com a «lugar propicio para entregarse a los juegos más libidinosos y, por tanto, dignos de censura a pesar de sus buenos efectos para la salud» (Carré & Cifuentes 2007: 398).

23. En el *Llibre de tres* es pot llegir una variant d'aquesta màxima recollida per Eiximenis: «Tres coses són qui fan molt viure: menjar poch, tenir-se calt e star alegra» (Riquer 1997: 44).

5. CONCLUSIÓ

És evident que trobar més concreció pel que fa al tractament d'Eiximenis de les malalties és una tasca complicada, però també és evident que la seva preocupació era més espiritual, qui sap si d'entreteniment de l'esperit, que temporal, de manera que no s'entreté amb massa detalls sobre gairebé cap malaltia. De tota manera, cal entendre que molts dels episodis adduïts pel gironí fan referència a creences populars i les contava per escrit «perquè sabia que feien gràcia al seu públic» (Wittlin 2007: 46), com també ho feia sant Vicent Ferrer en les seves prèdiques. Això no obstant, s'ha pogut constatar, per una banda, que les malalties citades pel gironí eren les típiques de l'edat mitjana, i, per l'altra, que la sanitat de les ciutats, concretament de València, on ell residia, no era la més beneficiosa per a la salut dels ciutadans. El frare gironí, de fet, reconeix la necessitat de disposar d'una ciutat amb unes condicions higièniques adients i de metges ben preparats, «jatsia que natura sia fort aflaquida» (Wittlin 1987: 482). Per aquesta raó, molts dels seus comentaris foren dirigits als jurats de la ciutat amb vistes a la millora d'aquestes condicions i donà consells pràctics sobre la ubicació ideal dels hospitals en l'entorn urbà i sobre quins tractes havien de tenir els reis, els prínceps i els ciutadans amb els metges, que tan beneficiosos considerava Eiximenis per a la cosa pública; és més, els que practicaven la «metgia» ho feien, diu el gironí, no per al seu propi profit, «ans és solament per procurar salut al malalt» (Hauf 1983: 198). Les seves paraules, admonicions i recomanacions són no només un reflex de la cultura del seu temps, sinó també dels costums i de les pràctiques guaridores de l'època.

David J. Viera
Tennessee Technological University
Jordi Piqué Angordans
Ramon Camaño Puig
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Aichinger, W. (2004) «Sinne und Geschlecht bei Francesc Eiximenis», *Mediaevistik*, 17, pp. 7-23.

Arcas Campoy, M. (2001) «Las enfermedades *ŷudām* y *baraṣ* (lepra) en los tratados de derecho islámico (doctrina Malikí)», *Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam*, 21, pp. 55-71.

Balestra, M. A. (1996) «Vocabulario basado en textos médicos de los siglos xiii al xvi (Enfermedades)», dins M. E. González de Faube (coord.), *Medicina y sociedad: curar y sanar en la España de los siglos xiii al xvi*, Buenos Aires, Universidad de Buenos Aires, pp. 265-291.

Barlow, F. (1980) «The king's evil», *English Historical Review*, 95, pp. 3-27.

Bernardo Paniagua, J. M. (1984) «Significado científico del léxico médico en lengua catalana (siglo xv)», *Gimbernat*, 1, pp. 8-29.

Bloch, M. (1983 [1ª ed. 1924]) *Les rois thaumaturges, étude sur le caractère sacré attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*, Paris, Gallimard.

Brines i Garcia, L. (2004) *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, Sevilla, Novaedició.

Brody, S. N. (1974) *The Disease of the Soul. Leprosy in Medieval Literature*, Ithaca, NY, Cornell University Press.

Browne, S. G. (1974) «Some aspects of the history of leprosy: The leprosie of yesterday», *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, 68, pp. 485-493.

Bunker, H. A. (1965) «Epilepsy: a brief historial sketch», dins P. H. Hock & R. P. Knight (eds.), *Epilepsy: Psychiatric Aspects of Convulsive Disorder*, New York, Hafner, pp. 1-14.

Bylebyl, J. J. (1990) «The medical meaning of physica», *Osiris*, 2ª sèrie, 6, pp. 16-41.

Cardoner, A. (1973) *Història de la medicina a la Corona d'Aragó (1162-1479)*, Barcelona, Scientia.

Carré, A. & L. Cifuentes (2007) «Los baños en la literatura catalana medieval durante los siglos xiv y xv» dins A. López Castro & M. L. Cuesta Torre (eds.), *Actas del xi Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Universidad de León, 20 al 24 de septiembre de 2005)*, León, Universidad de León, vol. ii, pp. 395-403.

Casasses, O., dir. (2000) *Diccionari enciclopèdic de medicina*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

Cifuentes, L. (1997) «*Translatar sciència en romans catalanesch*. La difusió de la medicina en català a la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement», *Llengua & Literatura*, 8, pp. 7-42.

— (2006) *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, 2ª ed. rev., Barcelona / Palma de Mallorca, Universitat de Barcelona / Universitat de les Illes Balears.

Colón Domènech, G. (1998) «Filología y sífilis: Sobre el *mal de simiente* o *mal de sement*», *Revista de Filología Española*, 78, pp. 275-308.

Comenge, L. (1974) *La medicina en el reino de Aragón (siglo XIV)*, ed. i intr. de J. Riera, Valladolid, Universidad de Valladolid.

Conde Parrado, P. & M. J. Pérez Ibáñez (2000) «De Varrón a Quevedo: sobre los nombres latinos de la ictericia», *Faventia*, 22/2, pp. 51-66.

Conejo da Pena, A. (2002) «Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: del gòtic al primer renaixement», tesi doctoral dirigida per la Dra. M. Rosa Terés Tomàs, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història. [Disponible a <http://www.tesisenxarxa.net>, consultada el 21 de novembre de 2007.]

Coromines, J. (1980-1991) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial, 9 vol.

Cortejoso, L. (1968) «La curación por el tacto a través de los siglos», *Medicina & Historia*, 48, pp. 3-15.

Covey, H. C. (2001) «People with leprosy (Hansen's disease) during the Middle Ages», *The Social Science Journal*, 38, pp. 315-321.

Cuscó i Clarasó, J. (2005) *Els beguins. L'heretgia a la Catalunya medieval*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

DCVB (1988) Alcover, A. M. & F. de B. Moll, *Diccionari Català-Valencià Balear*, Palma de Mallorca, Moll, 10 vol.

Eadie, M. J. & P. F. Bladin (2001) *A Disease once Sacred. A History of the Medical Understanding of Epilepsy*, Eastleigh, John Libbey.

Eiximenis, F. (1483) *Libre apellat lo primer del Crestià*, València, Lambert Parmart.

— (1494) *Llibre dels àngels*, Barcelona, Rosenbach, 1494. [Versió digital a <http://www.cervantesvirtual.com>.]

Ell, S. R. (1982) «Plague and Leprosy: Medieval Accounts in the Light of Modern Medical Research», *Fifteenth-Centuries Studies*, 5, pp. 17-22.

Ferragud Domingo, C. (2007) «La atención médica doméstica practicada por mujeres en la Valencia bajomedieval», *Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam*, 27, pp. 133-155.

— (2009) *La cura dels animals. Menescals i menescalia a la València medieval*, Catarroja / Barcelona, Editorial Afers.

Finotto, F. (1992) *La città chiusa. Storia delle teorie urbanistiche dal Medioevo al Settecento*, Venezia, Marsilio.

García Ballester, L. (1976) *Historia social de la medicina en la España de los siglos XIII al XVI (Tomo 1)*, Madrid, Akal.

— (1987-88) «Panorama de la medicina en una sociedad medieval mediterránea: la Valencia cristiana bajomedieval», *Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam*, 7-8, pp. 59-115.

— (1988) *La medicina a la València medieval. Medicina i societat en un país medieval mediterrani*, València, Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.

García Marsilla, J. V. (1995) «Alimentación y diferencias sociales en la ciudad de Valencia (1390-1415)», *Actes I Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó. Edat Mitjana*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 487-505.

Ginard Bauçà, R. (2003) *Sant Antoni Abat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Giralt, S. (2005) «El *Regimen quartane* atribuït a Arnau de Vilanova», *Faventia*, 27/1, pp. 97-112.

Gracia, J. J. E., ed. (1983) Francesc Eiximenis, *Com usar bé de beure e menjar: normes morals contingudes en el Terç del Crestià*, Barcelona, Curial.

Guerrero i Sala, L. (2006) «Aspectes sanitaris de la vila de Berga (1569-1760)», tesi doctoral dirigida pel Dr. Jacint Corbella, Barcelona, Universitat de Barcelona, Departament de Salut Pública. [Disponible a <http://www.tesisenxarxa.net>, consultada el 29 de gener de 2009.]

Guixeras, D. & X. Renedo, eds. (2005), Francesc Eiximenis, *Llibres, mestres i sermons*, Barcelona, Barcino.

Hauf i Valls, A. G., ed. (1983) *Francesc Eiximenis. Lo Crestià (Selecció)*, Barcelona, Edicions 62.

Hughes, J. R. (2004) «Dictator perpetuus: Julius Caesar—Did he have seizures? If so, what was the etiology?», *Epilepsy & Behavior*, 5, pp. 756-764.

Ivars, A. (1989 [1ª ed. 1920-1926]) *El escritor Fr. Francisco Eximénez en Valencia (1383-1408)*, edició de P. Santonja, Benissa, Ayuntamiento de Benissa / Comisión de Cultura.

Krieger, D. (2002) *Therapeutic Touch as Transpersonal Healing*, New Cork, Lantern Books.

Martí de Barcelona, Norbert d'Ordal & Feliu de Tarragona, eds. (1932) Francesc Eximenis, *Terç del Crestià*, vol. iii, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», col·lecció B, 4).

Martínez, T. & I. Micó (1991) «Els pobres a la literatura catalana medieval», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 67, pp. 25-66.

Menhardt, H. (1930) «Pharmacologie catalane: un manuscrit catalan dans la bibliothèque de l'êveque à Klagenfurt-Autriche», *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura*, 3, pp. 245-267.

Molins de Rei, Daniel de, ed. (1927) Francesc Eximenis. *Regiment de la cosa pública*, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», 13).

Moran, J. (2004) «El foc (de sant Antoni) en els *Col·loquis* tortosins de Despuig», dins *Estudis d'història de la llengua catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 117-119.

Naccarato, F., ed. (1981) Francesc Eximenis, *Lo libre de les dones*, introd. de C. Wittlin, Barcelona, Curial.

Orriols i Monset, L. (1993) *Manuscrits del bé i del mal. Arxius vigatans (segles xiv-xvii)*, Barcelona, Rafael Dalmau.

Perarnau i Espelt, J. (1982) «Activitats i fórmules supersticioses de guarició a Catalunya en la primera meitat del segle xiv», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 1, pp. 47-78.

Ramón Sapena, R., I. Betlloch Mas & E. Chiner Vives (2007) «Medicina màgica a les comarques de la Marina. Papers masculins i femenins», *Feminismo/s*, 10, pp. 17-29.

Renedo, X. (2002) «Eiximenis i el bon ús del vi», *Estudi General*, 22 (= *Miscel·lània d'Homenatge a Modest Prats*, vol. ii), pp. 251-277.

— *et alii*, eds. (2005) *Francesc Eximenis. Dotzè llibre del Crestià*, 1,1, Girona, Universitat de Girona, Diputació de Girona.

— (2008) «El papagai i l'Orient (Notes sobre la història del papagai a l'edat mitjana)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 49, pp. 367-391.

Riera Blanco, M. (2004) «Los médicos y las enfermedades en *Lo Crestià* de Francesc Eximenis (1379-1391)», *Gimbernat*, 42, pp. 275-284.

Riquer, Martí de , ed. (1997) *Llibre de tres*, Barcelona, Quaderns Crema («Sèrie gran», 19).

Rubió i Balaguer, J. (1943) *Vida española en la época gótica*, Barcelona, Editorial Alberto Martín. [Ed. facs., Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985.]

Rubio Vela, A. (1979) *Peste Negra; crisis y comportamientos sociales en la España del siglo XIV. La ciudad de Valencia (1348-1401)*, Granada, Universidad de Granada.

— (1984) *Pobreza, enfermedad y asistencia hospitalaria en la Valencia del siglo XIV*, València, Institució Alfons el Magnànim / Diputació de València.

— (1985) *Epistolari de la València medieval*, València, Institut de Filologia Valenciana («Biblioteca Sanchis Guarner», 11).

Rubio Vela, A. & M. Rodrigo Lizondo (1992 [1ª ed. 1984]) «Els beguins de València en el segle XIV: la seua casa-hospital i els seus llibres», dins Antoni Ferrando (ed.), *Miscel·lània Sanchis Guarner*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. III, pp. 185-227.

Sánchez Gozalbo, A. (1923) «Lo mal de sement (un capítulo de historia de la medicina valenciana)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 4, pp. 104-109.

Schmitt, J. C. (1978) *Mort d'une hérésie. L'Église et les clercs face aux béguines et aux béghards du Rhim supérieur du XIVe au XVe siècle*, Paris, Mouton / École des hautes études en sciences sociales.

Simon de Guilleuma, J. M. (1923) «De l'ús de les ulleres en els països de la Confederació catalano-aragonesa en el segle XIV», *Tercer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, València, Diputació de València i Ajuntament de València, vol. I, pp. 485-501.

Soler, A. (1998) «Espiritualitat i cultura: els laics i l'accés al saber a final del segle XIII a la Corona d'Aragó», *Studia Lulliana*, 38, pp. 3-26.

Solomon, M. (1995) «Translating disease: the vernacular medical treatise in the late medieval Kingdom of Aragon», dins R. Recio (ed.), *La traducción en España ss. XIV-XVI*, León, Universidad de León, pp. 91-103.

— (1997) *The literature of misogyny in medieval Spain*, Cambridge, Cambridge University Press.

— (1999) «Fictions of infection. Diseasing in the sexual other in Francesc Eiximenis's *Lo llibre de les dones*», dins J. Blackmore & G. S. Hutcheson (eds.), *Queer Iberia: Sexualities, Cultures, and Crossings from the Middle Ages to the Renaissance*, Durham & London, Duke University Press, pp. 277-290.

Soriano, L., G. Sabaté & A. M. Beltran (2003) «Textos mèdics inèdits medievals en català (segles xiv-xv)», *Romance Philology*, 56, pp. 319-353.

Tasis, R. (1959) *Joan I, el rei caçador i músic*, Barcelona, Aedos.

Temkin, O. (1971) *The Falling Sickness: A History of Epilepsy from the Greeks to the Beginnings of Modern Neurology*, Baltimore, John Hopkins University Press.

Veny i Clar, J., ed. (1971), *'Regiment de preservació de pestilència' de Jacme d'Agramont (s. xiv)*, Tarragona, Publicaciones de la Excelentísima Diputación Provincial.

Viera, D. J. (2002) «Francesc Eximenis' brief compendium on medieval miracles: El *Primer del Crestià*, chapters 56-59», *Catalan Review*, 16/1-2, pp. 221-228.

Viera, D. J. & Piqué, J. (2001) «Eximenis, Fra Dolcino and the "malvat hom"», *Antonianum*, 76, pp. 729-746.

— (2003) «Francesc Eximenis i els reis medievals de França», dins M.C. Zimmermann & A. Charlon (eds.), *Actes del Dotzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Universitat de Paris IV / Sorbonne, 4-10 de setembre de 2000*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. ii, pp. 23-30.

Vila, S. (1984) *La ciudad de Eximenis: Un proyecto teórico de urbanismo en el siglo xiv*, Valencia, Diputación Provincial de Valencia.

Webster, J. R. (1981) *Medieval Catalan Folklore. Excerpts from the Works of Francesc Examenis, 1327?-1409*, St. Andrews, University of St. Andrews («Folklore Seminar Papers», 3).

Wittlin, C. (2007) «¿És veritat que Francesc Eximenis "inventava autors, títols de llibres, i noms de reis i d'altres persones" i que patia d'una "ingenuïtat i credulitat sense límits"?», dins S. Martí *et alii* (eds.), *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Girona, 2003)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. iii, pp. 35-55.

Wittlin, C. *et alii*, eds. (1986), Francesc Eximenis*, Dotzè llibre del Crestià*, ii,1, Girona, Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona.

— eds. (1987), Francesc Eximenis,. *Dotzè llibre del Crestià*, ii, 2, Girona, Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona.

PAOLO EVANGELISTI

PER UN'ETICA DEGLI SCAMBI ECONOMICI. LA FUNZIONE CIVILE DEL MERCATO IN EIXIMENIS E NELLA PEDAGOGIA POLITICA FRANCESCANA (1273-1493)

Ge son nesun Zudei qui ponat iterum Christum in cruce hodie?

Bernardino da Feltre, *De fructu vinee reddendo*
Sermoni del B. Bernardino da Feltre ... (1940: 316)

1. TRA SCIENZA DELLA POLITICA E LINGUAGGIO DELLA POLITICA

Da circa un ventennio la storia del pensiero politico e la filosofia politica europea hanno registrato con crescente consapevolezza l'insufficienza di un approccio frontale alle categorie politiche. Da prospettive teoriche diversificate storici e filosofi della politica (e dell'antipolitica, intesa nel senso produttivo che Roberto Esposito (1992) dà a questa categoria concettuale)[1] hanno saputo cogliere, in un processo che credo tutt'altro che compiuto, i limiti effettuali di una *political science* «oltreatlantica»

1. Si legga tra le molte riflessioni dello studioso quanto affermava nel 1999 nella prefazione alla seconda edizione di un'opera apparsa undici anni prima: «si deve dire che l'impolitico non si divide dal politico —ma condivide il suo medesimo spazio. E' condivisione del politico o, ancora meglio, il politico *come* condivisione: all'estremo opposto del pericolo gnostico si apre lo spazio di pensiero della comunità» (Esposito 1999: XXII).

Caplletra 48 (Primavera 2010), pp. 211-236

fondata su approcci esclusivamente descrittivi e normativi, su una modellistica che costruiva, e costruisce ancora, su queste basi, etiche pubbliche e categorie esplicative dell'organizzazione politica e civile.

Questo approccio fecondo, che intende superare l'apodittica assertività degli scienziati della politica ancorati ad un'interpretazione appunto modellistico-normativa della dimensione civile e delle ragioni fondanti del vivere comunitario, ha portato, anche in Italia, una crescente attenzione per il pensiero di chi aveva riflettuto con metodi non hobbesiani sulla dimensione politica dell'uomo, sulle basi profonde della legittimazione dello Stato e sul valore funzionale del concetto di autorità. Pochi nomi di riferimento: Hannah Arendt, Eric Voeglin, Romano Guardini, il Carl Schmitt del *Römischer Katholizismus und politische Form* e del *Verfassungslehere*, Elias Canetti, Simone Weil, sino agli studi sviluppatisi a partire da questi autori di Pier Angelo Schiera (1999) Pier Paolo Portinaro (1999) e Roberto Esposito (1998) ma anche alle opere di Natalino Irti pubblicate tra il 1999 ed il 2008 (Irti 2008: 51-53).

Questa presa d'atto di una impossibile rinuncia alla complessità del pensiero politico, della sua storia ha, in definitiva, riproposto la necessità di pensare la politica nella sua intima essenza relazionale ed umana, comunitaria se si vuole. Ed in tale prospettiva è evidente la fecondità euristica di un approccio storico capace di considerare, di studiare le parole di lunga durata del lessico politico non come entità sigillate, chiuse nel loro valore semantico attuale, ma come termini, territori di confine di linguaggi, spie di una stratificazione epocale che restituisce a quelle parole densità storica e spessore concettuale. La modernità e la globalizzazione non sono certo un fatto apocalittico, e non uso volutamente il plurale. Tuttavia é evidente un rischio interno alle logiche di una modernità declinata esclusivamente come forza economica inglobante l'intera vita dell'uomo. Questa modernità porta con sé il rischio concreto di una immunizzazione da ogni forma di sentire comunitario, da ogni dimensione di bene comune, magari costruendo ed offrendo a ben pochi eletti nuove dimore, esclusivamente economico-finanziarie come i fondi sovrani d'investimento sui quali, in chiave storico-politica, ci ha invitato a riflettere Paolo Prodi (2007: 963-974).

In questo quadro allora può essere utile lo sviluppo minuto, umile, dello studio della storia delle parole. Di parole che hanno prodotto, nella lunga durata della storia europea, capacità comprensive, esplicative e forme razionali di interpretazione della politica e del vivere comunitario. Intendo proprio quelle parole che, tra Medioevo ed Età Moderna, sono divenute lessemi e «termini», attraverso una significativa media-

zione cristiana-patristica, giuridica, specificamente canonistica e conciliare, ma anche sviluppatasi nei territori testuali meditativo-ascetici e omiletico-esortativi degli ordini monastici e religiosi.

In questo orizzonte un apporto significativo viene da una composita e feconda tradizione di studi medievistici che ha visto convergere nel corso degli anni studiosi del pensiero e degli ordinamenti giuridici come Paolo Grossi, Giovanni Tarello, Pietro Costa con una scuola di storici della Chiesa, della società e dell'economia che ha in Ovidio Capitani il suo ineludibile punto di riferimento seminale. Oggi credo che questi filoni di studio siano suscettibili di una rinnovata lettura storiografica circa gli apporti conoscitivi ed epistemiologici che hanno offerto nel corso di oltre un cinquantennio, proprio incrociando territori e percorsi di una riflessione storico-politica e filosofica che non necessariamente ha conosciuto e riconosciuto quanto questa medievistica possa offrire ad una serie di discipline e di questioni ermeneutiche aperte negli ambiti dello studio dei secoli successivi all'Età di mezzo.

Nei limiti di queste pagine intendo portare un contributo concreto alla storia della formazione del lessico politico concentrando l'attenzione su uno spicchio di testualità prodotta dal francescanesimo mediterraneo nei secoli che videro il maggior successo dell'esperienza religiosa e sociale del pauperismo evangelico e volontario incarnato dai seguaci dell'Assisiate. E' un dato acquisito dalla storiografia di questi ultimi anni il decisivo contributo che la parola e l'azione francescana hanno dato alla comprensione ed alla possibilità stessa di legittimare e codificare pratiche sociali, strutture organizzative e tecniche del mercato dei beni materiali e, segnatamente, del denaro nell'Europa medievale e della prima età Moderna. Nel ripercorrere la testualità minoritica che affronta, verbalizza e codifica queste dimensioni dell'agire sociale, risulta evidente un'osmosi. Quella che si realizza tra percorsi, ragioni, costruzione di valori e di disvalori per le pratiche dell'economia e del mercato e ciò che, analogamente, si realizza nei territori della riflessione che oggi diremo civile, comunitaria, dell'etica della politica. Un corposo *dossier* testuale prodotto e diffuso nei centri più importanti del Mediterraneo indica come le riflessioni francescane sulla *res publica* e le sue ragioni fondanti focalizzino l'attenzione in maniera equivalente ed equilibrata sulle strutture di legittimazione delle istituzioni di governo, dei titolari del potere e, insieme, sulle istituzioni e sugli attori del mercato, delle prassi commerciali, delle norme e delle tecniche che presiedono e governano l'accesso al denaro.

2. QUALI REGOLE PER QUALE MERCATO

L'*utilitas* della *res publica*, il profitto della comunità politica sono categorie esplicative e coessenziali del discorso francescano che elabora e mette a fuoco, lessemi, forme e criteri della legittimità delle istituzioni civili. Testimonianze evidenti e dirette si colgono in numerosi passi di opere scritte da esponenti del francescanesimo che esercitarono funzioni consiliative presso istituzioni cittadine e regni in un territorio che si estende da Valencia a Padova, da Barcellona a Palermo, da Montpellier a Firenze. L'arco cronologico si coglie dai nomi di alcuni di questi esponenti: Arnau de Vilanova, Ramon Llull, Francesc Eiximenis, sino a Giovanni da Capestrano e, dopo di lui, Bernardino da Feltre.

Per risalire a testi della fine del XIII secolo, basti ricordare che in almeno tre opere destinate ai regnanti di Sicilia e d'Aragona (*Allocutio Christini*, *Raonament d'Avinyò*, *Ars Catholicae Philosophiae*) Arnau de Vilanova poneva come esplicito criterio di legittimità di governo e dell'esercizio del potere sovrano precisi e pubblici criteri di amministrazione della moneta del regno. Delegittimando quel sovrano incapace di cogliere il valore immateriale del simbolo politico ed economico rappresentato dalla divisa del regno, allorquando procedesse a svalutazioni fraudolente ovvero compiute in segreto, provocando così un crollo nella credibilità del mezzo di scambio che è elemento essenziale per tutti coloro, *subditi-fideles*, che hanno accesso al mercato (Perarnau 1992: 113; Perarnau 1991: 92; e Batllori 1947: 174). In questi passi Arnau è pienamente consapevole che l'affidabilità e la fiducia nel sovrano, e nel regno —dunque anche la correlata lealtà politica— si misurano e si mantengono solo se esiste e si garantisce credibilità e fiducia nel mezzo di scambio utilizzato da tutti i sudditi i quali, con la messa in circolazione dei loro beni, contribuiscono all'esistenza del mercato, al benessere della *res publica*, alla difesa del patrimonio pubblico del regno.

Un governo sovrano, dunque, amministrando il mezzo di scambio comunitario deve pensarsi, anche nella prassi del governo della moneta, come soggetto attivo del mercato e come «impresa utile». Al punto che la moneta diventa paradigma essenziale in cui si sostanzia l'*utilitas publica*. Il principe che agisce contro di essa, che «no sab conèxer o jutyar què profita o nou a la pública hutilitat» (Batllori 1974: 175) è infatti colui che accetta le proposte di consiglieri «ignoranti e perversi» che lo invitano a cambiare di frequente la moneta e ad alterare il suo titolo («mudar moneda e minvar sovén la lig de la primera», Batllori 1947: 174) o, ancora, a procedere ad una frequente coniazione di nuove monete.

«I sudditi» —afferma Arnau— «pongono volontariamente e di buon grado in comune con il principe tutti i loro beni»,[2] ma seguendo parametri ben precisi che orientano i loro comportamenti: la fiducia e la legalità che si consolidano nelle loro menti in virtù della verità nei rapporti con il sovrano, la lealtà della promessa che consente loro di stipulare con la parola atti validi e quindi di darne concreta esecuzione. Ogni azione necessita di questo orizzonte fiduciario per poter generarsi e dispiegare appieno i propri effetti: «Omnia namque bona subditorum principi iusto sponte communicantur, propter veritatem, quam servat in mente quoad fidem sive legalitatem, et in verbo quoad promissionem, et in opere quoad executionem» (Perarnau 1992: 113).

In queste opere —che precedono di alcuni decenni i testi di Nicola Oresme, e di più di un secolo le riflessioni e le codificazioni che altri francescani, appartenenti al primo ordine dei Minori, formuleranno sul valore civile del credito, sulla funzione politica del mercato anche come strumento cristiano di costruzione della *res publica*— viene in chiaro che la comunità politica di un *regnum* si realizza in maniera imprescindibile dentro una dimensione di mercato, entro un'arena civile degli scambi che richiede regole e norme le quali, si badi bene, si possono affermare e rispettare solo se sono il frutto di una dialettica tra i diversi attori che si riconoscono in quell'ambito politico ed economico.

Oltre ottant'anni dopo un francescano al servizio della corona aragonese e delle istituzioni cittadine della seconda città mercantile di quella corona, Valencia, affermerà in un testo consiliativo, di etica per il sovrano che (Renedo 2005: 305, corsivo nostro)

> *Lo diner és mesura e regla dada als hòmens per la ley instituent la sua valor*, e és dit encara que lo diner és fermança de veritat e testimoni a l'hom a reebre de l'altre certa quantitat de roba o de açò que demana, per tal, tota senyoria qui falça aquesta ley comet crim de falç en la cosa pública, axí com fan aquells qui lo diner d'argent, qui val per dret pes dotze diners, fan valer tretze o dotze e malla. No-res menys qui açò fa defrauda lo prohisme de aytant com reeb del diner ultra la valor; no-res-menys és occasió que *tots los comprants e venents sa han a enganar uns als altres* per aquella matexa via; hoc encara *diffama e dóna a gran menyspreu tota la regió on se fa la dita frau* axí com a regió falsant e enganant aquells qui li procuren la vida. E aprés li dóna gran dampnatge en quant aquells qui primerament li aportaven guany e mercaderia li fugen axí com a regió robadora e malvada; no-res-menys, si és príncep, dóna gran desonor al grau que Déus li ha comanat.

2. «Omnia namque bona subditorum principi iusto sponte communicantur, propter veritatem, quam servat in mente quoad fidem sive legalitatem, et in verbo quoad promissionem, et in opere quoad executionem» (Perarnau 1992: 113).

In questa sezione del discorso eiximeniano l'attenzione alla moneta come paradigma della comunità politica si afferma propriamente per mezzo della costruzione e della tutela della credibilità che garantisce non solo i contrattanti e i mercanti della *res publica* ma la stessa struttura politico-istituzionale. Il titolo della moneta e la sua corrispondenza con il valore legale dichiarato costituiscono due fattori imprescindibili della legalità dell'istituzione e misurano il livello di fedeltà che il sovrano offre alla comunità politica. Così, da un lato «la ley», ovvero il titolo ed il corso legale della moneta e dall'altro «los comprants e venents», la costruzione di un mercato affidabile e credibile, divengono i due pilastri della struttura comunitaria e costituzionale. Ancora una volta, reciprocità fiduciaria e credibilità tra i soggetti attori di questa comunità politica ed economica sono considerati valori fondanti, requisiti immateriali indispensabili alla solidità ed alla funzionalità di quelle relazioni.

In un testo scritto qualche anno prima Eximenis, riflettendo sul significato e la funzione delle comunità politiche, sosteneva che i mercanti ed il commercio sono la ragione costitutiva e centrale di una *res publica* autenticamente cristiana; che il bene comune al quale tutti i *cives-fideles* sono chiamati a concorrere è il profitto, il guadagno, della *res publica*. Nel testo che contiene il progetto politico e costituzionale su cui fondare la legittimità e il governo del Regno di Valencia egli rappresenterà questo valore con un sintagma supremo stabilendo un'equivalenza diretta e letterale tra bene della *res publica* e «bene di Gesù Cristo». Per Eximenis (Molins de Rei 1927: 174) l'unico *civis fidelis* è chi ama il bene di Gesù Cristo, non il suo personale, ma il bene di Cristo è, letteralmente, il bene della comunità:

> E llavors lleixen Déu e són d'aquells que diu sant Pau: *Omnes quae sua sunt quaerunt non quae Iesu Christi*; e vol dir que tots aquests aitals amen llavors lo bé proprii e no lo bé de Jesucrist, qui és amor de la cosa pública, e perden així mateix feeltat, la qual és un dels principals fonaments de la cosa pública, així com damunt havem dit.

In un testo stampato assieme al RCP, almeno sino alla fine del XV secolo –considerato per tutto quel secolo un'opera del Gerundense (cf. Hernando i Delgado 2007: pp. 385-568; Evangelisti cds) si affermerà anche che chi nega questo specifico amore per Gesù Cristo, che deve essere superiore a quello per chiunque altro, si macchia di uno dei quattro più gravi peccati che possano essere commessi dal *civis-fidelis* «far danno alla cosa pubblica» (Martí de Barcelona 1929: 122-123).

Esaminando le opere eiximeniane si possono leggere interi capitoli dedicati non solo a valorizzare la funzione politica e civile della professione mercantile ma a definire

codici etici e normativi che definiscono il perimetro e le modalità di accesso al mercato dei beni materiali, nonché ad analizzare funzioni e finalità di politiche del credito pubblico come forme che intervengono direttamente a potenziare o depotenziare i commerci e la stessa forza espansiva del ceto mercantile (Molins de Rei 1927: 167-170):

> En favor, encara, de la mercaderia […] deu ésser vedat comprar rendes e violaris a tot hom qui puixa mercadejar […] emperò empatxen mercaderia, qui sens comparació és molt millor per a la comunitat. E appar-ho a hull, car aquell qui té sos diners en aitals rendes, si li era vedat de no haver-los, posar los hia en mercaderia e treballar hi hia per guanyar per mar e per terra.

Il passo citato, appartenente sia al RCP (cap. XXXIV) che al DC (cap. CCCXC) si conclude invitando i governanti ad agire «en favor de mercaders» ordinando di «tenir veixells per mar a guardar-los de moros e d'enemics»; ed è peraltro significativo che il testo del RCP affermi esplicitamente che i guadagni derivanti da questo regime di utilizzo dei capitali regolato dalla mano pubblica vadano a beneficio del mercante, dell'investitore e della città (Molins de Rei 1927: 170). Una posizione di decisa enfatizzazione del mercato, e degli investimenti per la sua dinamizzazione, che si ritrova anche nel capitolo 194 del DC, vale a dire in una sezione che non ripropone solo quanto il Frate aveva scritto per i governanti del Regno di Valencia, ma si pone come autentico codice di comportamento etico-politico per il sovrano: «les comunitats e·ls senyors qui tenen lurs diners encaxats per ajustar legudament riqueses haguessen molts vexells mercantívols e per navegar e per guanyar, los quals fahessen manar a llurs vassalls mateys, o a altres leyals persones; e axí se enriquehirien los uns ab los altres, e los diners qui estan tancats e sens fruyt lavors darien gran guany als senyor e los vassalls se·n millorarien» (Renedo 2005: 416).

Le dialettiche dello scambio sono anche dialettiche dell'etica dello scambio, sono misure dai confini mobili e appunto mediabili, ancorché ad opera di ben conosciuti e prestabiliti titolari degli spazi e delle ragioni della mediazione. In una decisiva considerazione inserita nel progetto politico costituzionale per il Regno di Valencia il frate gerundense affermerà infatti che se in quella città il grano viene collocato sul mercato ad un prezzo conveniente, che favorisce i mercanti che hanno contribuito a portarlo sul mercato, e, stante questa condizione favorevole, sopraggiungesse una nave carica di grano che, se si scaricasse, provocherebbe una diminuzione del prezzo tale da danneggiare gravemente i mercanti, la comunità in buona coscienza potrebbe consentire ai mercanti di comprare il carico di quella nave e di immagazzinare il grano, poiché

per la comunità è più importante che il prezzo del grano sia un po' più alto piuttosto che l'offerta per un po' di tempo sia maggiore, provocando la rovina dei mercanti.

In questo testo —identico anche quando rifluisce nell'opera fondativa dell'etica e della scienza di governo proposta ai re titolari della Corona catalano-aragonese e a quello di Sicilia (Hauf 1994: 225-226)— occorre tener presenti alcuni lessemi e sintagmi chiave nel contesto funzionale e politico dell'opera in cui sono inseriti: gli *esperti*, come soggetti ai quali viene demandato il compito di stabilire i margini dell'equità civile del prezzo di mercato, la comunità cittadina e la comunità mercantile, come termini difficilmente separabili tra loro, così come il bene ed il vantaggio legittimo del mercante quale membro della comunità di mercato e della comunità civile, nonché il sintagma *buona coscienza* e l'avverbio fondamentale che fa da arbitro in questa determinazione etica ed economica: *ragionevolmente* («raonablement»). La materia, almeno agli occhi del lettore contemporaneo, è concettualmente magmatica, ma la consapevolezza di una tensione, di una gamma di interessi e di valori che entrano in tensione dialettica e che richiedono tutele e forme di garanzia emergono con chiarezza. Si direbbe che il testo francescano, e del Francescano, colga, oltre ogni difficoltà analitica, il cuore della questione superando ampiamente rigidità logico-formali e codificazioni teoretiche in sé concluse. Inoltre, non è di poco momento considerare il passaggio sull'*intentio* del mercante come snodo fondamentale di un'etica degli scambi, e di un'etica civile più in generale, che non trova, in Eiximenis (Molins de Rei 1927: 172-73) come già in Arnau de Vilanova e nell'Olivi, l'unico fondamento nel principio dell'intenzione, della convinzione, ma individua nelle conseguenze pratiche e politiche dei prezzi e delle merci un altrettanto decisivo principio di bilanciamento

> la comunitat ab bona consciència pot consentir als mercaders de comprar la dita fusta e de estojar lo gra, car més val a la cosa pública que lo gra cost queucom més [...] que no si per algun poc de temps lo mercat era major e los mercaders romanien desfets [...] És ver que en aquestes coses la intenció dels comprants jutia tot lo fet. Per què, veja lo mercader així comprant si per aital compra entén si mateix raonablement suportar, e llavors pot en gros comprar la fusta. Mas si entén a induir carestia per què es puixa enriquir a ajustar, llavors de mercaders se tornen regaters e per conseguent deu ésser condemnat.

Weberianamente si potrebbe parlare di una *Gesinnungsethik* fortemente rivista secondo i paradigmi della *Verantwortungsethik* (Weber 1976: 109-110). Il principio dell'intenzione e della purezza della stessa infatti trovano in tutti i lessemi ed i sintagmi chiave che si sono appena messi in evidenza altrettanti fattori che riducono di

molto l'esclusività di questo principio, in ragione delle questioni aperte dalle conseguenze civili ed economiche attraverso le quali gli atti e la *praxis* mercantili vengono eticamente vagliate e validate. Arnau ed Eiximenis dunque come testimoni di una testualità francescana che assume come proprio compito pedagogico e analitico la comprensione delle forme comunitarie, dell'esercizio del potere e dello scambio nel mercato (v. fig. 1).

Riflettere, come i grandi Maestri dell'*Ordo* Pietro di Giovanni Olivi e Duns Scoto, sui paradigmi di legittimazione del civile e dell'economico, emerge come un compito pedagogico coessenziale che indica ai *cives* autenticamente cristiani la necessità di comprendere la funzione civile del mercato e il valore del profitto per la *res publica*, per la politica. Paradigmi ripresi nell'omiletica francescana ad esempio in un sermone di Roberto Caracciolo, nel Quattrocento, ove, dividendo la tribù dei salvati da coloro che saranno dannati, si afferma che i mercanti che lavorano per il bene comune, ovvero «pro rei publicae utilitate» saranno tra gli eletti, ma non gli usurai che sono i primi tra i «mali cives [...] rem publicam destruentes» (Visani 1983: 262-264).

Sono queste radici discorsive e argomentative, questa attenzione di lunga durata ad alimentare le riflessioni, spesso trasformate in norme legali e statutarie, di esponenti dell'Ordine francescano come Bernardino da Siena, Matteo di Agrigento, Giovanni da Capestrano e Bernardino da Feltre allorché riflettono sul mercato come arena comunitaria necessariamente cristiana e sostengono il dovere di governare il mercato del credito intervenendo, tramite la mano pubblica, per soppiantare o circoscrivere drasticamente pratiche del credito e del commercio del denaro ritenute infedeli, in definitiva «giudee».

E ciò avviene in un circuito testuale e discorsivo di cui è parte integrante la stessa produzione pubblicistica, civilistica e canonistica, del XV secolo. In uno scambio fecondo tra operatori del diritto e uomini della *religio* di Francesco, come dimostrano non solo i testi di chi incarnava in sé stesso entrambe queste tradizioni professionali e di studio, come Giovanni da Capestrano (Evangelisti 2008 :159-164) o Bernardino de' Bustis —il suo *Defensorium Montis pietatis*, stampato a Milano nel 1497, con ben cinque edizioni stampate entro il 1518 a Milano, Hagenau e Lione— fu infatti determinante per l'affermazione dei criteri di legittimità politica del credito gestito attraverso l'istituzione del *Mons* (Adams 1967: nn 3347-3349; *Index Aureliensis* 1976: n. 128.311)—, ma anche le famose «bisacce» colme di pareri giuridici da cui traeva il proprio materiale omiletico Bernardino da Feltre (Amadori 2007).

Qui non interessa ripercorrere quanto una storiografia di grande spessore ha già messo in luce, vale a dire l'apporto alla formazione di un'etica economica e al consolidarsi di istituzioni del credito nell'Europa mediterranea al volgere del Medioevo. Importa invece porre l'accento sul legame stretto tra una letteratura francescana e giuspubblicistica studiata troppo spesso attraverso la lente univoca della storia delle politiche della carità, delle istituzioni cresciute a sostegno di una certa povertà cittadina e non invece per il contributo che questi testi offrono, e testimoniano in sé, quali opere capaci di interrogarsi a più ampio spettro, circa le ragioni e le funzioni di un mercato del denaro, sulle funzioni civili del denaro e del credito. E ancora, non dimenticando i legami solidi tra questa letteratura francescana e civilistica quattrocentesca e quei francescani, ascritti al più stretto rigorismo pauperista come Arnau de Vilanova e Angelo Clareno, allorquando riflettono, ad esempio, sul valore comunitario dell'*armarius* del Signore, come luogo simbolico e concreto dove custodire, gestire e far fruttificare il denaro della comunità contrapponendolo all'*armarius* privato dei non *fideles* tesaurizzatori e sterilizzatori della moneta (Evangelisti 2007b: 317-376). Si tratta di riflessioni ed immagini discorsive che rifluiscono oltre un secolo dopo nell'immagine ortopratica del *Mons pietatis* come luogo effettivo di politiche e pratiche del credito autenticamente cristiane.

Si noterà che quest'ampia riflessione sul bene comune, sul mercato e sulla *res publica*, operata dai Minori rivela strette connessioni con un umanesimo civile quattrocentesco (latino e volgare, si pensi non solo all'Alberti, ma agli scritti per la corte aragonese napoletana di Diomede Carafa) ancora troppo spesso presentato dalla storiografia come un blocco antitetico alla religiosità mendicante del Bassomedioevo (su Carafa v. Evangelisti cds, più in generale Todeschini 2002 e 2004). E soprattutto occorrerà rilevare che il francescanesimo che riflette sulla politica e sul mercato, sulla *res publica* e sull'arena civile degli scambi non contrappone una *virtus* attribuita alla *res publica* di contro ad una corruzione attribuita al mercato ed al commercio. In realtà nel linguaggio politico francescano esiste una filosofia della cittadinanza che chiede di integrare le pratiche economiche, la funzione alta e specializzata del *mercator* dentro una concezione della *res publica*, del *bonum commune* e dell'*utilitas rei publicae* di grande spessore e profondità. E per questa via il lessico politico forgiato dai Minori entra nel dizionario del repubblicanesimo civile, offre strumenti di decodificazione e di validazione di strutture politiche ed economiche. Chiede insomma agli storici del pensiero politico di essere studiato e riletto facendo tesoro, con rigorosità critica,

delle lezioni di H. Baron, J. Pocock e H. Arendt, senza condividere, soprattutto con il secondo, quelle posizioni oppositive tra repubblicanesimo civile e liberalismo mercantile che rischiano di annacquare nell'anacronismo grandi lezioni di metodo e preziosi apporti storiografici.[3]

Fig. 1

3. Si leggano in proposito anche le utili riflessioni di Baggioni (2006: 65-91) (v. anche Evangelisti 2007a: 51-52 e nota 83).

3. CRISTO IN CROCE: MODELLO PER REALIZZARE IL BENESSERE CIVILE

In questo quadro vorrei mettere in evidenza la forza di una *Sprachbild* francescana posta a fondamento della legittimazione delle comunità politiche e di mercato proposte come modelli da seguire per le *res publicae* e le istituzioni del Mediterraneo europeo nei secoli del Basso Medioevo e della prima età Moderna. Mi riferisco alla decodificazione politica compiuta dal francescanesimo due-quattrocentesco dell'immagine del Cristo crocifisso e della *Passio Christi* (Evangelisti 2006b). Quell'immagine di Cristo largitivo e caritativo che trova la sua massima espressione fisica e concettuale nella sua morte in croce.

La matrice di questa riflessione sulla funzione della *Passio Christi* è un testo di forte ascendenza bonaventuriana, ampiamente circolante nel Bassomedioevo, ripreso direttamente da Arnau de Vilanova e, per via mediata, ancora nel primo decennio del ‘400, in uno dei testi di etica politica: la *Quarantena de Contemplació* di Joan Eixemeno, scritta su commissione di re Martino il Vecchio, conte di Barcellona e re d'Aragona, a partire da una rielaborazione dell'*Arbor Vitae* di Ubertino da Casale. Si tratta dello *Stimulus amoris* di Giacomo da Milano la cui stesura risale agli ultimi decenni del xiii s.[4] Ed è proprio da questa sezione di testualità, interna all'Ordine minoritico, in cui la componente mistica e di alta spiritualità svolge un ruolo centrale, che consiste l'interesse di tale fonte. Un'opera essenziale nel percorso di costruzione della identità dei Minori al punto che il capitolo xiv («Quod homo debet libenter Christi passionem meditari, et quam fructuosa sit meditatio eius», Mediolanensis 1949: 67) servì da base teologica per la decorazione della «vetrata degli angeli» della basilica superiore di Assisi, ove le schiere celesti tributano gli onori a Francesco proprio in quanto compartecipe della passione di Cristo in ragione delle stimmate ricevute. Caratteristica generale di questo testo (Mediolanensis, 1949: 69) è proprio la costruzione di una pedagogia della contemplazione di Cristo e del suo sacrificio come cammino di perfezione del *pauper Christi*:

> nullam carnem nisi carnem Christi ames. Haec enim pro te et pro totius humani generis salute est super aram crucis oblata; eius igitur passionem in corde rumines continue. Haec autem passionis Christi continua meditatio elevabit, quid agendum, quid meditandum quidve sentiendum sit, indicabit; te demum ad ardua inflammabit.

4. Per una buona messa a punto sulla figura dell'Autore e dell'opera cf. S. Mostaccio (2000: 221a – 223a).

Nel testo di Giacomo la contemplazione e la pedagogia della Croce assumono per il frate destinatario il valore di paradigma esistenziale assolutamente preminente, se non esclusivo, sul piano dell'etica individuale e comunitaria. Il passaggio del capitolo che apre l'opera lo testimonia inequivocabilmente:

> Domine Iesu Christe, cor meum tuis vulneribus saucia et tuo sanguine inebria mentem meam, ut quocumque me vertam, semper te videam crucifixum, et, quidquid aspexero, mihi tuo sanguine appareat rubricatum, ut sic totus in te tendens, nihil praeter te valeam invenire, nihil nisi tua vulnera valeam intueri.

E' dentro la Croce e la passione di Cristo che si articolano e si comprendono le *virtutes* cardine dell'identità francescana, a partire dalla volontaria *paupertas* e *vilificatio* di sé come presupposto di una *supereminentia* che, seppur priva di ogni attributo di ricchezza e di potenza, è comunque una condizione guadagnata e che richiede di essere agita.

Se nel capitolo VI un passaggio sulla passione di Cristo e sulla sua *contemplatio* richiesta al *pauper Christi* indica chiaramente come la capacità contemplativa di immergersi nel senso profondo del sacrificio e della redenzione di Cristo assicuri, a chi ne è capace, uno statuto di gloria e di forza spirituale assolutamente rilevante (Mediolanensis 1949: 29) un secondo *locus*, di notevole valore sia per l'estensione sia per la sua collocazione nell'opera, riguarda la capacità del mistico francescano di saper osservare e comprendere il mondo proprio in virtù della sua conquistata condizione contemplativa. Uno *status* «ascetico», per utilizzare una categoria weberiana, che non lo separa dal *saeculum* e, soprattutto, lo rende capace di interpretare uno spettro amplissimo di attività umane e politiche da una posizione, si badi bene, non di teologica *condescensio infirmorum*, ma di adeguata capacità introspettiva e prospettica, guadagnata grazie alla *meditatio* ed alla *communio* con Cristo e la sua *Passio*. Così se vedrai «aliquos in praelatione temporali sive spirituali dignitate constitutos» ciò non deve allontanarti da loro, né muoverti a stigmatizzazioni o ad esecrazioni, ma farti riflettere poiché «hoc esse factum ad commendandam divina magnificentiam et potentiam». Parimenti questo paradigma esplicativo vale se vedrai altri uomini impegnati intensamente e con passione in affari temporali, in attività sociali e di carità, in attività giurisdizionali, nella ricerca non solo teologica ma anche nelle scienze naturali, sino a coloro che sono «creaturarum occultissima inquirentes et quodlibet verbusculum curiosissime ordinantes» (Mediolanensis 1949: 51-52). Qui al frate contemplativo, unito a Cristo per il tramite della sua passione, viene attribuita una funzione di comprensione

del senso delle attività sociali e politiche che comporta un giudizio di valore positivo che tocca, e senza problematizzazione, anche l'attività scientifica e quella economica.

Si potrebbero citare altri passaggi significativi in questa direzione, contenuti in particolare nel capitolo XIV (Mediolanensis 1949: 67-76) ma credo sia sufficiente tener presente la densità di queste prospettive aperte dalla contemplazione mistica di Cristo passionato e notare invece come riferimenti letterali e strutture logico-argomentative dello *Stimulus* si rinvengano significativamente in testi specificamente redatti dal francescanesimo mediterraneo quali opere di pedagogia civile ed economica. Mi riferisco non solo ai testi vilanoviani destinati a re Federico di Sicilia sul finire del XIII secolo, e al già citato Eixemeno, ma anche ai sermoni di Matteo d'Agrigento, destinati alle comunità cittadine di Salerno, Napoli, Messina e predicati anche nelle più importanti città emporiali iberiche della Corona d'Aragona nel XV secolo (Evangelisti 2006a: 225-253).

Un'implementazione significativa del valore politico-pedagogico della crocifissione di Cristo si coglie in un sermone di Roberto Caracciolo dove non solo quel sacrificio diviene l'ortoprassi cristomimetica proposta a tutti i *cives* che ascoltano il Leccese, ma è la stessa croce, come oggetto ligneo rappresentativo della comunità cristiana, a costituire un segno di salvezza e di governo. Un simbolo ligneo che rappresenta il culmine di una lunga storia di oggetti lignei sacri utilizzati e reinterpretati in questa chiave dal Frate, a partire dall'arca del diluvio sino alla verga di Mosè: strumento di salvezza del popolo ebraico, strumento di governo dopo la traversata del Mar Rosso, strumento di difesa contro i nemici (R. Caracciolo 1472: Sermo LXIX, *De Passione*, f. 249v). Il Leccese indica quindi nella Croce, il simbolo supremo, il «Lignum in quo fixa erant membra patientis» come «cathedra magistri docentis», ed in quel *Lignum* il compimento di una storia, di strumenti e di icone che rappresentano e sacralizzano l'esercizio salvifico del potere, il governo, la cura e la difesa del popolo.

Tuttavia questo simbolo è immediatamente connesso, così come avviene nei testi di Giovanni da Capestrano (Evangelisti 2008) ad una funzione identitaria, ad un messaggio forte di riconoscimento inclusivo e di cristomimesi: Cristo, inchiodato su quella Croce è l'emblema della carità e della *largitio* redentiva, simbolo supremo della *paupertas* volontaria realizzata sino al più totale autospossessamento di sé, ma è anche colui che riconosce e separa, collocato com'è tra le croci dei ladroni, tra chi, riconoscendolo, si salverà e chi resterà nell'*infidelitas*, fuori dalla comunità dei redenti in quanto incapace di comprendere il valore del sacrificio del Salvatore. «Ipsa crux si

attendas tribunal fuit in medio, nam iudice constituto unus quia credidit liberatus, alter qui insultavit damnatus» e ciò «signabat quod facturus esse de vivis e mortuis, alios positurus ad dexteram et sinistram divisio unus ex duobus ad dexteram situs fidei iustificatione salvatur» (R. Caracciolo 1472: f. 250r). La forza di questa immagine identitaria e comunitaria si può comprendere nella sua valenza politica se vediamo, in via esemplificativa, come essa venga utilizzata nei testi di Francesc Eiximenis, di Ramon Llull e di Bernardino da Feltre.

Il Cristo valorizzato e decodificato a partire proprio dalla sua massima espressione di povertà volontaria codificata nella *Passio* e nella sua morte salvifica, si configura in Eiximenis (Wittlin 1986: 51, corsivo nostro) come icona di un modello politico, che diviene anche codice etico e fondamento costituzionale:

> Servir la comunitat qui és pus acceptable cosa a Déu qui al món sia, com digua Aristòtil que com la cosa pública sia cosa divinal, per tal servir a ella en especial és la pus alta obra qui al món sia. *Per què diu que lo Fill de Déu, donant-vos en esta matèria especial eximpli per la cosa pública, tostemps orà o treballà, e a la fi se·n donà la mort.*

Questo Cristo, simbolo per eccellenza della dedizione e del servizio alla *res publica* cristiana, definito «esempio speciale», per chi è chiamato al governo, è anche un mezzo potente ed efficace per richiamare l'attenzione del sovrano al rispetto della sua funzione pubblica (Wittlin 1986: 108) al dovere di distinguere sempre tra la sfera proprietaria privata e ciò che appartiene alla *res publica*:

> [...] segons la doctrina cristiana dada per Jhesucrist, som tenguts de amar més la cosa pública que a tu [il re]; e sàpies [tu, o sovrano] que la cosa pública jamés no serà en ton estament que ella sia sots cativatge teu ne d'altre.

La «doctrina cristiana dada per Jhesucrist», impersonificata dal Cristo che muore in croce non per la salvezza dell'umanità, ma «per la cosa pública» (Evangelisti 2006b: 1098-1106) serve dichiaratamente ad una doppia funzione: definisce in chiave pattista il vincolo tra *cives* e monarca e attiva una forte fidelizzazione tra *cives* e sovrano, dimostrando come Eiximenis sia molto attento a costruire un ventaglio di simboli identitari che, a partire dal valore politico di Cristo, largitivo e caritativo in quanto crocifisso, e della sua esclusiva «doctrina», costituiscono una componente coesiva essenziale del legame immateriale tra *cives-fideles* e *res publica*. In questo quadro argomentativo egli sottolinea molte volte, nelle sue due opere politiche principali, il DC e il RCP, l'importanza di garantire una *agorà* legale degli scambi, un mercato della *res*

publica dove regole e credibilità tra contraenti, affidabilità della moneta, siano valori irrinunciabili, autentici volani della forza politica ed istituzionale delle *res publicae* dove questi mercati sono collocati (fig. 2).

In anni molto vicini a quelli in cui opera Arnau de Vilanova vengono scritti e circolano i primi testi del filosofo di origine maiorchina, Ramon Llull (1232/1235 -c. 1316) fortemente legato al francescanesimo. Llull proviene da una famiglia che partecipò alla conquista militare ed economica dell'isola di Maiorca strappata ai musulmani e che, successivamente, ricoprì incarichi istituzionali svolgendo una rilevante attività mercantile cui egli stesso prese parte prima della sua conversione spirituale avvenuta negli anni 1265-1274. Questo minimo quadro biografico di riferimento è utile per comprendere i caratteri fondamentali della sua identità profonda e i centri di attenzione della sua attività culturale e politica che segnerà un quarantennio febbrile di produzione testuale, sperimentazione filosofica e di militanza attiva sulle due sponde del Mediterraneo: quella cristiana e quella islamica. Qui ci limiteremo ad un'analisi di alcuni passaggi testuali che rivelano una evidente saldatura con una pratica discorsiva ed un'analisi del significato profondo del sacrificio di Cristo che connette le opere del Beato maiorchino alla testualità coeva di Arnau e di Clareno ma anche a quella produzione francescana tardotrecentesca che abbiamo appena considerato.

Inoltre la riflessione lulliana —esattamente come quella proposta da Eiximenis— presenta almeno cinque caratteristiche generali significative per chi intenda studiare la storia della formazione del lessico politico bassomedievale: *a*) essa ha una dichiarata finalità pedagogica, segnatamente veicolata anche dall'utilizzo del volgare in testi che all'epoca restavano nettamente inglobati nella lingua delle università; *b*) ha come interlocutori dichiarati e privilegiati i sovrani, le comunità cittadine ed il ceto mercantile presenti e operanti nel Mediterraneo occidentale (J.N. Hillgarth 1991: 191-234; J.N. Hillgarth 1996: 977-78);[5] *c*) richiama esplicitamente una identità pauperistico-evangelica di matrice francescana come chiave interpretativa della realtà comunitaria, relazionale;

5. Il valore di pedagogia civile e politica per la società catalana è sottolineato da uno dei più attenti studiosi del pensiero e della vita del Beato maiorchino, Hillgarth, quando afferma che Llull «va ser, durant tota la seva vida, un filòsof laic que podia entendre i penetrar el món laic. En les seves obres en català (i en les traduccions medievals al francès, italià, i en un cas a l'anglès) Llull va ensenyar als laics les obligacions que provenien de l'"estat" al que pertanyien. Aquestes són les obres catalanes que apareixen a les biblioteques dels laics mallorquins a l'Edat Mitjana tardana. Aquests lectors van promoure l'ensenyament lul·lià a Mallorca, Catalunya, i Itàlia els segles xv i xvi, i gràcies a ells els ideals lul·lians sobre la reforma social i eclesiàstica s'introduïren gradualment a la societat laica» (Hillgarth 1996: 977-78).

d) viene veicolata non soltanto da opere di tipo enciclopedico o trattatistico ma anche da testi letterari come i *romans* o i proverbi; *e*) riveste una importanza particolare per la sua diffusione coeva e dei secoli successivi in un'area molto ampia del Mediterraneo occidentale, molto ben studiata, tra gli altri da Hillgarth (1996).

Llull (Obrador-Bennàssar 1910: 88-89) riflettendo sul valore e sul senso della crocifissione di Cristo utilizza come metodo ermeneutico e metafora esplicativa il mercato e la logica contrattualistica:

> La vostra sanctetat e la vostra misericordia e la vostra pietat sia *Sènyer Deus*, amada e loada; car en negun obrador ni en negun alfondec ni en neguna fira ni en neguna plassa ni en negun loc no pot hom atrobar, *Sènyer,* tanta bona mercadería a comprar ne a vendre, com fa en la figura de la santa creu preciosa; car aquella es obrador e plassa e mercat on se troben a comprar e a vendre totes gracies e totes benahuiranses et totes glorie. Qui vol comprar a bon mercat, venga, Sényer, denant lo vostre gloriós altar, e guart sus alt en la santa creu on penja la vostra figura; car aquí porà aver bon mercat.

Qui il segno di un contesto sociale ed economico coevo a Llull è evidente nella densa presenza di termini che connotano le pratiche commerciali ed il mercato degli scambi propri del Medioevo mediterraneo. Cristo, la preziosità e la santità della croce sono messi sullo stesso piano, sono paragonati e valorizzati dentro un orizzonte discorsivamente e cognitivamente rappresentato da lessemi specifici: il fondaco, il mercato, la fiera. L'altare di Cristo, la figura di Cristo crocifisso sono il luogo dove si realizzano le migliori condizioni di mercato, dove la presenza non di un Cristo qualsiasi, ma del Salvatore crocifisso si offre come garanzia di «un buon mercato», un mercato ricco qualitativamente e quantitativamente, dunque di un mercato possibile purchè cristiano, dove l'affidabilità è un valore necessario al punto da essere garantita e potenziata dall'icona più sublime, il Cristo della passione redentrice.

In un altro passaggio il Signore viene esplicitamente ringraziato per aver donato agli uomini la scienza mercantile e la pratica del commercio, una scienza e una attività di grande valore, esaltate per la loro virtù trasformativa che muta ed accresce il valore delle merci e per il grande profitto che se ne può trarre. E, ancora, per la possibilità di operare gli scambi in ampi territori, onde assicurare una circolazione dei beni e delle ricchezze. Cristo inoltre, il Cristo crocefisso, è costituito qui a modello del mercante avveduto e competente, invitato a migliorare le sue *performance* di guadagno sul capitale investito nelle operazioni commerciali, sino a giungere, in un altro passo della stessa opera, a considerare il Salvatore paragone e modello non di un mercante

qualunque ma dell'intermediatore finanziario, di chi pratica «l'ofici de correteria» e da questo trae «gran profit» (Obrador-Bennàssar 1910: 130 e 182-183). Llull assegna a questi mercanti, cristiani e cristiformi, capaci di decodificare dal sacrificio redentivo di Cristo criteri orientativi sia nell'arte della mercatura sia nell'attività commerciale, un ruolo importante nella dimensione comunitaria e civile. La loro saggezza e la loro affidabilità, la loro *subtilitas*, cristianamente attuate, divengono infatti un esempio, una capacità di cifrare in sé stessi stili di vita e di consumo che costituiscono criteri di riferimento non solo per l'intera comunità civile ma anche per il sovrano che governa la *res publica* (Galmés 1917: I, 213-214).

> Lo mercader [cristiano e *fidelis*] consira les necessitats de les terres, e per açò va en alcuna terra on ha gran abundancia d alcuna cosa […] primerament consira per la fi qui es general a viure e a bon esser […] aprés […] consira segons lo tronc [*i. e.* secondo lo schema dell'albero lulliano della conoscenza] lo seu bé especial moltiplicat de moltes coses guanyades […] E en totes aquestes coses ha el mercader manera en reebre los significats dels arbres e la participació quels uns arbres han ab los altres; per que aquell sería sobtil e bo mercader qui sabés pendre los significats dels arbres, segons lo procés d aquesta sciencia general.

Riflessioni che si ritrovano anche in un testo destinato alla formazione di Giacomo II d'Aragona: i *Proverbis de Ramon* (Galmés 1928: 266 e 305-306; v. anche Villalba 2000: I, 237-238).

La competenza di questo mercante cristiano consente non solo di valutare le esigenze primarie del mercato, ma di cogliere la domanda e di soddisfare necessità di beni relativi al benessere immateriale dei *cives*. Il mercante —dice Llull (Villalba 2000: 238, corsivo nostro)— considera la finalità principale che è il benessere ed il ben vivere generale, finalità durevole, solida ed affettiva («amabile») ma nella sua attività di compra-vendita egli pone particolare attenzione anche a quelle merci che garantiscono agli uomini civili un godimento aggiuntivo, una migliore soddisfazione nel fruirle che egli definisce «quiete»

> Mercator terrarum necessitates considerat, et ideo in aliquam terram uadit, in qua habetur magnam abundantiam alicuius rei, de qua alia terra indiget, sicut illi, qui uadunt ad locum, ubi fit piper et ubi fiunt panni, et ipsos in terram ducunt, ubi piper neque panni fiunt. Vnde, primo considerat finem, qui generalis est ad uiuendum et *ad bonum esse*, *magnum et durabile, potens et amabile; et considerat in prosperitatibus rerum, in quibus homines habeant quietem*.

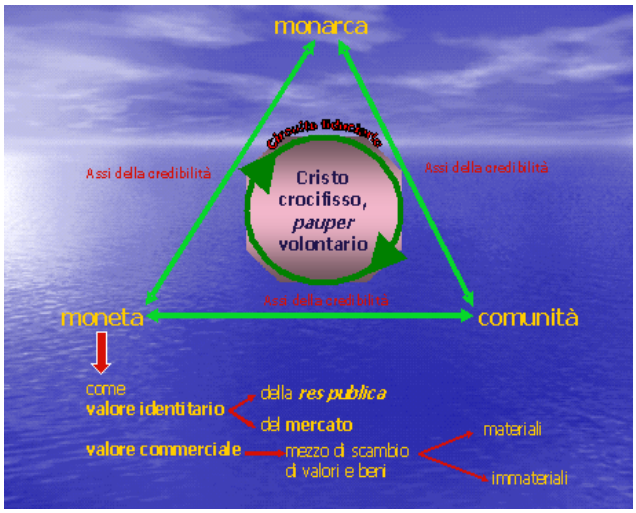

Fig. 2

4. CREDERE NEL MERCATO ED USARE IL DENARO

Oltre un secolo e mezzo dopo, nel 1493, Bernardino da Feltre, in un ciclo di sermoni quaresimali nei quali l'attenzione e l'impegno del frate si concentra sull'istituzione dei Monti di Pietà (due di questi sono specificatamente dedicati all'erigendo Monte di Pavia) sul legittimo diritto a percepire un interesse sui prestiti erogati,[6] e più in generale sulle forme cristiane del mercato e del credito, la figura del Cristo crocifisso viene impiegata ancora una volta per discernere e qualificare prassi utili alla *res publica* e disvalori che la possono danneggiare sia sul piano politico che economico. Almeno ventidue omelie su ottantotto hanno come fulcro pedagogico questioni economiche e riflessioni inerenti l'utilizzo del denaro, mentre in almeno tre la Passione di Cristo è direttamente impiegata come codice cristomimetico e normativo nell'ambito di questioni economiche e mercantili.

Nella sua missione di edificazione di un mercato civile ed esclusivamente cristiano la crocifissione di Cristo come metafora cristomimetica ha un valore politico e funzio-

6. Com'è noto i Monti proposti e fondati con il contributo determinante di Bernardino da Feltre operavano con un interesse del 5%; cf. ad es. Bernardino de Bustis, *Defensorium*, tract. II, pars V, cc. 60r-64v[a].

nale importante e segna anche una forza nuova nella peculiarità che caratterizza la sua utilizzazione proposta al pubblico di *cives* e di autorità civili che seguono Bernardino. Anziché rievocare il sacrificio di Cristo egli pone prevalentemente l'accento su chi può essere identificato come crocifissore di Cristo, dunque su quali comportamenti contemporanei al predicatore ed ai cittadini discenti debbano essere stigmatizzati.

In uno dei sermoni dove più attenta si fa la riflessione sulle corrette pratiche del commercio egli infatti si chiede e domanda ai *cives* di Pavia: «Ge son nesun Zudei qui ponat iterum Christum in cruce hodie?» (Varischi da Milano 1940: 301-320, corsivo nostro). Qui i nemici della croce sono i nemici e gli avversari di un modello di comunità politica, economica e mercantile, sono quei «mali Christiani» che avendo a propria disposizione dei beni non sono capaci di farli fruttificare adeguatamente. Esemplando il suo ragionamento sulla parabola classica dei frutti della vigna Bernardino si interroga sulle migliori modalità di gestione dei beni, sulla qualificazione del prodotto che ogni vero *civis*, appartenente leale alla comunità civile ed economica, deve realizzare e mettere a disposizione di quella *res publica*. «Et qui sunt illi?» Sono coloro che «reddunt fructum parvum aut nullum, tardum et acerbum, reprobatum et amarum». Essi meritano lo stigma comunitario, uno stigma «gravius ... quam infideles», anche perché, a differenza dei «poveri giudei e pagani», essi possiedono la *scientia* della fede cristiana e della conoscenza giuridica e tecnica: «O Pavia, quid dices? que habes lumen non excusaberis per ignorantiam, quia obligaris scire... ». Bernardino sostiene che proprio in virtù di queste *scientiae*, corroborate e legittimate dalla «exhibitio» e dalla «efficacia» della «Passio Christi», i veri *cives* sono tenuti a mettere in atto comportamenti economici adeguati, attenti ad investire con sagacia e oculatezza i propri capitali e nella piena responsabilità di offrire un prodotto pienamente valido, un prodotto dotato di una pienezza qualitativa: non vendere l'uva acerba ma mettere sul mercato un prodotto finito e completo: il vino. «Deus non vult agrestam, vult vinum», ma vuole un «vino dolce e saporito». E il *civis fidelis* deve corrispondere a queste aspettative, attrezzarsi a produrre questa merce qualitativamente matura e in grado di rendere come valore di mercato sulla base di due forti ragioni: egli sa di dover sdebitarsi con Dio, ed egli deve ricordare che il patrimonio ricevuto per farlo fruttificare è «irrigato» con il sangue di Cristo. E più avanti: «O quomodo est parvus fructus de tanta expensa, tantus sanguis effusus est per piantarla».

Tutto il sermone, sapientemente concepito e pronunciato in lingua mescidata, indica dunque che i crocefissori attuali del Salvatore, gli «inimicos crucis Christi», i

negatori di Cristo, equiparabili o addirittura peggiori dei Giudei, sono i *cives* che non adottano un comportamento economico che sta scritto nel Vangelo, che è validato e sacralizzato dal sangue e dalla Passione di Cristo.

Non si tratta, come si può vedere, di una semplice istanza morale ma di un compiuto codice, cristologicamente legittimato, che precisa minutamente —attraverso lo strumento omiletico— il dovere di sviluppare adeguati investimenti, di utilizzare *scientiae* e adottare tecniche che consentano di realizzare un prodotto di pregio che spunta con il suo valore un prezzo alto sul mercato, infine di gestire il guadagno come un bene da far circolare nell'ambito della comunità. Occorre realizzare un prodotto di alta qualità, conseguire da ciò un ottimo guadagno, ma anche far fruttificare quanto ottenuto: «Que sunt uve acerbe? Sunt bona sine charitate».

A conferma di quanto il codice identitario minoritico sia ormai da oltre due secoli entrato a far parte del lessico e delle procedure retorico-argomentative impiegate dai francescani per riflettere e codificare comportamenti politici ed economici dei *layci* proprio in questo sermone si ritrova un intero episodio della vita del *Beatus Franciscus* utilizzato per concludere e rafforzare l'intero apparato pedagogico-normativo appena illustrato. E questo avviene ricorrendo anche alla *passio Christi*, rinnovata nell'*alter Christus* Francesco, potenziando in tal modo la cogenza di quanto affermato nell'omelia. Si legga (Varischi da Milano 1940: 317) al riguardo, uno solo dei passi del sermone:

> Ille [Francesco] statim latus denudavit et manus extendit, in quibus vulnera quasi recentia cruoris non modicum effundebant.

Bernardino dunque guarda a Pavia come ad una comunità politica, ad una *res publica*, che deve interrogarsi sulle modalità gestionali dei beni che produce e consuma, deve riflettere con tutti gli strumenti delle *scientiae* in mano ai cristiani, per realizzare un mercato comunitario dinamico, di elevato livello qualitativo, e, combattendo «l'usura ebraica», essere in grado di controllare con i propri mezzi finanziari e creditizi la gestione del denaro.

Se si osservi lo stendardo del Monte di Pietà che raffigura Bernardino (fig. 3) si coglie immediatamente la centralità della figura di Cristo che conferisce sacralità e certezza a quell'impresa economica e civile proprio attraverso la sua esperienza di crocifisso, la sua impersonificazione della *largitas*. Si tratta di un'icona di grande interesse, che mostra sul piano della comunicazione pittorica e figurativa, quali siano i simboli che sono stati ritenuti più efficaci per realizzare un'immagine identitaria che

rappresenta la forza e l'orgoglio di una comunità. Una comunità legittimata a praticare una politica creditizia che offre sicurezza economica e coesione civile a chi si riconosce nella *fidelitas* e nella credibilità cristiana. Non a caso il mutuo e le pratiche creditizie messe in atto con i Monti di Pietà vennero, nei testi dell'epoca, definite di «mutuo civile».[7] La solidità marmorea del monte, il sacco ricolmo di denaro, la presenza di Cristo passionato, la funzione pedagogica di chi sa interpretare il senso della *paupertas* volontaria e l'uso appropriato delle ricchezze («nolite diligere mundum») esprimono al massimo livello il senso ed il valore di questa impresa civile: «Haec est victoria / Quae vincit mundum / Fides nostra»; è questa l'epigrafe scolpita nella base marmorea su cui poggia lo stendardo del *Mons Pietatis*.

Fig. 3. Stendardo del Monte di Pietà di Reggio Emilia (fond. 1494) con Bernardino da Feltre (Reggio Emilia, Bipopo Carire)

7. Si legga un passaggio di Annio da Viterbo, domenicano che scrive su richiesta di Bernardino da Feltre, nell'ambito di un trattato pubblicato tra il 1495 ed il 1497: «Cum pretio iuris divini: rectores civitatum obligentur providere de mutuo in promptu habendo ut succurratur civibus pauperibus qui sunt intra portas illius civitatis ut non sit omnino civis indigens et mendicus ut dictum est *Deuteronomii ca. XV* effectum est ut duplex genus mutui sit inventum a communitatibus. Unum iudaicum, alterum civile. Iudaicum est quod a iudeis in promptu habetur cum usura statuente cum illis communitate capitula quibus cogantur christiani reddere usuras iudeis et illis locare domos. Civile autem est quod in commune statuunt quod et si pro diversarum civitatum possibilitate varietur in hoc tamen convenit ut ex elemosynis constituatur quedam summa pecuniarum puta mille aureorum perpetuo pauperibus civibus dicata et pro eis perpetuo servanda et augenda» (Annio da Viterbo 1495-97: c. 3v).

Proprio sul piano iconografico questa immagine —e quella del Monte di Pietà fondato a Ferrara nel 1507 (fig. 4) che contiene il medesimo Cristo passionato ed il messaggio francescano del «nolite diligere mundum»)— testimoniano la saldatura di un lungo percorso lessicale, retorico-argomentativo e pedagogico sviluppato dal minoritismo che da oltre due secoli aveva saputo penetrare, comprendere e codificare, prima ancora delle norme civili, una serie di *Sprachbilder* capaci di fondare l'accettabilità di determinati valori e costruire in tal modo la legittimazione di un'ideologia civile.

Fig. 4. Vicino da Ferrara, Bernardino da Feltre (Ferrara, Pinacoteca nazionale)

Paolo Evangelisti
Università degli Studi di Trieste
Archivio storico della Camera dei deputati Roma

BIBLIOGRAFIA

Adams, H.M. (1967) *Catalogue of Books printed on the Continent of Europe 1501-1600 in Cambridge Libraries*, Cambridge, Cambridge University Press.

Amadori, S. (2007) *Nelle bisacce di Bernardino da Feltre. Gli scritti giuridici in difesa dei Monti di Pietà*, Bologna, Editrice Compositori.

Baggioni, L. (2006) «La repubblica nella storia: la questione dell'umanesimo civile», *Storica*, xii, pp. 65-91.

Batllori, Miquel, ed. (1947) Arnau de Vilanova, *Raonament d'Avinyó*, in *Obres Catalanes,* i, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», 53-54), pp. 167-221.

de' Bustis, Bernardino (1518) *Defensorium Montis pietatis longe validissimum: a frate Bernardino de Busti minoritano ... elucubratum ...* , Lyon.

Caracciolo, Roberto (da Lecce) (1472) *Quadragesimales de Poenitentia*, Venezia.

Esposito, R. (1998) *Communitas : origine e destino della comunità*, Torino, Einaudi.

— (1999) *Categorie dell'impolitico*, Bologna, Il Mulino. [2ª ed.]

Evangelisti, P. (2006a) *I Francescani e la costruzione di uno Stato. Linguaggi politici, valori identitari, progetti di governo in area catalano-aragonese*, Padova, Edizioni Biblioteca Francescana.

— (2006b) «Metafore e icone costitutive del discorso politico francescano tra Napoli e Valencia (xiii-xv s.)», *Studi storici*, 47, pp. 1059-1106.

— (2007a) «Misura la città, chi è la comunità, chi è il suggetto, chi è nella città», in Paolo Prodi *et alii* (eds.), *Identità cittadina e comportamenti socio-economici tra Medioevo ed Età Moderna*, Bologna, CLUEB, pp. 19-52.

— (2007b) «Relazioni di potere ed etiche per il potere. Clareno, Filippo di Maiorca e la testualità politica francescana catalano-aragonese», in *Angelo Clareno francescano. Atti del xxxiv Convegno internazionale, Assisi, 5-7 ottobre 2006*, Spoleto, pp. 317-376.

— (2008) «Metafore cristologiche per l'etica politica. Fonti e percorsi di ricerca nei testi di Giovanni da Capestrano», in Alvaro Cacciotti e Maria Melli (eds.), *Giovanni da Capestrano e la riforma della Chiesa*, Milano, Edizioni Biblioteca Francescana, pp. 141-168.

— (cds) «Al posto della felicità: costruire il bene comune e la prosperità della res publica», in Franck Collard (ed.), *Colloque international Pouvoir d'un seul et Bien commun. La pensée et l'exercice du* bonum commune *dans les monarchies médiévales*, París, Université de París x-Nanterre.

Galmés, Salvador, ed. (1917) Ramon Llull, *Arbre de Sciencia*. *(Obres de Ramon Lull. Edició Original)*, I, Palma de Mallorca, Comissió Editora Lul·liana / Diputació Provincial de Balears / Institut d'Estudis Catalans.

— (1928) Ramon Llull, *Proverbis de Ramon*, in M. Obrador, S. Galmés *et alii* (eds.), *Obres de Ramon Lull. Edició Original*, Palma de Mallorca, Comissió Editora Lul·liana / Diputació Provincial de Balears / Institut d'Estudis Catalans.

Hauf, Albert, ed. (1994) Francesc Eiximenis, *Lo Crestià. (Selecció)*, Barcelona, Edicions 62. [2ª ed.]

Hernando i Delgado, Josep (2007) «Obres de Francesc Eiximenis en biblioteques privades de la Barcelona del segle XV», *ATCA*, 26, pp. 385-568.

Hillgarth, J.N. (1991) *Readers and Books in Majorca, 1229-1550*, I, Paris, CNRS.

— (1996) «Vida i importància de Ramon Llull en el context del segle XIII», *Anuario de Estudios Medievales*, 26, pp. 967-978.

Index Aureliensis. Librorum Sedecimo Saeculo Impressorum (1976) Aureliae Aquensis, VI.

Irti, N. (2008) *La tenaglia. In difesa dell'ideologia politica*, Bari, Laterza.

Mediolanensis, Iacobus, (1949) *Stimulus Amoris*, Firenze, Quaracchi.

Martí de Barcelona, OM Cap, ed. (1929) Francesc Eiximenis, *Doctrina Compendiosa*, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», 24).

Molins de Rei, Daniel de, OM Cap, ed. (1927) Francesc Eiximenis, *Regiment de la cosa pública.* Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», 13).

Mostaccio, S. (2000) «Giacomo da Milano» in *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma, Treccani, pp. 221a - 223a.

Obrador-Galmés (1910) M. Obrador, S. Galmés *et alii* (eds.), Ramon Llull, *Libre de Contemplació en Deu,* III *(Obres de Ramon Lull. Edició Original)*, Palma de Mallorca, Comissió Editora Lul·liana.

Perarnau, Josep, ed. (1991) Arnau de Vilanova, «L'*Ars Catholicæ Philosophiæ* (primera redacció de la *Philosophia catholica et divina*) d'Arnau de Vilanova», *ATCA*, 10, pp. 7-223.

— (1992) Arnau de Vilanova, «L'*Allocutio Christini...* d'Arnau de Vilanova. Edició i estudi del text», *ATCA,* II, pp. 7-135.

Portinaro, P. P. (1999) *Il realismo politico*, Roma/Bari, Laterza.

Prodi, P. (2007) «Non rubare. Il settimo comandamento nella storia dell'Occidente», *Il Mulino*, LVI, pp. 963-974.

Renedo, Xavier *et alii*, eds. (2005) Francesc Eiximenis, *Dotzè Llibre del Crestià*, 1,1, Girona, Universitat de Girona i Diputació de Girona.
Schiera, P. A. (1999) *Specchi della politica: disciplina, melancolia, socialità nell'Occidente moderno*, Bologna, Il Mulino.
Todeschini, G. (2002) *I mercanti e il tempio. La società cristiana e il circolo virtuoso della ricchezza fra Medioevo ed età moderna*, Bologna, Il Mulino.
Todeschini, G. (2004) *Ricchezza Francescana. Dalla povertà volontaria alla società di mercato*, Bologna, Il Mulino.
Varischi da Milano, Carlo, OFM Cap, ed. (1940) Bernardino da Feltre, «De fructu vinee reddendo», in *Sermoni del Beato. Bernardino Tomitano da Feltre,* Milano, Vita e Pensiero / Unione Tipografica.
Villalba, Pere, ed. (2000) Ramon Llull, *Arbor scientiæ,* i-ii, Turnhout, Brepols (CCCM, 180A-B).
Visani, Olga, ed. (1983) Roberto Caracciolo, *Quaresimale padovano 1455*, Padova, Messaggero.
Viterbo, Annio da (1495-97) *Questiones due disputate super mutuo iudaico et civili et divino*, in *Mons Pietatis Pro Monte Pietatis consilia*, Venezia, Giovanni Tacuino.
Weber, M. (1976) «La politica come professione», in —, *Il lavoro intellettuale come professione*, Torino, Einaudi.
Wittlin, Curt *et alii*, eds. (1986) Francesc Eiximenis, *Dotzè Llibre del Crestià*, ii, 1, Girona, Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona.
— (1987) Francesc Eiximenis, *Dotzè Llibre del Crestià*, ii, 2. Girona, Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona.

SADURNÍ MARTÍ

NOTES SOBRE LA TRADICIÓ TEXTUAL DEL *LLIBRE DELS ÀNGELS* DE FRANCESC EIXIMENIS

1. INTRODUCCIÓ[*]

L'edició completa de les obres de Francesc Eiximenis és una empresa filològica que presenta dificultats objectives, no només perquè les obres tenen un pes material més que considerable, sinó també per la gran quantitat de testimonis manuscrits i impresos que cal col·lacionar. Amb l'objectiu d'ajudar a superar aquestes dificultats, ja fa alguns anys que l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona ha emprès la publicació de les *Obres de Francesc Eiximenis*, i avui afortunadament podem afirmar que les obres d'Eiximenis, especialment les inèdites, ja tenen equips de treball que s'ocupen de la preparació de les edicions corresponents. Paral·lelament, i en la mateixa línia de treball, s'ha iniciat una nova descripció integral dels testimonis manuscrits i impresos de Francesc Eiximenis, els primers resultats de la qual es podran consultar en línia ben aviat.[1] En el marc que acabo de descriure fa temps que un equip treballa en l'edició crítica del *Llibre dels àngels* (en endavant LA), escrit

(*) Aquest article pertany al projecte de recerca *CODITECAM II: Eiximenis y cancioneros* (FFI2008-05556-C03-03/FILO) de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona. Aprofito l'avinentesa per agrair les facilitats que he trobat, al llarg de la preparació d'aquest treball, a l'Arxiu Capitular de Barcelona, a l'Arxiu Capitular de Girona i a la sala de reserva de la Biblioteca de Catalunya.

1. Remetem a la base de dades *Eiximenis DB* per a les descripcions codicològiques dels gairebé dos-cents manuscrits de Francesc Eiximenis (<http://www. eiximenis.narpan.net>). També es pot consultar una descripció dels testimonis catalans del *Llibre dels Àngels* a Gascon (1992: 25*-148*).

a València el 1392. Aquesta obra, dedicada al mestre racional Pere d'Artés, combina una instrucció, modulada per al gran públic, sobre coneixements angelològics amb orientacions sobre les relacions dels homes amb els àngels, en una línia de devoció pràctica que marcarà les obres posteriors a la cancel·lació de l'ambiciós projecte de *Lo crestià*. D'una llargada mitjana sensiblement menor als lliuraments de l'enciclopèdia eiximeniana, el LA està dividit en cinc tractats, destinats monogràficament a aspectes de la naturalesa angèlica i de la relació dels àngels amb el món creat sublunar. El LA va tenir un èxit fulminant i va ser una obra molt llegida i copiada des de la seva publicació, i la seva ombra s'allargassa, encara, fins a la Guerra dels Segadors, quan se'n va imprimir un fragment per a ser emprat com a arma política.[2] Com que, a diferència d'altres autors contemporanis, les obres d'Eiximenis no només es van difondre en el seu entorn immediat, conservem traduccions del LA al castellà, al francès, al llatí i al flamenc, en una trentena de testimonis manuscrits i impresos.

L'edició que estem preparant incorpora una visió àmplia del concepte de tradició textual i vol tenir en compte també les dades que, provinents de la tradició indirecta i més en general de la història del text, puguin ajudar a entendre la transmissió i la recepció de les obres d'Eiximenis.[3] En aquest sentit cal tenir en compte que, de fet, alguns dels testimonis indirectes són tan o més antics que els directes i, per tant, molt propers als primers estadis de difusió. La preparació de la nostra edició va començar amb una descripció exhaustiva dels testimonis directes i indirectes, i actualment estem elaborant una col·lació completa de la tradició catalana, que es va completant paral·lelament amb sondejos de la tradició indirecta plurilingüe.[4]

Aquest article és un primer tast de l'estudi de la tradició catalana i és ben conscient tant de les dificultats que presenta aquesta tradició textual com del fet que l'existència de poques publicacions ecdòtiques sobre aquesta obra obliga a anar amb peus de plom quan es fan afirmacions de conjunt. De fet, a banda de les escasses indicacions que

2. Sobre l'estructura i la influència del LA ens permetem de remetre a S. Martí (2003: 14-31), i de manera més general, també a A. Hauf (1990: 59-82). Per a l'episodi de la guerra dels segadors com a exemple de la influència del LA més enllà de l'Edat mitjana, cf. García López (2002).

3. Al final d'aquest article es publica una llista dels vint-i-quatre testimonis catalans del LA, acompanyats de les seves sigles identificatives. Com que en alguns casos difereixen de les usades per Gascon (1992), per tal d'evitar confusions al llarg de l'article hem assenyalat les nostres en negreta.

4. Sobre la tradició indirecta eiximeniana remetem a diversos treballs, alguns molt recents. Sobre el LA: Ivars (1923), Rojas (2005 i 2007), Wittlin (2007), Martí (2007 i en premsa); sobre el LD: Wittlin (1983b) i Clausell (1993, 1995-96, 1996, 2004 i 2007); sobre el DC, Guixeras (2002).

hem pogut espigolar dels treball d'abast general sobre Eiximenis, només els estudis que precedeixen les edicions del cinquè tractat del LA, a càrrec de C. Wittlin (1983a), i de l'obra sencera, a càrrec de S. Gascon (1992), han proporcionat dades globals, encara que no totalment satisfactòries, sobre la seva tradició textual.

En el pròleg a la seva edició del cinquè tractat del LA, C. Wittlin (1983a: 29-34) només va reproduir, per la seva pròpia condició d'edició de divulgació, un resum dels indicis que li van permetre de construir la seva edició a partir de dos únics manuscrits, i constata que «la transmissió del text és bastant uniforme i que l'original d'Eiximenis es pot, amb una relativa seguretat, restablir a base del ms. A, controlat amb les lliçons del ms. H» (29). A banda d'altres consideracions sobre els manuscrits, que reprendrem més endavant, fa algunes observacions interessants (1983a: 33) sobre **A**:

> Estem d'acord amb el pare Martí que el ms. A ofereix un text en força llocs estranyament deturpat, però no creiem que el fet que el ms. H sigui (o sembli) «exempt d'errades» l'acosti més a l'arquetip que no el ms. A. Estem convençuts que el copista de A es basava directament en l'esborrany autògraf de l'autor, conservat al convent franciscà mateix on encara vivia Eiximenis. L'amanuense havia de concentrar-se en aspectes pràctics exteriors de l'antígraf, com abreviacions, afegitons, correccions, folis invertits o extraviats etc., i això li feia sovint perdre el fil del raonament de l'autor. En alguns casos on no podia llegir deixà un espai en blanc esperant ajuda. Els seus coneixements de llatí eren més febles del que mostra el nostre aparat crític, ja que callem molt errors seus [...] El ms. A conserva, creiem, alguns aspectes de l'estil d'Eiximenis —que no sembla haver tornat mai a llegir els seus escrits per revisar-hi la llengua— que a tort és considerarien errors de copista.

Per altra banda, l'estudi de Gascon (1992) és, sense cap mena de dubte, un avanç substancial en el coneixement de la tradició textual del LA. La magnitud de l'empresa és notable i els resultats són, en bona part, acceptables, tot i que el mateix autor reconeix que «la major freqüència d'agrupacions de mss. ens porta a establir famílies però [...] les bases són pocs segures i d'aquí que continuem pensant que l'esquema de filiació dels mss. i incunables resultant és encara provisional i llançat com a hipòtesi» (1992: 742). L'aportació de Gascon (1992: 674-743) està construïda a partir de l'estudi de la col·lació completa de tots els testimonis de tres capítols del LA (III 6, IV 2 i V 38). El resultat d'aquest estudi va ser la fixació d'un stemma que es concreta en la utilització de **A** com a manuscrit base i en la construcció d'un aparat selectiu de «les lliçons dels mss. A, H, G i ocasionalment N» (1992: 431). Seguint, com C. Wittlin, una indicació del pare Martí, que comentarem detalladament més endavant (§2), S. Gascon descarta col·lacionar «els textos dels incunables I [=**r**] i II [=**m**] i la còpia de Montserrat de 1807 (γ) derivada de l'inc. I» (1992: 674). De la mateixa manera que C. Wittlin, S. Gascon

entén que la reconstrucció d'un text autèntic per al LA és relativament senzilla perquè «la tradició del text eiximenià presenta poques variants particularment importants i que, per tant, és força homogènia» (1992: 674).[5] Reprodueixo a continuació l'stemma

5. Reproduïm la caracterització ecdòtica dels manuscrits del LA que es pot llegir a Gascon (1992), a la qual ens referirem ocasionalment més tard. **B** «s'agrupa normalment amb O i amb la resta de la família BHOTε. No és una bona còpia del text» (1992: 676). **G** és «un dels mss. més fiables darrera A i H. Manté relacions amb la família BHOTε, cosa que vol dir que ambdues branques GS i R d'una banda i BHOTε de l'altra poden tenir un origen comú o bé hi ha contaminacions entre les dues famílies» (1992: 677). **H** és «dels més fiables, podria agafar-se com a *codex optimus*, però lingüísticament A s'aparta molts cops de la resta, sembla més pròxim a l'estil una mica descurat d'Eiximenis [...]. Podria tractar-se d'un manuscrit pròxim a A, si bé enmig podria haver-hi un o dos manuscrits que els relacionarien. El seu text és molt clar i entenedor, però hi ha modernitzacions [...]. Dins la família BHOTε és la còpia més bona. Rere A aquest còdex fóra el millor per a la transcripció de l'obra» (1992: 678). **J** seria « un manuscrit inclassificable en les famílies BHOTε i GS i R, encara que participa d'ambdues i es relaciona freqüentment amb L, M i N, el primer dels quals sembla tenir lligams textuals [...] forts amb A, amb el qual de vegades s'enfronta a la resta de manuscrits. J és dels manuscrits secundaris que no serveixen per a la bona transcripció del text» (1992: 679). **L** «Considerem que aquest manuscrit pot tenir relació, tot i pertànyer a la segona branca del nostre hipotètic esquema de filiació del manuscrit, amb A potser a través d'altres manuscrits ara com ara perduts. D'ell en deriven I, cosa que hem comprovat fora d'aquest treball, amb originals de l'incunable i microfilm. De I en deriva la còpia de τ» (1992: 681). **M** «Dels manuscrits de segona fila, acostuma a anar juntament amb J i N, amb qui podrien formar una família que indiquem a l'esquema de la filiació dels manuscrits, però amb molts dubtes» (1992: 683). **N** «El fet que aquest manuscrit no tingui ni llacunes importants ni errors respecte de A fa que creiem que es tracta d'un dels millors còdexs de l'obra» (1992: 683). **O** «és dels manuscrits més dolents de l'obra. El seu copista, possiblement un barceloní... Va amb els altres membres de la família BOHTε, si bé estaria en segon rengle en l'ordre, H en primer lloc, B i T en segon lloc, O i e en tercer lloc» (1992: 684-685). **P** «Té poques llacunes i errors i l'hauríem de considerar pròxim a les branques altes de l'esquema de filiació dels manuscrits i incunables. No hem aconseguit de situar-lo en les branques de l'esquema de filiació dels manuscrits i incunables. Però això el posem sota la clau de manuscrits contaminats de la segona gran branca amb altres manuscrits» (1992: 685). **Q** «manuscrit de segona fila, que pot estar contaminat per un o diversos manuscrits. No pot estar situat a les branques altes de l'esquema de filiació de manuscrits i incunables però, un cop consultat l'aparat crític, pensem que no és tan dolent com O, encara que per la lletra de còpia no tingui un aspecte extern de text fiable. Per això també el classifiquem sota la clau de manuscrits contaminats pertanyents a la segona gran branca» (1992: 687). **R** «Manté una relació amb GS, cosa que fa que l'ajuntem amb la família GS en un segon terme, encara que manté relacions, com GS, amb la família BOHTε. És un dels manuscrits de segona qualitat si el comparem amb A, H, G i S» (1992: 688). **S** «S'agrupa molts cops amb el manuscrit G, fent el grup GS amb R. En l'ordre de consulta de la transcripció del text de l'obra, seria el quart: A, H, G, S» (1992: 688). **T** «Llàstima que estigui mutilat i arranjat per un copista del segle xvi. Pertany a la família BHOTε i és en segon terme rere H en aquest grup. No hem pogut classificar el text del segle xvi, que pot haver rebut influències dels incunables I, II i d'altres manuscrits» (1992: 689). ε (=**E**) «S'agrupa amb la família BHOTε, però també amb δ i altres manuscrits. Tot i el fet de ser els manuscrits més antics –de l'any 1404–, presenta molts d'errors i consideren que és tan dolent o més que el còdex O. A vegades s'agrupa amb A i L, però» (1992: 704). ϕ (=**f**$^{\mathbf{1}}$) «pensem que manté una relació més o menys llunyana amb la família BHOTε, probablement amb BOT» (1992: 705).

del LA que S. Gascon (1997: 689) va establir, corregint amb noves dades el que havia defensat a la seva tesi doctoral.

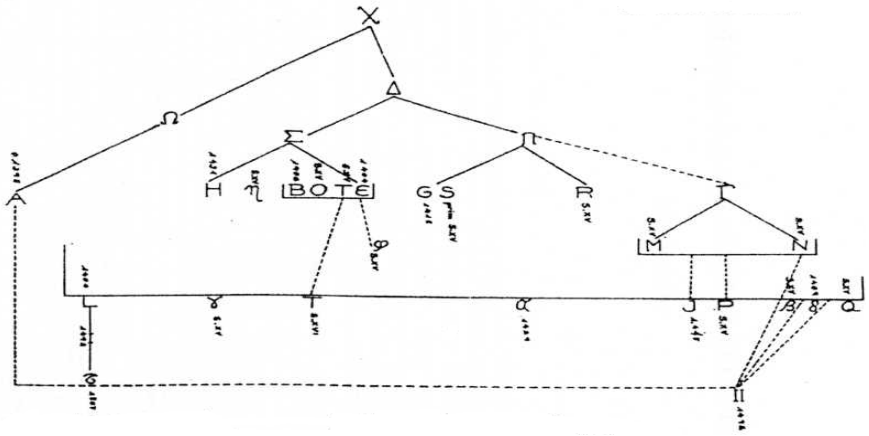

L'stemma de Gascon, com es pot apreciar, divideix la tradició del LA en dues grans branques encapçalades per «l'original escrit o dictat per Eiximenis –perdut i que anomenem X» (1992: 740): una amb l'únic testimoni A, que seria una còpia d'un intermediari perdut Ω, i l'altra on s'aplegarien tota la resta de testimonis derivats d'un exemplar perdut Δ. Aquest exemplar té com a descendència dos grans grups Σ (HηBOTε) i ∏ (GS+R), i un grup Γ (MN) derivat del grup anterior, però de manera insegura i per això assenyalat amb una ratlla discontínua. A continuació indica que «situem sota la clau grossa [...] els mss. contaminats, que són a dir JLPQTαβδγ» (1992: 742). Com es pot observar, S. Gascon situa separadament l'incunable I de II i els fa dependre de famílies distants: L per a I i Nβδ per a II.

Deixant de banda les perplexitats metodològiques que pot provocar el disseny de l'stemma, que la seva explicació un pèl confusa no ajuda gaire a aclarir, és lògic que les dades analitzades per Gascon apuntin més cap a tendències i constel·lacions que cap a grups ben dibuixats. Tanmateix, com mirarem de demostrar de seguida, una aplicació més ortodoxa i homogènia del mètode neolachmannià (i, per tant, una filiació basada exclusivament en errors comuns i adiafories) hauria produït resultats que, encara que potser no del tot segurs, haurien ajudat a eliminar alguns interrogants de l'stemma, sobretot perquè la col·lació *ex novo* d'un text ha de tendir a deixar en suspensió les

pressuposicions dels estudiosos anteriors, especialment si no estan basades en collacions equiparables del text que s'estudia.[6] Per resoldre alguns d'aquests interrogants, en la nova edició del LA que estem preparant per a les *OFE* s'han plantejat alguns canvis, com ara el siglat dels testimonis. Seguint un criteri més o menys universal, reservarem les lletres gregues per als nodes reconstruïts de la tradició (arquetipus i subarquetipus) i identificarem els testimonis amb lletres de l'alfabet llatí. Això obliga a fer alguns petits canvis en la llista de manuscrits, que es poden observar en la taula que es troba al final del present article.

En les planes que segueixen presentarem alguns dels primers resultats de la collació integral dels primers quinze capítols del quart tractat del LA. Per raons pràctiques quedaran fora d'aquesta anàlisi els manuscrits **CIR**, i també els fragments (**f¹-f⁴**), que no es corresponen amb cap dels capítols col·lacionats.[7] Com que es tracta de posar ordre en una tradició molt àmplia, començarem destacant alguns dels problemes que presenten les branques baixes de l'stemma (els grups **Lrm**, **GS**, **JN**, **MP** i **BEOT**) i només ens permetrem algun suggeriment per a recerques futures sobre el problema espinós de la constitució de les branques altes, sobretot en relació al testimoni **A**. En tota aquesta anàlisi, seguint el principi *recentiores non deteriores*, no tindrem en compte la datació dels testimonis, tot i que el LA té el privilegi de tenir colofons explícits en onze dels seus vint-i-un exemplars complets.[8] Per altra banda cal advertir que les conclusions són només aplicables als capítols analitzats i que, més endavant, caldrà

6. En les anàlisis d'aquest article s'han seguit els pressupòsits de la crítica textual dita «neolachmanniana», tal i com es formula als manuals de Blecua (1983), Brambilla Ageno (1984) i recentment a Inglese (2008). El principi essencial serà, doncs, la detecció d'errors comuns no poligenètics i variants adiàfores que ajudin a dibuixar famílies de manuscrits.

7. Anotem aquí les observacions de Gascon (1992) sobre aquests testimonis, ja que no en farem cap esment en aquest article. Sobre **C** (β), Gascon afirma que es «tracta d'un manuscrit de segona qualitat, que acostuma a anar amb membres de les famílies BOHTε i GS, així com amb L» (1992: 698). Sobre **I** (α): «El manuscrit α presenta força lliçons diferents. Acostuma a anar amb T, L i ε» (1992: 697) i també «normalment el mss. α es troba en múltiples agrupacions amb altres mss. de la segona branca, sobretot amb LTβε i R, que ens fa arribar a la conclusió que es tracta d'una branca contaminada» (1992: 721). Finalment, sobre **D** (δ): «Tot i el fet de ser un dels manuscrits més antics no l'hem pogut agrupar en cap família, si bé pertany a la segona gran branca de l'esquema de filiació de manuscrits i incunables, i es relaciona amb ε i ϕ i la resta de manuscrits» (1992: 700).

8. Ens referim als testimonis: **A** 1398, 26 d'agost; **E** (ε) 1404, 13 de novembre; **B** 1406, 15 de juliol-22 de novembre; **D** (δ) 1409, 7 d'abril; **G** 1418, 9 de desembre; **I** (α) 1429, juliol; **H** 1431, 16 de març; **J** 1445; **L** 1486, 22 de febrer; **r** 1494, juny; **m** 1494, setembre.

confrontar-los amb els resultats d'una col·lació sencera de l'obra.[9] En aquest estadi de *constitutio textus*, la lliçó que es considera autèntica sol ser la de **A** i els manuscrits que hi concorden. En els pocs casos d'aquest article en què **A** presenta errors o lliçons estranyes, i per tant s'indica entre les variants rebutjades o comentades, la lliçó que es dóna alternativament com a autèntica és sempre **H**.

2. LES RELACIONS DELS TESTIMONIS **Lrm**

Si hem de jutjar pel nombre de manuscrits conservats, l'èxit del LA va ser important i devia justificar que al 1494 se'n succeïssin dues edicions seguides en tres mesos: una al juny, a les premses de Joan Rosenbach, i una altra al setembre, per Pere Miquel.[10] Els primers estudiosos dels testimonis eiximenians ja van remarcar que l'edició incunable de Rosenbach (**r**) presentava una anomalia en la datació de l'obra ,relacionable amb un dels manuscrits conservats (**L**). Com explica Jaume Massó, **L** «té la peculiaritat d'esserhi susbtituit el nom de mossen Pere d'Artès pel de chrestians, y d'enderrerir en deu anys la data de composició del llibre» (1991: 82). I més tard el pare Martí de Barcelona rebla el clau afirmant que **L** «en l'*explicit* diu, equivocadament, que Eiximenis l'escriví en 1382. El darrer capítol difereix un xic dels altres mss. És de procedència catalana i serví per a la estampa Rosembach» (1991: 208). A la llum d'aquestes dades, doncs, sembla evident que, com afirma Wittlin i accepta Gascon, a «base del ms. L –d'on copià l'errada que el *Llibre dels àngels* és de l'any 1382– Joan Rosenbach el va imprimir a Barcelona el dia 21 de juny de 1494» (1983a: 30-31). Per tant, les edicions incunables derivarien de **L**, es podrien considerar com a *descriptae* i s'eliminarien de la col·lació (*eliminatio codicum descriptorum*) perquè coincidirien en errors i innovacions amb la seva font; o per dir-ho segons la definició tradicional:

9. Cal tenir ben present que en la tradició eiximeniana no són rars els casos en què la relació dels manuscrits varia en funció dels blocs de text analitzats, en un fenomen que Martí i Guixeras (2002: 215-220), estudiant el DC, anomenen «mobilitat dels arquetipus» i que ja havia detectat també X. Renedo en la tradició del «Tractat de luxúria» del TC (Renedo 1992: CCXL-CCXLIV).

10. Sobre les vicissituds d'aquests impresos ara es pot llegir l'article d'Hernando (2002), on s'editen, entre molts altres documents de gran interès, els contractes editorials de l'edició de Rosenbach (cf. els núm. 210, 211, 212, 213, 214, 218).

els testimonis derivats contindrien els mateixos errors que la font (tret dels que hagin pogut detectar i esmenar per conjectura) i n'hi afegirien de propis.

Un repàs de les variants d'aquest grup apunta certament cap a una relació estreta en errors comuns i variants adiàfores, reforçada per un repartiment equivalent d'innovacions i errors poligenètics. Vegem alguns exemples d'errors comuns (a) i d'innovacions i errors poligenètics (b):

(a)		
en l'orde dels prinçipats	princeps **Lrm**	cap. 1
e honors reverents que	e reverencies **Lrm**	cap. 2
ésser reparadors dels órdens angelicals	reparats **Lrm**	cap. 6
per sa pròpia persona solament	substancia **Lrm**	cap. 8
(b)		
l'altra part jutjà tot lo contrari	inicia **Lrm**	cap. 1
La terça ... La quarta	La quarta ... La quinta **Lrm**	cap. 14

Aquesta relació es manté al llarg dels capítols col·lacionats, però el lligam que s'estableix entre els testimonis és més complex del que s'entreveu, perquè els errors de **L** no sempre són reflectits per **rm**. Aquest fet podria ser casual i tenir el seu origen en correccions conjecturals introduïdes pel componedor o l'editor de l'imprès, però alguns dels passos poden fer pensar que els incunables deriven d'una font que no és directament **L**, tot i que la semblança estreta entre tots tres testimonis convida a situar-los sota un mateix subarquetipus. Dit en altres paraules: els errors de **L** que no són als incunables s'haurien de considerar errors singulars del manuscrit, que els incunables no transmeten perquè han seguit fidelment la lliçó del seu propi model. Aquests errors, doncs, es podrien considerar separatius respecte de **rm**, de la mateixa manera que **rm** presenten errors separatius respecte de **L**. No es pot descartar una altra solució alternativa: els incunables podrien derivar del manuscrit **L** però havent contaminat diversos passatges amb altres testimonis conservats o perduts. Podria passar, doncs, que els incunables fossin testimonis compostos, però si fos així tampoc no se'ls podria considerar *descripti* perquè incorporarien lliçons que no provindrien del seu model, sinó d'altres branques de la tradició.

Vegem alguns exemples procedents dels capítols 1 i 2, on **L** llegeix de manera aïllada respecte dels incunables, que llegeixen amb la resta de la tradició. El primer bloc (a) mostra errors de **L** que **rm,** encara que fossin còpies directes de **L**, podrien haver esmenat conjecturalment; el segon bloc (b), errors que els incunables difícilment podrien haver resolt per conjectura i que han de provenir d'una font alternativa:

(a)	
Segons que és tocat en lo terç tractat	segon **L**
La qual cosa féu per moltes rahons	fou **L**
Car com ell escrivís lo dit libre	scriuj **L+O**
Los faes fe de la esistència dels angels	*om.* **L**
Així com damunt és ja dit en lo segon	*om.* **L**
Car la un ha majors béns de natura	la una **L**
Persones examinades e provades per	*om.* **L**
En quant la dita veritat podia	en la dita **L**
Escrivent la creació del món	*om.* **L**
qui entre tots era mils dotat de dons de natura	*om.* **L**

(b)	
Parlarem primerament un poch de	*om.* **L**
Mijançant una nuu luminosa qui vogia	sumjnjosa **L**
No aguessen fetes tantes e tan periloses	*om.* **L**
Així que jassia que aquells sien tots d'una espècie	ells **AL**
agueren major gràcia e glòria	de **L**
per servei faedor a algunes baixes creatures qui·ls serien demostrades	persones ... seruien **L**
e així femans-se en aquest sant propòsit	ferm **L**
quant veen lo çel d'on són cayguts e veen nós lexús pujar	com ells vehen a nos alla dalt **L**
e lo nombre dels ordes dels àngels sia novenari	*om.* **L** nomenari **L**
per tal ajustà als dits órdens lo deè orde	nombres **L**
pujen en paradís, ço és dels imfants petits qui moren sens ús de rahó e de franch arbitre, qui·s fan salves no per lurs mèrits	*om.* **L**
qui·ls havia preservatz e guardatz de caure	presonats **L**

De la mateixa manera, els incunables també tenen lliçons singulars o en concordança amb altres testimonis (exemples també dels capítols 1 i 2):

Parlarem primerament un poch	parlant **rm**
Estech natura angèlica	angelical **rm**
Per què més amà que experiència sensual	que per **rm** + **OS**
a ells foren posades davant	que a ells **rm**
si volien a ell veure	si volia que si ells volien a ell veure **rm**
dient que no convenia a menor	*om*. **rm**
ítem pensant en la primera veritat los primers	als **rm**
a lur propri bé que speraven haver	sperarien **rm**
la pus alta qui era criada per Déu	la pus alta qui era criatura per deu creada **rm**

Aquests pocs exemples semblen suficients per a demostrar que **rm** no es poden considerar com a *descripti* perquè no deriven directament de **L**, sinó que més aviat

comparteixen un antecedent comú. Pel que fa a la relació entre **rm**, tot i que caldria un estudi detallat d'aquests dos testimonis, tant la semblança de lliçons que hem pogut apreciar en aquesta col·lació com les pròpies circumstàncies de producció de les edicions en tres mesos de diferència semblen conduir cap a una reedició de **r** més que cap a una nova edició a partir d'altres fonts.[11]

3. EL GRUP **GS**

S. Gascon ja va remarcar la semblança d'aquests dos testimonis (1992: 714-716). Ara podem aportar alguns exemples que reforcen la seva hipòtesi (a), a banda d'altres elements que, tot i que podrien ser d'arrel poligenètica, també relacionen **GS** amb **BEOT** i **Lrm** (b). Vegem-ne alguns exemples:

(a)		
e presumpçió e oy contra Ell	aquell **GS**	cap. 1
D'aquí, virtuts de raÿls d'erbes e d'arbres	*om.* **GS** + **D**	cap. 5
là hon ha multitut de gent, que aquí aja multitut de àngels	ha **GS**	cap.14
totstemps girant-ho tot en glòria	*om*. **GS**	cap.14
Mas si l'àngel la y parla de part de Déu	posa **GS**	cap.15
(b)		
que una creatura fos pujada en la altea divinal per via de servey e	*om.* **BEGLOSTmr**	cap. 1
ço és que creatura devia pujar en la altea divinal per via de servei	*supras.* **H** *om.* **BEGLOSTmr**	cap. 1

4. ELS GRUPS **JN** I **MP**

Com hem vist en l'anàlisi de l'stemma, S. Gascon, tot i trobar semblances entre aquests dos testimonis (cf. la nota 5 d'aquest article), els col·loca en plans diferents,

11. Podem afegir una dada complementària a les relacions entre aquests tres elements: un nombre reduït però significatiu de coincidències en errors i adiafories entre **D** i el grup que acabem d'analitzar. Alguns pocs exemples, extrets d'una mostra que s'haurà d'analitzar amb més detall en el futur: «o per longa vida ho menor ho major occassió de mèrit ho menor» *om.* **DLr** *in mg.* **A** (cap. 2); «a la sua glòria e a lur exerçiçi» *om.* **DLr** (cap. 5); «e del cós del món per etats e temps diverses» errats **DLr** + **S** (cap. 11). Estem preparant un article sobre els incunables catalans del LA, que inclourà una descripció bibliogràfica completa i una anàlisi de les seves relacions textuals.

tot distingint un «bon» testimoni com **N** d'un de «mediocre» com **J**. De les dades de la nostra col·lació se'n desprèn un número més que remarcable d'errors comuns (a), reforçats per la distribució en concordança de diverses variants equipol·lents (b), que permeten de considerar aquests manuscrits com a pertanyents a un mateix subarquetipus.

(a)		
La quarta, car ell sabia que	quinta **JN+AD**	cap. 1
no que en ells aja loch ugament, mas faent novella espèçia de laor	uagament **JN**	cap. 3
volch Ariustòtil saber lo nombre dels àngelsper lo nombre de les coses çelestials	dels cossos **JN**	cap. 5
no agués servidors jóvens, mas hòmens aprovats e diosos	*om.* **JN**	cap.13
qui en sos dies serà lo millor rey qui jamés hi regne, ne aprés ell hic regnarà	*om.* **JN+B**	cap.13
e l'àngel qui·ns guarda nos és present aquí tostemps	e quj **JN**	cap.14
(b)		
E en espeçial o legim, *Ysaye sexto*, d'aquell sant propheta Ysaÿes	gran **JN**	cap. 3
E aprés enclinà lo rey son marit a aver	seu **JN**	cap.13
que per ventura laugerament caygueren en ydolatria	aventura **JN**	cap. 1
Aquí, emperò, no són turmentats per foch	de **JN**	cap. 1
emperò, a nós tramès, troba major delit	pler e delit **JN**	cap. 7
sobre tot nostre saber e poder	enteniment saber **JN**	cap.14
segons que és tocat damunt, car a açò ajuden los majors, mijans e menós	a aço **JN**	cap.14

Algunes variants de caràcter poligenètic semblen ajudar a confirmar la tendència d'aquests dos elements a formar un grup:

axí natural com per gràcia e per grau. Car axí com veem que entre los hòmens à gran diferència	*om.* **JN**	cap. 1
agués conexença de sa valor e bonea e com usaria dels dons reebuts aprés per tal que cascú	*om.* **JN**	cap. 1
axí com volen dir aquells de qui avem feyta menció	volien **JN**	cap. 8
Sobre esta matèria del parlar angelical	manera del **JN**	cap.11
si la dona és axí mateix orada o mal endreçada	*om.* **JN** + **Q**	cap.11

Entre els grups de manuscrits que s'han pogut detectar en la col·lació, assenyalem també els testimonis **MP**, dos manuscrits de factura molt semblant que trobem emparentats en diversos errors (a), amb una distribució coincident de les variants equipol·lents (b):

(a)		
e aytant podien més peccar si no la vençessen	porien menysprear **MP**	cap. 1
respon e diu que a vegades és pus continuadament de la altea	es ho **MP** es e **AJN** e **OQ**	cap. 3
significant que nostre senyor Déu se devayllaria encarnar per reparar e ordonar	se devia encarnar **MP** se devia e·s devallaria encarnar **BE** devallaria es devia encarnar **O**	cap. 6
(b)		
ço és alcuns en lo çel, e altres dins los çels	lo cel **MP**	cap. 3
revolva tot un tan gran çercle com és cascun dels sobirans	so es **MP** + **BO**	cap. 5
Requer, encara, que a nós sien tramesos los sants àngels per la nostra misèria	la **ADGJr** a la **MPQ**	cap. 7

Tornarem a trobar-nos aquestes dues famílies quan analitzarem les lliçons del manuscrit **A** (cf. §6)

5. EL GRUP **BEOT**

Podem inscriure els testimonis **BEOT** com un altre dels grups identificables en la tradició. Aquest grup, que és molt clar i sostingut al llarg de tots els capítols analitzats, s'alinea en dos blocs distints **BO / ET**. En els exemples que citarem a continuació es podran veure, però, indicis del comportament actiu del copista de **B**, que tan aviat llegeix amb aquest grup com amb altres branques de la tradició. I encara que, segons S. Gascon (1992: 713), **BEOT+H** «formen una família» que és « claríssima [...] en una consulta exhaustiva de l'aparat crític. [...] El manuscrit més fiable és H seguit de T, B, O i E», és incerta la relació d'aquest grup amb **H** perquè en la nostra col·lació no hem trobat pràcticament cap error que hi concordi. Les característiques actives del testimoni **E** (ε) poden dificultar també la seva classificació, perquè en alguns moments sembla que estigui contaminant. Com diu S. Gascon (1992: 713), el manuscrit **E** es relaciona amb «la família **GS** [...] es relaciona amb molts altres manuscrits fora d'aquesta família [...] cosa que fa dubtar que hi pertanyi». En aquest apartat mirarem d'analitzar les relacions entre tots aquests elements.

Al llarg de la col·lació, doncs, hem retrobat recurrentment una distribució **BEOT**. Vegem-ne alguns exemples tant d'errors de diversos valors (a) com de variants equipol·lents (b):

(a)		
e com és en si alta, així com posa lo primer tractat	axi **BEOT**	cap. 1
escrivís lo libre al dit poble aquell grosser e pagesench	*om.* **BEOT**	cap. 1
e per dar compliment al món e speçial noblea e bonea	*om.* **BEOT**	cap. 1
ço és que creatura devia pujar en la altea divinal per via de servei	*om.* **BEGLOSTmr + H**	cap. 1
aquí nostre senyor Déu à deputats àngells qui·l governen	alguns **BEOT+ G**	cap. 5
Aquí ha prinçipi la varietat e distincçió de la mar	veritat **BEOT+DLSr**	cap. 5
terratrèmols e preçiositats de preçioses petres e metaylls	*om.* **BEOT**	cap. 5
(b)		
per què poch tembre que si tantost e·l començament del llibreaquell los parlàs dels àngels	tament se **BEOT**	cap. 1
E avia entre ells un de l'orde dels serraphins	un àngel de **BEOT**	cap. 1
e foren benauyrats e gloriosos, así com ara són	glorificats **BEOT**	cap. 1
La quarta cosa estech natura angèlica, de la qual	angelica creada **BEOT**	cap. 1
quant serà complit lo nombre dels elets lassús, lavors serà la fi del món	en paradis **EOT** emperados **B**	cap. 2
que la mia ànima vos pogués así un poch	a. sja aytal que us p. **BO** a. sia queus p. **ET**	cap. 2
o y fan altra providènçia a nós de present amagada	provisió **BEOT** provisio o providencia **S**	cap. 3
Los refrendaris són speçials offiçis d'alscuns qui a nostre Senyor oferen	officials **BEOT**	cap. 4
Quin ne qual orde ne estament romandrà entre los àngels	*om.* **BEOT**	cap. 6
E los menors són puys tramesos a nós per exseguir ço que los majors los revellen	*om.* **BEOT**	cap. 7

Trobem efectivament una lliçó significativa que agrupa **BEOT** amb **H**, però les concordances exclusives de rellevància són escasses:

a ells foren posades davant algunes veritats	*om.* **BEHOT**	cap. 1

Hi ha un nombre elevat de lectures en error comú (a), amb la distribució de les quals concorden diverses lliçons equipol·lents (b) corresponents a **BO**. En donem alguns exemples seleccionats dels set primers capítols:

(a)		
envejant airà a Déu, que no lo y dava, e los altres ab ell	deuja **BO**	cap. 1
mas per sols mèrits de la preciosa mort e vida	los **BO**	cap. 2
lavòs esmenaré e sopliré ço que açí é falit	e soplicaré **BO** compliré **BEH**	cap. 2
Si demanes, ço diu, aquesta laor sobre què està fundada	*om.* **BO**	cap. 3
fan speçial e novella llaor a nostre senyor	comparaçio **A** om. **BO**	cap. 3

E si·m demanes d'aquells cants e cantilenes si jamés se n'oÿren en esta present vida	*om*. **BO**	cap. 3
d'aquella sancta Magdalena que VII vegades lo jorn	.vi. vegades **BO**	cap. 3
perquè aquí aprenam de loar lo Senyor e notem quines són les sues magniffiçènçies	que mes **BO + Q**	cap. 3
segons que és manat que·s faça per la majestat de nostre senyor	nomenat **BO**	cap. 4
E·ls * àngels qui an espeçial guarda sobre alguna singular província, regne, çiutat, vila o persona, axí an lo regiment d'açí que no d'allí	axi **BO** en **Lr** ha **Q**	cap. 4
Los quarts an lus espeçials ofiçis en l'abís, car, com diu		
Ermes Trimegistus	*om*. **BO**	cap. 5
e multitut de bèsties, d'aquí ha asenyalada distincçió	*om*. **BO**	cap. 5
Cant çessarà lo servey dels àngels a nós, lavòs çessarà entre ells imperi	sera... sera **BO**	cap. 6
tenen altre grau e fan lo deè orde	en lo **BO**	cap. 6
Requer encara que a nós sien tramesos los sants àngels per la nostra misèria	*om*. **BO**	cap. 7
ço és cant sens aparició corporal mou l'om, dins en la ànima inspirant-li alcuna cosa	saparacio **BO**	cap. 7

(b)

e com per açò vingueren puys a çisma e a divisió	tots **BO**	cap. 1
car no estec així vilment enjenrada com som nosaltres	creade o engendrade **BO**	cap. 1
que aquella sobirana glòria no fos dada sinó a persones examinades	benauyrada **BO**	cap. 1
faents gràçies de la gran misericòrdia que·ls havíets ensenyada	demostrada **BO + H**	cap. 2
així com és aquella sobregloriosa que ells donen al lur Creador em paradís, ne sots aquell estil e manera	segons **BO**	cap. 3
à espeçial àngel prínçep, speçialment onrrat per los seus súbdits en aquella companyia	*om*. **BO**	cap. 4
sens Ell era tot perdut, ço és tots quants seran elets a glòria presos de natura humana	que tots **BO + A**	cap. 6

En un grau menor de precisió, trobem lliçons comunes **ET**, difícils de classificar, encara que (a) podria ser un error comú:

(a)

ab la multitut dels àngels del seu prinçipat	dels seus prinçipats **ET**	cap. 1

(b)

Luçifer	Lucibel **ET+B**	cap. 1
pujar e occupar lo loch d'on ells són caiguts	los lochs **ET**	cap. 1
que la mia ànima vos pogués	a. sja aytal que us p. **BO** a. sia queus p. **ET**	cap. 2
lavòs çessarà entre ells imperi	en **ET**	cap. 6
És, emperò, en lo propòsit	*om*. **ET**	cap. 7

Amb el mateix grau d'inseguretat, també es constata un nombre de concordances relativament alt d'**EOT**, de mal classificar (el primer podria ser un error comú), en casos on **B** llegeix amb la resta de la tradició:

a pujar en aytal estament per servey faedor	*om*. **EOT**	cap. 1
Lo primer sí és que nostre senyor Déu, segons que posa Strabus	*om*. **EOT**	cap. 1
si plagués a la vostra altea que	donchs senyor si **EOT**	cap. 2
e esper, almenys, senyor meu molt car e reverent	*om*. **EOT**	cap. 2
qui a nostre Senyor oferen e representen	presenten **EOT**	cap. 4
en tota temptació quaix cauríem	*om*. **EOT**	cap. 7
respon a·questa opinió que per tal parlar angelical se deu així definir	*om*. **EOT**	cap. 8
com ell les vol revelar	manifestar e revelar **EOT**	cap. 8
de què no·s seguex que la un	per que **EOT**	cap. 8
nos poguera fer molt de mal	mal e dampnatge **EOT**	cap.10

6. AÏLLAMENT DE **A** RESPECTE DE LA RESTA DE LA TRADICIÓ

Tots els erudits que s'han ocupat de la transmissió manuscrita del LA han posat en relleu el comportament estrany de **A**, el testimoni més antic del LA i un dels primers testimonis conservats de les obres de Francesc Eiximenis. Efectivament el manuscrit conté un nombre elevat d'irregularitats, tant des del punt de vista de factura com pel que fa a la llengua, i s'ha tendit a aïllar-lo respecte de la resta de la tradició, atorgant-li una branca pròpia que s'enfronta a la resta dels testimonis. Aquesta caracterització especial va començar en les primeres descripcions del manuscrit i ha estat heretada tant per C. Wittlin (1983a) com per S. Gascon (1992: 723), que remarca:

> A presenta bastants passatges als marges per part del mateix copista, el qual sembla que prengué per a la seva transcripció probablement un manuscrit revisat per un altre que completa sobretot les llacunes per salt del mateix mot a l'altre i altres errors. Hi ha sota el text en alguns folis el mot *comprovat* que dóna a entendre que, en primer lloc, el copista copià el text i després el revisà però no ben bé del tot, ja que trobem mots repetits, l'un al costat de l'altre o no, que no han estat ratllats pel copista com acostuma a fer en una segona lectura, és a dir, anul·lats, a més dels fragments marginals esmentats [...] Presenta un text més fiable que s'aparta de la resta de mss., cosa que confirmaria una diferent tradició dels altres, tots ells posteriors [...] Creiem que es tracta d'un text més correcte que el dels altres.

S. Gascon segueix, doncs, de ben a prop algunes de les idees que ja hem vist apuntades per C. Wittlin (cf. § 1) i que són el resultat de pressuposicions sobre la

manera de treballar d'Eiximenis. Després de col·lacionar el LA es fan evidents algunes característiques d'aquest testimoni, com el seu desconeixement del llatí, les grafies sorprenents del copista o la seva tendència a tenir dubtes durant la còpia i a afegir molts passatges als marges dels folis. Tot plegat fa que **A** sigui difícil d'agrupar de manera nítida. Tanmateix, si analitzem els molts passos que serveixen a Gascon per aillar **A**, ens adonarem que, en un percentatge molt alt de casos, estem davant d'innovacions que possiblement aquest testimoni ha generat de manera aïllada, és a dir lliçons singulars, i que, per tant, el seu aïllament no és més que un efecte òptic. Si observem, però, els errors i equipol·lències que comparteix amb altres testimonis, no les seves lliçons aïllades, ens adonarem que **A** es pot agrupar amb altres elements i que, per tant, s'ha d'integrar a l'stemma de manera diferent. Com veurem tot seguit, el testimoni **A** s'ha d'incloure dintre d'una de les dues branques en què, de manera totalment provisional, sembla que podem separar la tradició del LA: un grup **ADGJLMNPQSr** que s'oposa a un altre grup **BEHORT**. La relació de prelació entre aquests dos grups encara no es pot determinar amb precisió perquè, per una banda, els capítols col·lacionats no aporten, com podrem veure, prou dades, i, per l'altra, perquè el comportament dels testimonis **B** i **H** no permet generalitzacions. A continuació observarem casos on **A** apareix agrupat en errors (a), en diverses lliçons equipol·lents (b) i en errors que poden ser poligenètics (c):

(a)		
solament li escriví les coses corporals e qui sensiblement		
se poden perçebre	semblantment **ABDQS** + solament **O**	
	palpablement **Lrm**	cap. 1
per què més amà que experiència sensual los faés fe	sensial **AB** *om.* **Q**	cap. 1
seguex-se que segons que havien reebut de Déu major		
do de natura, aytant agueren	aujem **A** auem **B** aujam **D**	cap. 1
e que aquella sancta ley ells volien obeir axí com a	*om.* **AGM**	cap. 1
e l'orde desè qual serà	el orde de quals sera **AMP**	
	en lo ·x^{e}· dels quals sera **B**	
	en lo x orde e qual sera **O**	
	E lorde dese del qual sera **GH**	
	e lorde dee de quals sera **DJNQS**	
	e lo desen horde de quals sera **ETr**	cap. 6
Com los sants àngells e lur custòdia nos és profitosa	no es **AH**	cap. 7
totstemps faïa espeçial oració als sants àngels	tenja **ADJLMNQS**	cap.13
lavors diem que parla ensemps Déu e l'àngel	que lauors parla **AM**	
	que {lauors} parla *exp.* **D**	cap.15

(b)		
per dar compliment al món, e speçial noblea e bonea	bellea **ADJLMNPQSr**	cap. 1
posans ab tan gran reverència e temor tot l'àls	gran **ADEGJLMNOPQST**	cap. 1
e dretament e imflamada aservir tu, Senyor	serujr **ADEGJLMNOPQSTr**	cap. 2
e altres dins la terra	en **ADJLMNPQSr**	cap. 3
o per fort pochs fa les majors revelacions als menors	relaçions **ADPNOQT**	cap. 4
dats offiçis generals e espeçials per nostre senyor Déu,		
a la sua glòria e a lur exerçiçi	a gloria de nostre senyor deu **AGJMNPQS**	
	e a gloria sua **BT**	
	e aquella sua **EO**	
	om. **DLr**	cap. 5
Requer, encara, que a nós sien tramesos los sants àngels		
per la nostra misèria	la **ADGJr+S** a **MPQ**	cap. 7
la custòdia angelical en nós no fóra tan profitosa,		
car lo demoni	perfeta **ADJLMNPQSTr**	cap.10
E partexen-s'o així per temps prudent.	prudentment **AJLMQSr**	cap.14
segons que és tocat damunt, car a açò ajuden los majors,		
mijans e menós	tot aço **AD** a aço **JN** a tot aço **Lr**	cap.14
(c)		
La quarta, car ell sabia que	quinta **ADGJN**	cap. 1
o per longa vida ho menor, ho major occassió de mèrit ho menor	*om.* **DLr** + **A** afegit al marge	cap. 2
no contrastant que ella sia, així com l'àngel, substància espiritual e indivisibla	especial **AB**	cap. 7

7. CONCLUSIONS

En aquest article hem analitzat alguns aspectes de les branques baixes de la tradició del LA de Francesc Eiximenis a partir de les dades procedents d'una col·lació integral dels quinze primers capítols del quart tractat del text, i d'acord amb els pressupòsits metodològics d'una nova edició crítica del text per a les *OFE*. La detecció d'errors comuns, sobretot a les branques baixes de l'stemma, ens ha permès d'obtenir proves sobre l'existència de diversos grups de testimonis, alguns ja observats en altres estudis (**Lrm, BEOT, GS**), i d'altres que es dibuixen en aquest article (**JN**, **MP**). L'aplicació d'aquesta metodologia ens ha permès, també, de començar a perfilar millor les relacions internes dels elements de cada grup que, en treballs successius i a mesura que la col·lació cobreixi regions més àmplies del text, es podran anar matisant o confirmant.

En aquest sentit, hem establert que els elements del grup **Lrm** s'han d'agrupar sota un mateix subarquetipus, però possiblement sense relacions directes de còpia entre

ells. Per altra banda, hem constatat que l'establiment del grup **BEOT** està enterbolit per la presència de copistes molt actius en dos dels seus elements: **B**, que normalment s'agrupa amb **O**, connecta també amb altres testimonis de l'stemma i de moment no permet generalitzacions; **E** té una gran quantitat de lliçons singulars i rescriptures que en dificulta una distribució dintre del grup. En la col·lació també s'han pogut aportar dades que, per una banda, reforcen l'existència del grup **GS** i, per l'altra, permeten de matisar contactes més o menys indefinits de les propostes anteriors que confirmen l'existència de dos grups nous de manuscrits amb subarquetipus propis: **JN** i **MP**. Finalment, analitzant el comportament del testimoni **A**, el més antic de la tradició i molt actiu, es poden establir dues grans famílies de manuscrits en la tradició (**ADGJLMNPQSr** i **BEHOTD**), però les dades no permeten establir, encara, si la posició d'aquest darrer grup és una família inclosa dintre del primer grup. Tot el que s'ha anat veient al llarg de la col·lació i de l'anàlisi convida, però, a la prudència i, per tant, aquests resultats s'han de considerar provisionals fins que es puguin acarar amb una col·lació integral de l'obra.

Sadurní Martí
Institut de Llengua i Cultura Catalanes
Universitat de Girona

CÒDEXS I IMPRESOS DEL *LLIBRE DELS ÀNGELS*

MANUSCRITS

A Madrid, Biblioteca Nacional d'Espanya, 4030 (1398, 26 d'agost)
B Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 267 (1406, 15 de juliol-22 de novembre)
C (β) Cambridge, Trinity College, 350 (s. xv)
D (δ) El Escorial, Biblioteca del monestir de s. Lorenzo, h-ij-16 (1409, 7 d'abril)
E (ε) Madrid, Biblioteca Nacional d'Espanya, 17651 (1404, 13 de novembre)
G Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 342 (1418, 9 de desembre)
H Madrid, Biblioteca Nacional d'Espanya, 73 (1431, 16 de març)
I (α) Roma, Biblioteca Casanatense, 394 (1429, juliol)
J Barcelona, Biblioteca Universitària, 86 (1445)
L Barcelona, Biblioteca del Seminari, 1404 (1486, 22 de febrer)
M Barcelona, Arxiu Capitular, 30 (s. xv)

N	Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 462	(s. xv)
O	Madrid, Biblioteca Nacional d'Espanya, 62	(s. xv)
P	Girona, Arxiu Capitular, 55	(s. xv)
Q	El Escorial, Biblioteca del monestir de San Lorenzo, h-ij-13	(s. xv)
R	El Escorial, Biblioteca del Monestir de San Lorenzo, h-iij-21	(s. xv)
S	Paris, Bibliothèque Nationale de France, esp. 38	(s. xv)
T	Barcelona, Biblioteca de l'Ateneu barcelonès, 4	(s. xv)

INCUNABLES

r (I) Barcelona, Johan Rosenbach, 21.6.1494
m (II) Barcelona, Pere Miquel, 4.9.1494

FRAGMENTS

f^{1} (φ) Copenhaguen, Ny kgl. S. Kongelige Bibliotek, 2921 4ª s. xv (V,38)
f^{2} (γ) Tarragona, Biblioteca Pública Provincial, 46 s. xv (caps. del III)
f^{3} (τ) Montserrat, Biblioteca del monestir, 1141 (pp. 37-41 = V,38)
f^{4} (η) Barcelona, ACA, còdexs, fragments, carpeta 2, fragment 126-

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Blecua, A. (1983) *Manual de crítica textual*, Madrid, Castalia.
Brambilla Ageno, F. (1984) *L'edizione critica dei testi volgari*, Pàdua, Antenore.
Clausell, C. (1995-96), «Francesc Eiximenis en Castilla. 1. Del *Llibre de les dones* al *Carro de las donas*», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45, pp. 339-464.
— (1996), «El P. Carmona OFM, confesor de Adriano VI y probable traductor del *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis», *Archivum Franciscanum Historicum,* 89, pp. 287-305.
— (2004), «Carro de las donas (Valladolid, 1542). Estudio preliminar y edición anotada», tesi doctoral dirigida pels Drs. A. Blecua i X. Renedo, Universitat Autònoma de Barcelona.[12]

12. C. Clausell acaba de publicar l'edició anotada del *Carro de las donas* a Salamanca, Fundación Universitaria Española Universidad Pontificia de Salamanca (Colección Espirituales Españoles, Serie Maior).

— (2007) «La tradició textual del *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis O.F.M.», in S. Martí *et alii* (eds), *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Universitat de Girona,8-13 de setembre de 2003)*, vol. III, Barcelona/Girona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes / Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 201-212.

García López, J. (2002) «Francesc Eiximenis en la Guerra dels Segadors: dos pliegos de la colección Bonsoms», *Estudi General*, 22 (= *Miscel·lània d'Homenatge a Modest Prats*, vol. II), pp. 421-443.

Gascon Uris, S. (1992) «Edició crítica del *Llibre dels àngels* (1392) de Francesc Eiximenis», tesi doctoral dirigida per la Dra. Lola Badia, Universitat Autònoma de Barcelona. [Edició en microforma, Universitat Autònoma de Barcelona, 1993.]

— (1997) «*Eiximeniana fragmenta recuperata*», en *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 1995),* Alcalá de Henares, Universidad, pp. 671-689.

Guixeras, D. (2002) «Un fragment del capítol 321 del *Dotzè* en castellà», *Estudi General*, 22 (= *Miscel·lània d'Homenatge a Modest Prats*, vol. II), pp. 279-282.

Hauf Valls, A. (1990) *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, València/Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Hernando Delgado, J. (2002) «Del llibre manuscrit al llibre imprès. La confecció del llibre a Barcelona durant del segle XV. Documentació notarial», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 21, pp. 257-603.

Inglese, G. (2008) *Come si legge un'edizione critica. Elementi di filologia italiana*, Roma, Carocci.

Ivars Cardona, A. (1923) «El *Libre dels àngels* de Fr. Francisco Eximénez y algunas versiones castellanas del mismo», *Archivo Iberoamericano*, 19, pp. 108-124.

Martí de Barcelona (1991), «Fra Francesc Eiximenis, O.M. (1340?-1409?). La seva vida. Els seus escrits. La seva personalitat literària», en X. Renedo i L. Badia (eds.), *Estudis sobre Francesc Eiximenis* I. *Studia bibliographica*, Girona, Col·legi Universitari de Girona & Diputació de Girona, 1991, pp. 185-239 [1a ed. a *Estudis Franciscans* XL (1928), pp. 437-500.]

Martí, S., ed. (2003) Francesc Eiximenis, *Àngels e demonis. Quart tractat del «Llibre dels àngels»*, Barcelona, Quaderns Crema («Mínima minor», 90), 2003.

— (2007) «La tradició llatina del *Llibre dels àngels* de Francesc Eximenis», en A. Fidora i E. Trenchs (eds.), *Actes del II Col·loqui Europeu d'Estudis Catalans (Besiers, febrer 2006)*, Montpeller, vol. I, pp. 165-183.

— (*en premsa*) «La tradició francesa del *Llibre dels àngels* de Francesc Eximenis: primera aproximació», *Estudis Romànics*.

Martí, S. & D. Guixeras (2002) «Apunts sobre la tradició del *Dotzè del Crestià* I», en L. Badia *et alii* (eds.), *Literatura i Cultura a la Corona d'Aragó (segles XIII-XV). Actes del III Col·loqui «Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga» (Universitat de Girona, 5-8 de juliol de 2000)*, Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 211-223.

Massó, J. (1991), «Les obres de Fra Francesch Eximeniç (1340?-1409?). Essaig d'una bibliografia», en X. Renedo & L. Badia (eds.), *Estudis sobre Francesc Eximenis* I. *Studia bibliographica*, Girona, Col·legi Universitari de Girona & Diputació de Girona, 1991, pp. 41-172. [1a ed. a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* III (1909-1910), pp. 588-692.]

Perarnau Espelt, J. (1985) «Un fragment del *Llibre dels àngels* de Francesc Eximenis traduït a l'aragonès», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 4, pp. 187-212.

Renedo, X. (1992) «Edició i estudi del *Tractat de luxúria* del *Terç del Crestià* de Francesc Eximenis», tesi doctoral dirigida per la Dra. Lola Badia, Universitat Autònoma de Barcelona. [Edició en microforma, Universitat Autònoma de Barcelona, 1995.]

Rojas, R. (2002) «La transmisión castellana del *Llibre dels àngels* de Francesc Eximenis: el ms. 9244 de la BNM», treball de recerca dirigit pel Dr. J. García López, Universitat de Girona.

— (2005) «El *Llibre dels àngels* de Francesc Eximenis en la Castilla del siglo XV: testimonios y perspectivas de investigación», en *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, A Coruña, Universidade, pp. 465-477.

Rojas, R. (2007) «Varia fortuna de la obra de Francesc Eximenis: las traducciones castellanas y el manuscrito de las Reales Descalzas de Madrid», en S. Martí *et alii* (eds), *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Universitat de Girona, 8-13 de setembre de 2003)*, vol. III, Barcelona/Girona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes / Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 363-378.

Viera, D. J. (1976) «The Presence of Francesc Eiximenis in Fifteenth and Sixteenth-Century Castilian Literature», *Hispanófila*, 57, pp. 1-5.

Wittlin, C., ed. (1983) Francesc Eiximenis, *De sant Miquel arcàngel. El quint tractat del 'Libre dels àngels'*, Barcelona, Curial («Clàssics Curial», 15).

— (1983a) «La primera adaptació castellana de *Lo libre de les dones* de Francesc Eiximenis», en *Miscel·lània Pere Bohigas/3* (= *Estudis de Llengua i Cultura Catalanes*, vol v), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 39-59.

— (2007) «La traducció francesa del *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis impresa a Ginebra l'any 1478», en A. Fidora & E. Trenchs (eds.), *Actes del II Col·loqui Europeu d'Estudis Catalans (Besiers, febrer 2006)*, Montpeller, vol. 1, pp. 153-163.

Maria Àngels Viladot i Presas, *Lengua y comunicación intergrupal*, Editorial UOC, Barcelona, 2008, 175 pp.

Un dels temes principals que aborda la psicologia social del llenguatge és la comunicació intergrupal. L'anàlisi dels elements que expliquen com funciona la comunicació entre els grups socials i etnolingüístics és un element fonamental a l'hora d'entendre un món cada vegada millor comunicat i on les relacions entre els diferents grups lingüístics cobra, cada vegada, major intensitat i importància.

Darrere de cada persona i de cada grup humà hi ha tot un conjunt complex de relacions psicològiques i socials subjacents que té a veure amb els sentiments d'identitat i de pertinença a un grup social, ètnic o nacional determinat, i aprofundir en el coneixement d'aquestes relacions és una condició necessària per a entendre el nostre món i contribuir a millorar la comunicació entre els diferents grups i fer-la més justa. Potser aquesta darrera afirmació semble utòpica, però creiem que el coneixement és la premissa principal per a evitar els prejudicis i millorar el clima de comunicació i de respecte entre les persones i els grups.

Malgrat el que acabem de dir, les investigacions sobre la comunicació intergrupal no són abundants en el nostre context. Com afirma l'autora, Maria Àngels Viladot, la investigació sobre el rol de la comunicació en les relacions intergrupals a Espanya avança molt lentament, malgrat la seua importància, que, afegim nosaltres, és encara major en contextos, com ara el nostre, que han evolucionat rapidíssimament en els darrers anys per a convertir-se en territoris amb un grau molt elevat de multilingüisme.

Probablement és aquesta una de les raons que van impulsar Maria Àngels Viladot i Presas a escriure l'obra que ressenyem. *Lengua y comunicación intergrupal* té com a finalitat difondre algunes de les teories i les aportacions més rellevants de la psicologia social a l'estudi de la comunicació intergrupal. Avancem que aquesta obra, dirigida sobretot a investigadors i a especialistes en temes de comunicació, entesa en un sentit ampli, va més enllà del manual especialitzat per a situar-se en l'àmbit de

l'alta divulgació. De manera específica, el llibre que ressenyem interessarà no només els psicòlegs situats en l'àmbit de la psicologia social, sinó també, i molt, els sociolingüistes i els sociòlegs del llenguatge, que hi trobaran teories que cal tenir molt en compte per a entendre els processos de comunicació entre els diferents grups que conformen el paisatge lingüístic actual.

Com és sabut, la sociolingüística, com a ciència aplicada, té nombrosos punts de contacte amb altres ciències aplicades com són l'antropologia lingüística, la sociologia del llenguatge i la psicologia social del llenguatge. En la mesura que avança l'obra i la temàtica de *Lengua y comunicación intergrupal* va fent-se més específica (per exemple quan s'hi tracten la teoria de l'acomodació en la comunicació o la teoria de la identitat etnolingüística), el lector descobrirà com els punts d'interés i de contacte entre les aportacions de la psicologia social del llenguatge i les altres ciències que hem comentat són cada vegada més intensos i augmenta el seu grau d'aplicabilitat per a entendre les relacions entre llengua i societat en contextos multilingües.

Maria Àngels Viladot i Presas és doctora en psicologia social i actualment és professora consultora de la Universitat Oberta de Catalunya. Com a investigadora, és capdavantera en la introducció de les teories sobre la comunicació intergrupal i en la realització de recerques sobre aquesta matèria en l'àmbit de la llengua catalana, tal i com demostren el llibre *Identitat i vitalitat lingüística dels catalans* (1993) i els nombrosos articles sobre aquesta temàtica publicats en revistes nacionals i internacionals (*Anuario de Psicología, Revista de Psicología Social y Aplicada, Multilingua,* etc.). Cal destacar molt especialment els treballs que ha publicat en col·laboració amb Howard Giles, sens dubte un dels investigadors mundialment reconeguts en aquest àmbit.

M. A. Viladot presenta de manera clara, rigorosa i completa, una revisió dels avanços aconseguits per la psicologia social en l'àmbit de la comunicació intergrupal que sens dubte incentivarà la investigació sobre aquestes temàtiques tan actuals amb una nova perspectiva. Un dels aspectes més destacables és la bibliografia que l'autora va citant, sempre de manera justificada, al llarg de l'obra, que demostra el coneixement rigorós i exhaustiu que té de les teories sobre la comunicació entre els grups i les investigacions que s'han realitzat al respecte.

L'estructura del llibre s'organitza de manera que el lector va avançant des dels temes més generals als més específics, passant d'una manera gradual des d'aquells conceptes que emmarquen teòricament les qüestions tractades fins a les teories que culminen l'objectiu de l'obra.

El primers capítols (1 i 2) estan dedicats, respectivament, al concepte de comunicació i a les teories sobre la comunicació. Després d'una primera aproximació a les dificultats que hi ha per a definir un concepte sens dubte complex, l'autora analitza els dos enfocaments principals per a aproximar-se a aquest objectiu: l'enfocament sociopsicològic i l'enfocament sociocultural. El primer, que parteix de l'àmbit de la psicologia social, fixa el seu interés en les explicacions psicològiques del procés de comunicació, amb diverses concrecions de caràcter conductual, cognitiu o biològic. El segon, en canvi, se centra en els patrons d'interacció entre les persones que es comuniquen més que no en les característiques individuals o en models mentals. La interacció comunicativa entre persones i entre grups seria, doncs, l'àmbit en el qual entren en contacte i es resolen els significats, les normes i els valors culturals. En paraules de Gudykunst i Lee (2002), la realitat no seria un conjunt objectiu extern a les persones, sinó que es construeix precisament a partir dels processos d'interacció —de comunicació— entre els grups, les comunitats i les cultures.

El capítol tercer fa una aproximació històrica a un dels conceptes bàsics de l'obra: la comunicació intergrupal. L'autora explica com la psicologia social ha evolucionat des d'una perspectiva individualista, que se centrava en l'individu per tal d'explicar les relacions entre els grups socials, fins a la visió actual basada en les relacions intergrupals. De manera rigorosa i alhora sintètica, el llibre ens mostra els avanços que s'han produït al llarg del segle xx en aquesta direcció fins arribar a les teories que relacionen llengua i identitat: la teoria de la identitat social (Tajfel i Turner 1979), la teoria de l'acomodació de la comunicació (Giles 1973), la teoria de la identitat etnolingüística (Giles i Jonhson 1981, 1987), la teoria intergrupal d'adquisició d'una segona llengua (Giles i Byrne 1982) o la teoria de la gestió de la incertesa i l'ansietat (Gudykunst 1995). Són precisament algunes d'aquestes teories les que s'explicaran i s'analitzaran en la segona meitat del llibre.

Abans, però, Maria Àngels Viladot dedica tres capítols a qüestions conceptuals: el concepte de grup social (capítol 4), les diferències entre la comunicació intergrupal i la comunicació entre grups (capítol 5) i les diferències entre la comunicació interpersonal i la comunicació intergrupal.

Els individus necessitem definir-nos i situar-nos en el món en què vivim i, per a fer-ho, utilitzem una estratègia cognitiva basada en la categorització. Així, la categorització social seria l'estratègia a través de la qual l'individu ordena la societat en grups de persones que tenen sentit per a ell i li permeten situar-s'hi (Tajfel 1981). La

presència de persones conscients de pertànyer a un grup és, doncs, l'única condició necessària per a la seua existència.

La comunicació intergrupal es produeix quan les parts que participen en la interacció social es defineixen en termes de pertinença a un grup abans que no com a individus. Per tant, no es refereix simplement a la comunicació que es produeix entre dos grups sinó que és necessari que la identitat social —de grup— prevalga sobre la identitat individual en els processos de comunicació. En qualsevol cas, la comunicació interpersonal i la comunicació intergrupal, que enteses totes dues en sentit estricte són més aïna possibilitats teòriques, poden veure's com els dos extrems d'un *contínuum* en el qual se situarien totes les modalitats de la comunicació humana.

El capítol 7, bastant més extens que els precedents, és una explicació detallada de la teoria de la identitat social de Henry Tajfel. Bàsicament, ens explica que els individus necessitem formar part de grups socialment valorats per a obtenir una identitat personal i una identitat social positives. En el cas que la comparació entre els grups socials de què formen part (culturals, esportius, religiosos, lingüístics...) amb la resta de grups (comparació intergrupal) no siga satisfactòria, ens cal buscar estratègies de superació d'aquesta inferioritat, i aquestes respostes poden ser grupals o individuals. Entre les primeres hi hauria les estratègies de mobilitat social (assimilació a altres grups), les estratègies de creativitat social (redefinició dels elements de la comparació per a millorar l'autoimatge del grup) i la competència social (normalment a través de la lluita política). És important destacar com totes aquestes estratègies (assimilació, creativitat i competència social) tenen importants connotacions lingüístiques.

El capítol 8 explora el concepte de cultura, les relacions entre cultura i comunicació i les diverses dimensions de la variabilitat cultural. Cal tenir present que els diferents grups culturals són els protagonistes principals de la comunicació intergrupal. Per tant, dins del pla general de l'obra convé presentar les dimensions de la variabilitat cultural que l'autora explica detalladament tot seguint els treballs empírics de Hofstede (1991). Aquestes dimensions són la distància del poder, l'evitació de la incertesa, l'individualisme o el col·lectivisme, la masculinitat o la feminitat i l'orientació a llarg termini.

Una d'aquestes dimensions de la variabilitat cultural és l'eix de la teoria de la gestió de la incertesa i l'ansietat, de William Gudykunst (1995). Aquesta teoria explica, en el plànol individual, les estratègies (passives, actives o interactives) que utilitzem els individus per a resoldre la situació d'inseguretat que ens produeix l'establiment de noves relacions de comunicació amb altres persones. En la dimensió intercultural,

la teoria explica les vies per les quals les diferents cultures afronten el problema de la reducció de la incertesa. Les diferents cultures (d'alt o de baix context) generen estils de comunicació diferents (indirectes o directes), segons la major o menor importància dels aspectes formals de la comunicació o del contingut que s'hi vehicula.

Els dos darrers capítols, els més extensos de l'obra, expliquen les aportacions de Howard Giles a la comunicació intergrupal: la teoria de l'acomodació de la comunicació (capítol 10) i la teoria de la identitat etnolingüística (capítol 11).

La teoria de l'acomodació de la comunicació (Giles 1973) explica de quina manera el comportament dels individus durant la comunicació s'ajusta a l'activitat comunicativa dels interlocutors. Aquesta teoria explica i pronostica les adaptacions que fan els individus per a reduir (convergència), mantenir (manteniment) o augmentar (divergència) la distància social amb els seus interlocutors durant el procés de comunicació. Aplicada a la comunicació intergrupal en contextos multilingües, la teoria de l'acomodació de la comunicació posa de manifest els mecanismes de convergència de manteniment o de divergència que utilitzen els diferents grups dins de les estratègies que utilitzen per a aconseguir una identitat social positiva.

La teoria de la identitat etnolingüística (Giles i Jonhson 1981) és l'aportació més rellevant per a explicar el comportament dels diferents grups lingüístics en les comunicacions que es produeixen en els contextos multilingües i als mecanismes que utilitzen per a la preservació de la pròpia llengua en aquestes situacions. Segons aquesta teoria, les possibilitats que els individus adopten estratègies per a una diferenciació lingüística positiva augmenten en la mesura que s'identifiquen fortament amb el seu grup, facen comparacions intergrupals insegures, perceben una vitalitat etnolingüística elevada del propi grup, valoren que els límits del seu grup són durs i tancats i creguen que la identitat social que els proporciona el propi grup és satisfactòria. Aquesta teoria està fortament relacionada amb el concepte de vitalitat etnolingüística, que és un procediment per a mesurar la força d'un grup etnolingüístic dins del context on actua. La vitalitat etnolingüística està formada per tres factors principals: demografia, estatus i suport institucional. Com més gran siga la vitalitat etnolingüística d'un grup, tant la real —objectiva— com la percebuda —subjectiva— més probabilitats té d'usar la pròpia llengua i, per tant, de mantenir-se com un grup lingüístic diferenciat. De fet, la creació d'un instrument per a l'avaluació de la percepció de la vitalitat etnolingüística va ser un element clau per a l'anàlisi d'aquest concepte i l'aplicació a camps com ara la geolingüística, l'aprenentatge de llengües o la planificació lingüística.

La descripció, necessàriament sintètica, que hem fet en aquesta ressenya dels continguts de *Lengua y comunicación intergrupal* no pot fer justícia a la profunditat amb què l'obra analitza les teories que expliquen el fenomen de la comunicació intergrupal i a la riquesa de la informació i les referències bibliogràfiques que s'hi inclouen. Un mèrit que possiblement sí que hem pogut reflectir és l'adequació organitzativa del llibre, ja que els continguts hi apareixen estructurats d'una manera lògica i clara que, a més, reflecteix molt adequadament l'estructura conceptual de la matèria tractada. Per tant, volem acabar aquesta ressenya recomanant la lectura de *Lengua y comunicación intergrupal* a totes les persones interessades en els camps de la comunicació, les relacions intergrupals i les relacions socials i lingüístiques que es produeixen en la societat actual.

Josep M. Baldaquí Escandell
Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana
Universitat d'Alacant

The Catalan Expedition to the East: From the «Chronicle» of Ramon Muntaner, translated by Robert D. Hughes, with an introduction by J. N. Hillgarth, Barcelona/Woodbridge, Barcino/Tamesis, 2006, 163 pp.

Ausiàs March, *Verse Translations of Thirty Poems* [ed. bilingüe], introduction, text, translation and notes by Robert Archer, Barcelona/Woodbridge, Barcino/Tamesis, 2006, 183 pp.

Francesc Eiximenis, *An Anthology*, introduction and selection of texts by Xavier Renedo and David Guixeras, translated by Robert D. Hughes, Barcelona/Woodbridge, Barcino/Tamesis, 2008, 165 pp.

«The Book of Sent Soví»: Medieval Recipes from Catalonia [ed. bilingüe], edited by Joan Santanach, translated by Robin Vogelzang, Barcelona/Woodbridge, Barcino/Tamesis, 2008, 232 pp.

L'Editorial Barcino, en coedició amb Tamesis, ha tingut la insòlita iniciativa de difondre en traducció anglesa alguns textos catalans medievals. Ja s'han publicat quatre volums d'aquesta mena. Les traduccions fins ara són bones.

Els volums s'adrecen a un públic lector ampli: presentació ajustada i text amb notes breus i precises. Podrien recordar, per exemple, la «Records of Western Civiliza-

tion Series» de Columbia University Press, pel format generós i per la voluntat d'oferir traduccions de textos llunyans d'una manera accessible, si no fos que la RWCS porta al final una anotació de fonts universitària, i una bibliografia selecta, abans de l'habitual índex de noms i matèries. En el nostre cas no hi ha aquest índex per la senzilla raó que en català no sol existir (tot i que en anglès és corrent fins i tot en les edicions de butxaca). La bibliografia varia: el *Sent Soví* reprodueix la llista especialitzada del volum original, amb la majoria de títols en català; l'antologia d'Ausiàs March porta una guia *for further reading* que inclou títols en anglès (i versions musicades dels poemes); la d'Eiximenis no du cap indicació bibliogràfica; el volum de Muntaner inclou una encertada *select bibliography* amb fonts, edicions i traduccions en diverses llengües (en la qual, si filéssim prim, s'hauria pogut susbtituir un volumet de J. N. Hillgarth publicat a Mallorca el 1984 per l'article original de 1975 a *l'English Historical Review*, *Supplement* 8). Aquesta variació sens dubte es pot justificar per l'origen i el caràcter de cada un dels volums, independents, i per això es retroba en altres qüestions de presentació: en un cas no consta la font de la traducció; les notes del traductor no segueixen arreu el mateix format; dos volums acaren el català i l'anglès (el de March, explicable perquè és poesia, i el *Sent Soví*) i dos només imprimeixen la versió anglesa. Aquests detalls no poden desmerèixer el contingut del conjunt. Indiquen potser que no hi ha encara voluntat de col·lecció sinó de publicació ocasional: no hi ha un títol comú a la sèrie ni numeració, ni director ni consell responsables d'establir uns criteris generals.

Com és natural, aquests volums en anglès en ells mateixos ofereixen poques novetats de contingut. Dos són una adaptació d'obres ja publicades a la col·lecció divulgativa «Biblioteca Barcino»: el *Sent Soví* reprodueix íntegrament (introducció, notes, apèndixs i bibliografia inclosos) l'original català en la molt bona edició de Joan Santanach; l'antologia d'Eiximenis tria la substància del volum en català —un volum d'altra banda excel·lent per raons que veurem més avall—, reduint-ne les introduccions i la selecció de fragments. El tercer és una bona antologia amb trenta poesies d'Ausiàs March confegida per Robert Archer, crític i editor de l'obra completa del poeta (1997), de la qual extreu aquesta tria, afegint-hi una introducció per al *general reader* i dividint-la en cinc seccions: «Love poems», «Poems of praise and blame» (que inclou dos textos del tot independents), «Philosophical poems», «Poems on grief» (un epígraf molt ben trobat), «A poem on God and predestination» (un títol alternatiu per al *Cant espiritual*). El volum de Muntaner és el més original: es basa en els capítols de la crònica editats el 1926 per Lluís Nicolau d'Olwer amb el títol *L'expedició dels catalans a*

l'Orient («Els Nostres Clàssics», 7), els revisa amb altres edicions, n'aprofita l'anotació i la completa amb encert; el prefaci de J. N. Hillgarth és tan breu com intel·ligent.

Al lector anglès o català que tingui el llibre a les mans, però, aquests volums li semblaran nous de trinca. Tamesis, un dels segells editorials més prestigiosos de l'hispanisme britànic, presenta els textos amb claredat tipogràfica, marges generosos i cobertes amb il·lustracions magníficament reproduïdes. Només se li podria retreure l'ús innecessari de la negreta (i, per al meu gust, el cos massa gran dels números romans dels capítols, més propi del disseny publicitari que de la tipografia clàssica). Llegits en anglès, nets d'aparats i notes incessants, els textos d'aquests clàssics s'apropen realment al públic que els ha de llegir (més encara que els de la col·lecció mare, amb una maquetació més atapeïda i unes cobertes poc afortunades). Ens fan present que hi ha autors interessants i amens, dignes d'aquella divulgació que segurament guiava Josep M. de Casacuberta en encetar la col·lecció «Els Nostres Clàssics» fa més de vuitanta anys, quan semblava que hi havia un públic lector català per a aquestes obres. Apuntar receptes medievals de plats que encara avui existeixen, veure opinions antigues defensant que la dona s'instrueixi i llegeixi, informar-se d'episodis històrics tan apassionants com l'assassinat de Roger de Flor o tan èpics com la defensa de Gal·lípoli, llegir els versos acerats d'Ausiàs March, són experiències que fàcilment traspassen el temps immediat.

Aquí no pertoca analitzar la llengua d'aquestes traduccions: les jutjarà el públic anglès i les haurien de valorar, en tot cas, els ressenyadors britànics del *TLS*, la *London Review of Books* o els seus equivalents americans. Però és de justícia dir que els responsables de Barcino han buscat bons traductors, traduccions realment directes; no catalanòfils amb bones intencions, sinó persones amb cultura i amb un domini natural del català. Robert D. Hughes ha produït versions de prosa fidels i entenedores, pensades per al públic lector, com explica a les seves notes prèvies; les notes a peu de pàgina del traductor —una bonificació— identifiquen encara alguna font, algun terme o algun personatge que no figuraven en l'anotació original de l'antologia d'Eiximenis, i en el cas de Muntaner contenen un tou de precisions (de fet, ofereixen un model del que convé anotar en una edició de divulgació). Robin Vogelzang ha de treballar amb un text més tècnic, i amb menys tradició, però actua amb cura i d'acord amb l'editor català. El cas de Robert Archer és singular. Comptava amb una tradició recent de versions de March a l'anglès: les d'Arthur Terry (1976) i ell mateix (1992) en prosa no pas servil, les de M. A. Conejero, P. Ribes i D. Keown en vers i amb construcció

arcaïtzant (1986 i 1989), sempre en forma d'antologia. La d'Archer ha volgut oferir March en vers anglès —realment, l'única manera digna d'oferir un text poètic a un públic que llegeix poesia— i ho ha fet posant en pentàmetre iàmbic sense rima el decasíl·lab marquià.

Aquest resultat no el sabria avaluar —no en sé graduar la intensitat poètica. Té una ambició literària innegable, i és d'esperar que el lectors ho sabran reconèixer: «Lo jorn ha por de perdre sa claror» —un vers memorable i al·literatiu, que arrenca amb la tradició clàssica i Dante al fons— esdevé «Day sees with terror how its last light fades», que manté amb *terror* el clima de l'original i n'emula l'al·literació amb «last light», superant en aquest cas, i ja té mèrit, la traducció de José María Micó («Teme el día perder su claridad»), aquí capaç de calcar *claror* i *perdre* però limitada perquè en castellà no hi ha tants monosíl·labs. (La traducció de Micó, que fa part de l'antologia *Páginas del Cancionero* a cura de Costanzo Di Girolamo, li ha indicat un camí, diu Archer al seu prefaci.)

L'ambició literària, és clar, pot fer perdre sentit (com passa, sense demèrit, amb les millors traduccions de Josep M. de Sagarra), i per això en aquest cas diria que l'anotació que ho compensa és potser una mica escassa. Així, a V, vv. 9-16, es fa referència als apòcrifs per explicar que Crist volia enganyar el diable, però els versos de March, més concrets, al·ludeixen a la creença que el diable no es va adonar de la natura divina de Crist fins que es van produir els prodigis còsmics després de la crucifixió. A XXIX, v. 6, *gest* es tradueix per *beauty* i s'observa en nota que el terme *mien* fóra millor però antiquat; el mateix s'esdevé a la cèlebre poesia XXIII, v. 16, on March parla de la dama lloada, dona Teresa (v. 28). El terme *gest* volia dir el moviment del cos i l'expressió, del rostre i els ulls, que revelava l'espiritualitat interior (o en cas contrari la lascívia, com en altres poesies de March). *Beauty* és un equivalent feble; *mien*, per antiquat que sigui, és més exacte, neutre i descriptiu.

L'Editorial Barcino ha actuat amb valentia. Ens podríem demanar si ho ha fet també amb encert en la tria i si ha tingut visió comercial, qüestió no pas menor quan es tracta de difondre els clàssics catalans en el mercat lector més poderós del món. A jutjar per aquests quatre volums (i el cinquè anunciat: la *Vita coetanea* de Llull en versió d'Anthony Bonner) l'orientació és bona. Ausiàs March és un molt bon poeta del seu segle, i un poeta prou difós en la tradició hispànica (com mostren les traduccions prèvies a l'anglès) gràcies a la seva influència en la poesia espanyola del *Siglo de Oro*. El *Sent Soví* no és un clàssic, però és un testimoni important de la cuina medieval, i

és intel·ligent reeditar-lo i traduir-lo en un moment en què tota mena de tradicions culinàries (i de cuines sense tradició) ocupen les pantalles de televisió també a la Gran Bretanya. L'expedició a l'Orient narrada per Muntaner sí que és un relat clàssic, i encaixa molt bé en algunes tendències de la historiografia divulgativa en anglès, com ara les que tracten les croades i els llibres de viatges. Sorprèn més la tria d'Eiximenis. És un autor escolàstic conegut però no pas major: no és un Ramon Llull, ni un Ramon de Penyafort, un Arnau de Vilanova o un Vicent Ferrer. Té poca obra llatina. Sense cap agafador comercial, doncs, Xavier Renedo i David Guixeras han ofert una bona selecció de la seva obra, centrada en fragments que parlen de l'educació i la cultura a la Corona d'Aragó —potser en lloc de dir-ne *An Anthology* s'hauria pogut buscar un títol més concret, com ara *On Books and Education*. D'aquest volum destaquen la tria i l'ordenació dels passatges. Repassant-ne els epígrafs, diria que correspon al que en el mercat anglès se'n diu un *reader*, una antologia de fragments d'una època, un gènere o un autor que, degudament classificats, mostren una imatge de conjunt, com ara sense anar més lluny *The Portable Medieval Reader* de Penguin. És de justícia que una compilació sigui la via d'accés a l'obra d'un gran compilador.

Robert Brian Tate, un d'aquests rars catalanistes que hi ha escampats pel món, va recordar fa uns quants anys que existia una tradició de versions angleses vuitcentistes de la historiografia catalana medieval (*Journal of Hispanic Research*, 1, 1993, 276-277). Ho va fer a propòsit de l'edició a «Els Nostres Clàssics» del *Llibre dels fets del rei En Jaume*, a càrrec de Jordi Bruguera, i de la traducció de John Forster (Londres 1883). Uns anys abans, Mary i Jocelyn N. Hillgarth, un altre historiador anglès amb coneixement natural del català, van oferir en versió anglesa la millor edició, encara avui, de la crònica de Pere III (Toronto 1980), i al Pontifical Institute of Mediaeval Studies, un dels centres d'investigació de la cultura medieval més respectats arreu del món. L'enyorat Joan Gili també va imprimir a Oxford, amb la cura exquisida de The Dolphin Books, alguns textos medievals (i algunes traduccions cabdals de la poesia catalana moderna). En aquests i altres exemples, des de William Caxton, en el camp acadèmic sempre ha prevalgut la iniciativa britànica, excepció feta de les *Selected Works* de Ramon Llull (Princeton UP 1985) a cura d'Anthony Bonner. Aquests precedents haurien de servir de model. Ja és hora que una iniciativa surti d'aquí, vencent temors, i és encoratjador que l'hagi pres una editorial com Barcino, devota dels clàssics catalans medievals.

Lluís Cabré
Universitat Autònoma de Barcelona

Francesc Fontanella: una obra, una vida, un temps, edició a cura de Pep Valsalobre i Gabriel Sansano, edicions Vitel·la (Philologica: Sèrie Estudis, 1), Bellcaire d'Empordà, 2006, 353 pp.

Malgrat el descrèdit a què massa sovint s'ha vist sotmés el Barroc català —entre d'altres coses a causa de l'enlluernament que propalava per tot Europa el castellà—, la transmissió continuada, gairebé sempre manuscrita, de l'obra de Francesc Fontanella (Barcelona, 1622 - Perpinyà 1683) des del moment de la seua producció fins al segle XIX és innegable. La pervivència de la transmissió textual de les composicions, tant poètiques com dramàtiques, de Fontanella fins a la Renaixença ha permés atorgar a aquest autor la qualificació de clàssic dins de les lletres catalanes. Aquesta circumstància, sumada a la necessitat d'una revisió tant d'aquest període històric i cultural com de l'emblemàtic autor català, justifica el fet que, l'any 2003, l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (AILLC) proposara la cultura literària a l'edat moderna com un dels temes centrals del seu tretzé colloqui, que tingué lloc a la Universitat de Girona, cosa que, de retruc i de manera gairebé obligada, convidava a tractar l'obra de l'esmentat autor barroc català. En aquest context de debat i d'intercanvi de coneixements entre especialistes, sorgí la iniciativa de reunir en un volum miscel·lani una sèrie d'estudis que, d'una banda, comportaren un major coneixement del moment històric convuls que aleshores vivia Catalunya, mentre que, de l'altra, fóra possible aprofundir en l'obra de l'autor català més preeminent del moment. Així, l'octubre de 2006, aparegué en el número 1 de la col·lecció —dirigida per Albert Rossich— «Philologica: Sèrie Estudis», d'Edicions Vitel·la, el volum que porta per títol *Francesc Fontanella: una obra, una vida, un temps*, a cura de Pep Valsalobre i Gabriel Sansano; es tracta d'un volum conformat per una sèrie de catorze articles que apropen el lector a una època en què si bé la literatura catalana no s'allibera, en general, de seguir els models castellans, tampoc no se li pot negar el mèrit de fer perviure una llengua i una cultura amenaçades per constants vicissituds polítiques.

El seguit d'estudis que presenta aquest volum pot dividir-se en dos blocs, aquell que fa referència al context històric, polític i cultural i aquell que revisa l'obra de l'autor barroc català des de perspectives diverses. Encapçala el volum la «Invitació a Francesc Fontanella» on, de la mà de Valsalobre i Sansano, es fa una succinta aproximació a la vida de Fontanella i als diversos articles que formen part de la miscel·lània.

L'anàlisi de l'època en què desenvolupà la seua producció literària Francesc Fontanella s'enceta amb un estudi d'Antoni Simon i Tarrés, que aporta documentació referida a la situació politicomilitar a què, el 1640, s'enfrontava la monarquia espanyola. Catalunya i Portugal s'havien rebel·lat i, davant la impossibilitat d'atendre els dos fronts, la cort de Madrid decidí la conveniència d'optar per la reducció militar de Catalunya. L'article centra l'atenció en García Álvarez de Toledo y Osorio, marqués de Villafranca, nascut a Catalunya i d'àmplia experiència militar, qui, com a membre dels Consells d'Estat i de Guerra, es mantingué molt pròxim als afers polítics i militars de Catalunya. Les missives que el marqués de Villafranca enviava tant al comte-duc d'Olivares com al rei deixaven constància del seu posicionament inflexible que, lluny de buscar una solució al conflicte per la via de la negociació, recomanava practicar una rigorosa política de càstig exemplar envers els catalans. L'estudi demostra el marcat caràcter anticalanista de García Álvarez, qui, de manera ben directa, advocava per una dura política de repressió que servira per a impulsar i donar força al projecte absolutista de la monarquia espanyola.

La batalla de Montjuïc, ja esmentada en els fets històrics que donen vida a l'article anterior, obri l'estudi d'Henry Ettinghausen, que enllaça aquest episodi amb la dotzena d'anys que se'n seguiren, com a etapa crucial tant en la història de Catalunya com en la vida del poeta i dramaturg català Francesc Fontanella. Ettinghausen destaca el fet que, mentre el germà de Francesc Fontanella s'esmenta almenys un cop en la premsa de l'època que feia referència a la guerra dels Segadors, de Francesc, no se'n té notícia en els fullets impresos, tot i saber que va intervenir-hi. Malgrat tot, Ettinghausen remarca l'interés d'aquests fullets que revelen la càrrega ideològica amb què es narraven, segons el bàndol al qual pertanyien els autors, i que ajuden a seguir l'evolució dels principals esdeveniments d'aquella cruenta guerra en la qual també participà el nostre literat.

L'article d'Òscar Jané ens apropa a l'elit catalana instal·lada al Rosselló com a conseqüència de la desfeta ocasionada per la guerra dels Segadors, elit entre la qual es compta la família Fontanella. Jané destaca la creixent filiació francesa entre els catalans, circumstància clau indispensable perquè el Rosselló esdevinguera francés. En aquest estat de coses, mentre que Josep Fontanella, germà de Francesc, s'encarregava de les funcions principals del nou Consell Sobirà, el poeta, després de lluitar com a militar, ingressà el 1658 en l'orde dels dominicans, on continuà amb la seua tasca literària,

conreant una poesia amarada de tristesa i malenconia. Per la seua banda, i treballant encara en la tasca contextualitzadora del moment cultural en el qual es produïa l'obra del nostre poeta, Eulàlia Miralles analitza quines foren les llengües que gaudiren de vitalitat en la impremta a Perpinyà, durant els anys de l'exili dels Fontanella, i remarca que els imprimàturs d'algunes de les impressions fetes a la ciutat durant aquella etapa porten el nom d'un Fontanella. Miralles exposa com, al llarg d'aquest període, les llengües en les quals es tiren majoritàriament les obres eren el català i el castellà, tot i que el llatí també tenia rellevància i els escrits en francés començaven a veure la llum. Textos, autors i traductors desfilen per l'article de Miralles, qui estudia l'avanç progressiu del francés tot i les reticències del català per ésser substituït, en una societat en què els estudiants entenien el francés però no es decidien a usar-lo amb l'assiduïtat que reclamava la recent annexió del Rosselló a França.

La segona part del volum que ens ocupa, s'encarrega de l'estudi de l'obra de Francesc Fontanella i s'inicia amb el treball de Francesc Feliu. Aquest estudiós s'acara amb el complex tema dels castellanismes lèxics dels textos catalans durant l'època del barroc, en particular pel que fa a l'obra de Fontanella. Feliu qüestiona la consideració de castellanismes de certs elements lèxics, al temps que confirma el desig dels poetes catalans d'acostar la llengua pròpia a la llengua castellana que, aleshores, es trobava immersa en el moment de màxim apogeu de les seues possibilitats, cosa que, d'altra banda, no impedí a Fontanella mantenir una voluntat reivindicativa pel que fa a les possibilitats del català com a llengua literària.

Albert Rossich proposa algunes reflexions entorn a la intervenció de diverses mans en la còpia d'un mateix text tant en l'obra de Vicent Garcia com en la de Fontanella. L'estudiós se centra particularment en els textos d'aquest últim, de qui proposa una relació de trenta-tres manuscrits, tot i que la posició preeminent de la família Fontanella va permetre al poeta i dramaturg català gaudir de la impressió de les seues obres des de ben jove.

De les petges de Garcilaso de la Vega en la poesia amorosa de Francesc Fontanella, se n'ocupa M. Àngels Herrero. Elements com la lloança de la natura, els senyals amorosos o l'aparició de la mitologia clàssica, al costat de l'ús de les formes mètriques renaixentistes, apropen l'obra de l'autor català al lirisme de Garcilaso. Amb tot, Herrero remarca que aquesta aproximació no ha d'interpretar-se com una simple còpia de temes i formes sinó com l'intent d'aquell que podríem anomenar «el poeta

del moment» de situar la poètica catalana al mateix nivell de l'estètica barroca que aleshores s'ensenyoria d'Europa.

De la mà de Montserrat Bonaventura fem un curiós —i poc tractat— recorregut per la literatura emblemàtica de Francesc Fontanella; es tracta de textos que, tot i no ser de gran volada literària, ens permeten copsar la transmissió d'una determinada ideologia sociològica i cultural que fixa les característiques de l'edat moderna catalana. El *Panegíric* que Francesc Fontanella dedicà a Pau Claris és el centre d'atenció de l'estudi de Giuseppe Grilli, qui reflexiona sobre la manca d'atenció que aquest text ha suscitat entre els crítics. Tot i això, Grilli en reconeix el mèrit i en proposa una relectura en tant que testimoni d'un complicat context històric del panorama polític català, del qual Claris esdevingué el personatge emblemàtic central.

Joan Alegret se centra en el sonet del poeta barceloní «Tronc infeliç» i en proposa una reedició que aporta alguns canvis a la presentada per Maria-Mercè Miró el 1995. D'altra banda, i com a conseqüència de l'esmentada reedició, n'ofereix també una nova lectura de la qual es desprén que el poema no fou escrit en memòria de l'il·lustre Pau Claris, com fins ara s'havia interpretat. La visió polièdrica del nostre autor barroc continua amb el treball de Jaume Pòrtulas, que ens apropa a la *Tragicomèdia d'Amor, Firmesa i Porfia*; l'interés de l'estudiós per indagar sobre determinats aspectes tècnics vinculats a la tradició i a la cultura clàssica li permet descobrir, i descobrir-nos, com Fontanella ha emprat magistralment aquestes tècniques amb la finalitat d'acarar el lector amb els anys convulsos de la Revolta dels Catalans. *Lo Desengany* és tractat per Pep Valsalobre, qui es proposa com a objectiu principal reflexionar sobre la manipulació que Fontanella porta a terme en l'episodi clàssic de Venus, Vulcà i Mart. A més, tracta alguns aspectes formals com els nivells de representació i els mecanismes burlescos del text, centrats en l'ús del contrast i de la deformació; aspectes tots ells que permeten confirmar que Fontanella esdevingué un poeta agosarat que gaudia de la facilitat d'emmotllar els relats clàssics als seus propòsits barrocs.

És així com arribem a la notable aportació de Maria-Mercè Miró, principal editora de l'obra de Francesc Fontanella. En aquesta miscel·lània Miró presenta una farsa barroca fontanelliana inèdita que porta com a títol *Ambaixada del príncep Licomandro a l'emperador de Bugia*, text en el qual l'autor empra els recursos còmics que són habituals en la resta de la seua producció dramàtica. Com a cloenda, Albert Mestres proposa un curiós projecte de posada en escena de la *Tragicomèdia pastoral d'amor, firmesa i porfia*. Amb aquesta proposta, Mestres cerca de reflexionar sobre la

possibilitat de recuperar per a l'escena un text pertanyent a la tradició teatral catalana, mai representat fora del seu temps. Això sí, el director d'escena aposta per un espectacle que no traïsca el text original, sinó que simplement mostre aquelles característiques lingüístiques i plàstiques que li són intrínseques i que serviren, i serveixen encara, per a donar vida a una etapa particular de la nostra història.

Arribats a aquest punt, no queda més que remarcar la importància de l'aparició d'un volum amb les característiques de què gaudeix *Francesc Fontanella: una obra, una vida, un temps*. Importància perquè demostra com, en bona mesura, coneixem molt parcialment la història política, cultural i literària d'un període menystingut del devenir català, fins fa uns anys erròniament anomenat «Decadència»; un segle XVII que ens interessa justament perquè, mitjançant la literatura, es deixa constància de la pervivència d'una llengua i d'un poble que lluitava per mantenir la cultura catalana a l'alçada de l'europea. A través d'aquesta obra miscel·lània, el lector pot comprovar com, d'aquesta lluita, Francesc Fontanella n'és un clar exemple. Finalment, cal dir que, entre els clàssics medievals i la Renaixença, mai l'obra d'un sol escriptor havia merescut fins ara l'atenció de tants especialistes reunits en un sol volum. Un conjunt d'estudis que, sense cap mena de dubte, fan avançar el coneixement que sobre la literatura barroca catalana teníem fins ara.

Isabel Marcillas Piquer
Universitat d'Alacant

Butinyà Jiménez, J., Marco i Artigas, M., Miguel Briongos, J. (eds.), *Nova antologia de la Literatura Catalana*, Madrid, UNED, 2007, 458 pp.

Elaborar una selecció antològica de les obres més representatives de la literatura catalana en menys de cinc-centes pàgines no és evidentment una empresa senzilla. Això precisament és el que intenta oferir-nos el nou volum publicat per la UNED en col·laboració amb la Universitat d'Alacant i el portal d'Humanitats d'Internet Liceus, que porta per títol *Nova antologia de la Literatura Catalana*. *Nova* perquè la mateixa universitat ja va publicar a principis dels noranta una antologia de textos de la literatura catalana, ara revisada i entomada des d'una perspectiva més ambiciosa. Si l'anterior s'adreçava fonamentalment als estudiants universitaris amb un format innovador en

aquell moment i amb una intenció eminentment motivadora, la versió actual, amb format de llibre, obeeix a un plantejament alhora més profund i rigorós, com també més obert, adient tant per a un públic universitari com per a una audiència més àmplia.

En el pròleg, els autors justifiquen la tria dels textos i l'organització de l'obra. Cerquen «una visió global i articulada, fruit d'una visió comparatista de la Literatura en general». Volen mostrar un «conjunt vertebrat» atent, això no obstant, als matisos que expliquen l'evolució de les lletres catalanes al llarg dels segles, que inclogui, si és necessari, textos no estrictament literaris, però cabdals per a comprendre molts aspectes de les lletres catalanes. L'antologia, a més, es concep com a complement dels manuals teòrics sobre Literatura Catalana publicats ja per la UNED.

L'obra, ben equilibrada pel que fa al contingut, està dividida en tres grans apartats a partir d'una clara ordenació cronològica: Edat Mitjana, segles XVI-XIX i, finalment, segle XX. Cadascun d'ells consta, al seu torn, d'uns subapartats organitzats ara segons una combinació de criteris històrics i genèrics. Aquesta claredat en la presentació dels textos en facilita sens dubte la consulta, però redunda en cert esquematisme, fruit inevitable de l'interès prioritari dels autors per aproximar els textos a un sector ampli de públic. Una cronologia més precisa i explícita dels diversos autors i obres, tanmateix, potser facilitaria la tasca a aquest tipus de lector. Cada capítol s'inicia amb un breu comentari —l'efecte de conjunt dels quals resulta inevitablement desigual a causa del criteri personal dels diversos autors de l'antologia— de l'època, l'autor o les obres que es presenten a continuació. En alguns casos, potser es troba a faltar la referència concreta del fragment que es recull dins l'obra a la qual pertany, o fins i tot en el cas dels textos d'èpoques més llunyanes, l'edició o versió modernitzada utilitzada, aspecte que els autors en el pròleg justifiquen per l'objectiu principal de l'obra *d'aproximar els textos a una lectura planera*.

L'apartat dedicat a la gran Edat Mitjana, el més extens, s'obre amb una petita selecció de textos de poesia trobadoresca, seguida d'un recull més detallat de fragments de diverses obres d'una de les grans figures de les lletres catalanes d'aquest període, Ramon Llull, la influència del qual hauria de marcar de forma definitiva la literatura en llengua catalana dels segles següents, la qual cosa justifica, segons els autors, l'extensió dedicada a aquest escriptor. Una selecció de les quatre grans cròniques i uns exemples de literatura de predicació moral i teològica d'Eiximenis i Vicenç Ferrer enllacen amb les primeres mostres de prosa humanística elaborades a l'entorn de la Cancelleria de Barcelona. El pròleg de Ferrer Sayol al *De agricultura* de Pal·ladi serveix com a mostra

d'«una nova sensibilitat front al classicisme» juntament amb el parlament del cardenal Margarit a les corts de Barcelona.

Completa la visió de la narrativa breu medieval una selecció de peces en prosa i en vers sobre assumptes ja tractats per Eiximenis i Vicent Ferrer, seguides d'uns fragments representatius de la misogínia i la finalitat exemplificant del *Llibre de les dones* de Jaume Roig. Ben al contrari, a continuació la prosa de sor Isabel de Villena ens ofereix una certa reivindicació femenina, interessant document literari i humà del seu temps. Un recull de poemes de diferents autors i de temàtica diversa il·lustra la lírica tardomedieval, que culmina amb mostres de la poesia de Jordi de Sant Jordi i un capítol dedicat a l'obra d'Ausiàs March.

L'última part del període medieval, força extensa, s'articula al voltant d'autors d'una sensibilitat diferent. Tornem ara als inicis de l'Humanisme a la Corona amb el pròleg a *l'Scipió i Aníbal* de fra Antoni Canals. Tot seguit, dos capítols testimonien la varietat, renovació i profunditat de l'obra de Bernat Metge, posant-ne en relleu el deute amb les fonts clàssiques. Una selecció de fragments del *Curial e Güelfa* reconstrueix alguns dels episodis més significatius de la novel·la i intenta plasmar la rellevància de l'obra. El capítol següent completa el panorama de la novel·la cavalleresca amb una síntesi de l'argument del *Tirant*, acompanyada d'un conjunt de passatges destacats de l'obra. La secció dedicada a l'Edat Mitjana clou amb una visió del món literari valencià, en aquest cas, una mostra de la «molt retòrica valenciana prosa», esdevinguda la moda dominant en la Corona en aquest final d'etapa medieval, de Roís de Corella.

L'antologia que tenim entre mans no defuig el llarg període anomenat tradicionalment de *decadència* de les nostres lletres. Els autors, conscients de la seva importància en l'evolució-reacció posterior de la literatura en llengua catalana en els temps més recents, n'han volgut deixar constància. Uns exemples de lírica tradicional de contingut religiós, amorós, corrandes, poemes del romancer; una selecció d'algunes peces dramàtiques valuoses, religioses i profanes, testimoni de l'empenta del gènere en aquest moment; una encesa defensa de la llengua catalana en boca de Despuig, l'obra del qual ens ofereix detalls curiosos d'índole diversa, com la insistència en el paper positiu de les dones en la vida de la ciutat, que, fins i tot en llenguatge actual, podríem qualificar-ho d'una reivindicació de la invisibilitat de la dona *avant la lettre*; la poesia de Pere Serafí, paradigma d'una lírica de trets petrarquescs; mostres de l'obra poètica de Francesc Vicenç Garcia, de sensibilitat barroca, i Joan Ramis, neoclàssica.

Tots ells testimonien, malgrat les dificultats del moment, la supervivència de la creació literària en català i els matisos, sovint ignorats, d'aquesta prolongada etapa.

El corrent romàntic, que inicia la recuperació definitiva de la llengua pròpia com a valuós instrument literari, amb els seus diferents vessants, apareix representat en les figures de Víctor Balaguer i Joaquim Rubió i Ors. De l'època dels Jocs Florals, es recullen mostres d'«autors que defugen el més estereotipat de l'etapa floralesca», com Marià Aguiló i Francesc Xavier Butinyà, testimoni incipient d'una nova espiritualitat més acord amb els temps. El panorama es complementa amb dos interessants textos en prosa, de Milà i Fontanals i Valentí Almirall, que permeten copsar, des d'angles ideològicament oposats, les diverses idees dominants del moment en l'àmbit no solament literari, ans cultural i polític. Amb la Renaixença arribem ja a la figura clau de la poesia catalana del XIX, Jacint Verdaguer. Una selecció breu però variada, representativa de l'abast de l'obra poètica de Mossèn Cinto, en deixa constància: fragments de *Canigó* i *L'Atlàntida*, poemes de temàtica patriòtica i algunes poesies de contingut religiós testimonien la diversitat de preocupacions i la perfecció formal de la seva obra.

La producció dramàtica del XIX està reflectida en una tria de textos corresponents a quatre obres diferents de Guimerà, prova de la varietat d'interessos i llenguatges de les diverses etapes de l'obra d'aquest autor. Del «gran prosista de la Renaixença catalana», Narcís Oller, els autors han preferit un tast de la narrativa curta, que inclou l'impactant relat de matisos naturalistes *Natura*. A més, la panoràmica literària de l'època es completa amb una mostra, en aquest cas del mestre Jordi Rubió i Balaguer, del potent corrent de crítica literària desenvolupat en llengua catalana, que tindria la seva continuïtat esplendorosa al llarg del segle XX. El nou segle anuncia un canvi profund de mentalitat i preferències estètiques, recollides a través dels textos de Joan Maragall i Eugeni d'Ors.

Arribem, doncs, al tercer i últim apartat de l'obra: el segle XX. L'antologia, en un esforç per mostrar la varietat i riquesa de la producció literària d'aquesta centúria, en selecciona una mostra de gèneres ben diversa, amb una presència important de textos poètics en llengua catalana, luxe excepcional dins el panorama literari internacional del segle XX. Començant pels màxims representants de l'Escola Mallorquina, Costa i Llobera i Joan Alcover, i una generosa selecció de l'obra poètica de Joan Maragall, que palesa l'evolució del pensament de l'autor i les preocupacions i els temes recurrents de la seva poesia. L'antologia testimonia la reintroducció del classicisme en les lletres catalanes amb els versos de Carner i l'obra de Salvat-Papasseit com a representació de

l'avantguardisme a casa nostra; la generació del 36 i la poesia de l'exili amb les figures de Bartomeu Rosselló-Porcel, Màrius Torres i Joan Vinyoli. El panorama poètic es completa amb mostres de Carles Riba, J. V. Foix i Salvador Espriu i, com a cloenda, ofereix uns testimonis ben representatius del llenguatge estètic de Pere Quart, Joan Brossa, Gabriel Ferrater i Vicent Andrés Estellés.

L'exhaustivitat amb què es tracta la poesia no impedeix la presència d'altres gèneres ben característics del moment. En aquesta selecció no hi podia faltar una representació de la narrativa i el teatre modernistes: un fragment final de *Solitud* i una breu mostra de la prosa poètica del teatre de Santiago Russinyol en donen compte. Lirisme que també es conserva en l'obra dramàtica de Sagarra, testimoni de la prosa dels anys trenta juntament amb un fragment de *Laura a la ciutat dels sants* de Miquel Llor. L'antologia recull, a més, una mostra prou significativa d'un dels gèneres més característics del segle: les memòries. Els autors acaren dos fragments, de Gaziel i Sagarra, sobre figures rellevants del món literari madrileny de la primera meitat de segle, textos que permeten, igualment, una interessant i actual reflexió sobre l'ambient de les tertúlies literàries i el paper de l'intel·lectual en la societat del moment.

De l'excepcional prosa de Josep Pla, se'ns ofereix una tria que palesa alguns dels elements més significatius de la seva obra com el lligam profund a la seva terra, l'Empordà, en marcat contrast amb els aforismes de l'assagista valencià Joan Fuster. Seguidament, quatre autors de diferent sensibilitat i llenguatge estètic, Rodoreda, Villalonga, Pedrolo i Pere Calders, evidencien la puixança del conte com a gènere narratiu dins les lletres catalanes fins als nostres dies. Un altre capítol dedicat al teatre recull escenes de *l'Antígona* d'Espriu —que permeten la interrelació, a més dels clàssics, amb l'obra de Bernat Metge—, i de la comèdia sentimental de Carles Soldevila.

L'antologia arriba gairebé fins al moment present i es tanca amb una tria de les darreres tendències de les lletres catalanes, reflex dels temes i corrents estètics propis de l'època: preocupació social en la poesia de Miquel Martí i Pol i Josep Romeu i Figueras, personatges i realitats contemporànies com el cinema en l'obra de Pere Gimferrer, o una selecció de diverses orientacions de la prosa actual —novel·la històrica, artística, intimista, literatura de viatges.

En definitiva, és remarcable l'esforç realitzat pels autors per reflectir dins les tendències dominants en els diferents períodes, els accents particulars dels diversos autors i obres, així com per constatar la recurrència de temes i idees al llarg dels segles. Impossible en una obra d'aquesta naturalesa i aquest abast, no trobar a faltar algun autor o obra rellevants segons el criteri individual de cadascú. Tanmateix, és evident

que no és aquest —exhaurir les possibilitats de la literatura catalana— el propòsit de la *Nova antologia* que ens ofereix la UNED, digníssima selecció de textos de les nostres lletres, interessants pel contingut i la qualitat literària, interrelacionats i organitzats de forma coherent, que proporcionen una excel·lent visió global de la literatura en llengua catalana.

Sònia Gros i Lladós
UNED, Centre Associat de Girona

Àngels Massip, coordinadora (2008), *Llengua i identitat*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 150 pp.

Una de les paradoxes dels temps postmoderns és la insistència en nocions de naturalesa inestable i contradictòria. «Identitat» n'és un exemple. Se n'abusa a tort i a dret, sense parar esment que les persones, com les col·lectivitats i com les llengües, s'adiuen ben poc amb allò que literalment significa ser idèntic: sustentar-se en una continuïtat immutable. Perquè a les persones, com a les col·lectivitats i a les llengües, tant com la permanència en allò que hem estat i que som, ens defineixen el canvi, la superació del passat, la ruptura amb la tradició pròpia, la discontinuïtat i la projecció envers el futur. Sigui com sigui, la paraula «identitat», sola o combinada, ha fet fortuna. El fenomen ja fa temps que dura. I com insinua l'Albert Bastardas, prologuista de l'obra que ressenyem, una cerca bibliogràfica sota la rúbrica «llengua i identitat», o sota d'altres de similars, probablement ens donaria unes quantes referències, i això només en el terreny dels estudis lingüístics. D'entrada em vénen a la memòria el recull que fa tres lustres publicà Raimon Panikker sobre llenguatge i identitat o la compilació de textos de Joshua Fishman, preparada per Xabier Erize i traduïda per Francesc Martínez.

El llibre que ens ocupa reuneix la majoria de les conferències que es van pronunciar al cicle homònim que, entre el setembre de 2005 i el gener de 2006, acolliren les universitats de Barcelona i de les Illes Balears. Com és habitual en aquest tipus de reculls, el grau d'adequació al tema i la novetat de les aportacions varien d'un autor a l'altre. De vegades, l'heterogeneïtat dels papers reunits es manifesta fins i tot en la manera de presentar-los. En aquest cas, les diverses contribucions s'han agrupat en quatre blocs: aspectes teòrics, àmbit català, altres àmbits idiomàtics i marc europeu.

Val a dir que s'agraeix la brevetat i concisió de la majoria dels textos i l'esforç de síntesi que hi fan bona part dels autors.

El bloc inicial (*Llengua i identitat: qüestions generals*) integra dos treballs. Es deu el primer a Àngels Massip, promotora del cicle al·ludit i coordinadora i introductora del volum. El títol d'aquest estudi pòrtic, «Llengua, identitat i cultura: de la cognició a la societat», ja denota que es tracta d'un autèntic *tour de force*. Resulta, però, ben dificultós comprimir en una desena de pàgines un cabal de plantejaments teòrics i elaboracions conceptuals que van de la cosmologia a la biologia i de la genètica a l'antropologia cultural, passant per la neurobiologia, la psicologia del coneixement i la filosofia de la ciència. Certament el marc cognitiu del pensament complex, tal i com Edgar Morin el va concebre, en tant que integració multidimensional de paradigmes, sembla un constructe idoni per als reptes de la modernitat. El problema sorgeix quan hem de passar de la declaració d'intencions a les aplicacions específiques. En aquest sentit, resulta força descoratjador constatar que l'aproximació cientificotècnica al parell llengua-identitat té poc a veure amb els conflictes identitaris, sobretot si tenen una dimensió lingüística o s'hi fonamenten. Un exemple: la manera com els *media* construeixen la realitat pot ser complexa quant als mitjans tecnològics o els procediments retòrics, però és barroerament simplista i simplificadora en els seus efectes.

Esperanza Morales (Universidade da Coruña) signa el segon treball del bloc, «La llengua de signes com a vehicle de comunicació i capital simbòlic». Partint de la tradició etnogràfica (Geertz, Duranti) i de la sociologia de Bourdieu, la professora Morales ens planteja com els sords han esdevingut una minoria lingüística que fa valer els seus drets i exigeix un tractament igualitari. Ara bé, la «comunitat lingüística sorda» o la «identitat sorda» no són nocions apriorístiques o preconstituïdes, sinó que es configuren com a construccions semiòtiques en la pràctica social. Per això s'han d'estudiar juntament amb el poder i la ideologia. I per això s'entén que els conflictes sociolingüístics contaminin l'autopercepció dels sords o que els sords catalans vulguin emancipar el seu llenguatge de signes del dels sords espanyols.

El segon bloc reuneix quatre treballs que aprofundeixen les relacions entre *Llengua i identitat als territoris de parla catalana*. És la part menys consistent del recull, per la descompensació territorial i per l'interès desigual dels textos: n'hi ha dos dedicats al País Valencià, un a la Catalunya del Nord i un altre a la Franja d'Aragó. A «Dificultats i potencialitats de la llengua catalana per a generar identitat social a la Franja», Josep Espluga (Universitat Autònoma de Barcelona) explora els lligams entre llengua i iden-

titat en l'única regió de l'àrea lingüística del català que, tot i no haver constituït mai una entitat politicoadministrativa diferenciada, es defineix justament per la llengua pròpia. Espluga fa servir elements de l'interaccionisme simbòlic, l'etnometodologia i la sociologia de la modernitat líquida a fi de comprendre com els quaranta-cinc mil habitants de la Franja, si fa no fa, es diferencien perceptivament tant de Catalunya com, en part, d'Aragó. I d'aquesta inestabilitat, d'aquesta intersecció entre la frontera lingüística i la política, deriva la seva especificitat identitària.

Jean-Paul Escudero (Universitat de Montpeller) signa «Les llengües a la societat nord-catalana des de l'annexió francesa de 1659», un resum correcte de l'evolució politicoidentitària de la Catalunya del Nord, on la francesització ha estat el correlat necessari de la descatalanització. El text es mou dins els tòpics consabuts, fins i tot en la manca de gruix teòric i en els apel·latius amb què basteix el relat sociolingüístic: decandiment, agonia i resurrecció.

El sociòleg Rafael Castelló (Universitat de València) és l'autor del primer dels dos estudis dedicats al cas valencià, «Parlem valencià, però no som catalans». Sota aquest lema aparentment poc acadèmic hi ha un esforç notable per desllindar els aspectes de la ferida identitària valenciana. Però aquest estudi il·lustra a bastament l'arrelada dificultat de superar el gremialisme i les inèrcies intel·lectuals pròpies, fins i tot quan es proclama la voluntat d'encetar un diàleg interdisciplinari. Castelló s'entesta a proposar un esquema interpretatiu innecessàriament complicat. I entra en disquisicions de dubtosa rendibilitat sobre els tres moments que discrimina l'epistemologia del coneixement: axiològic, praxiològic i teòric. Per contra, evita exposar les coses en termes planers i entenedors, com ara dient *tout court* que la identitat lingüística d'un poble pot coincidir, o no, amb la seva identitat política. A més d'aquesta complexitat espúria, el text es ressent d'una certa opacitat expositiva. De cop i volta irrompen en escena dades d'enquestes que no havien estat presentades abans. Tot plegat, llums i ombres barrejades en un clarobscur, que damunt no ha estat ben depurat quant a correcció normativa.

Tot i les reserves, l'estudi de Castelló ens introdueix acceptablement en la *querelle* valenciana. No es pot dir el mateix de «Llengua i identitat al País Valencià» text atribuït a Joan Francesc Mira. I diem «atribuït» perquè a sota de la línia on apareix el nom del multiguardonat escriptor valencià, professor de la Universitat Jaume I, es fa constar que es tracta d'una transcripció de la conferència que va dictar al cicle que dóna peu al llibre. Resulta difícil de creure que un lletraferit escrupolós com Mira hagi

deixat passar aquesta transcripció, la qual evidencia l'abisme que separa les lògiques de l'oralitat i de l'escriptura. Ras i curt, el text és perfectament prescindible. En el pla de l'expressió està farcit d'errors: repeticions, mots crossa i solecismes propis del discurs oral, confusions morfològiques, topònims equivocats…I en el pla del contingut, és d'un maniqueisme espaterrant, amb una interpretació esbiaixada i una manca d'autocrítica impròpies d'un savi professor d'història i cultura clàssica, que es presenta a més com a antropòleg cultural. Arriscant l'anatema, es podria dir que, vist el tenor dels dos estudis sobre el conflicte identitari valencià, s'explica com aquest conserva encara la virulència i equivocitat amb què va nàixer fa més de tres dècades.

El tercer bloc del recull s'intitula *Llengua i identitat a altres territoris* i l'integren tres estudis sobre unes altres tantes realitats sociolingüístiques del *contínuum* romànic: el gallec, el friülà (també dit friülès o furlà) i l'occità. Es tracta de tres situacions de cruïlla, on convergeixen múltiples factors en els nivells de definició identitària i on, en graus diversos, la supervivència dels parlars autòctons es veu força amenaçada.

El treball «Crea identitat la llengua gallega?», de Sabela Labreña (Universitat de Barcelona), mostra el decurs històric de la minorització del gallec fins a l'actualitat. Un procés amb tot de ressonàncies familiars als valencians, ja que al conflicte sociopolític (caciquisme, dependència de les elits respecte de l'estat, castellanització de la burgesia urbana, estigmatització i confinament rural del gallec…) se suma el conflicte de pertinença o separació respecte de la comunitat lusòfona, amb els models d'estandardització respectius (reintegracionisme vs autonomisme). L'autora passa revista a algunes enquestes recents segons les quals el gallec no és un factor d'identitat imprescindible per a una bona part dels habitants de Galícia. Tot i que les dades són irrefutables, la professora Labreña fa notar la distinció entre «pertinença» i «identitat», noció aquesta segona més complexa, que reclama una xarxa conceptual i metodològica encara a mitjan bastir.

A «The sociolinguistic situation of Friuli: findings from recent research», Raimondo Strassoldo (Universitat d'Udine) presenta els resultats de la recerca sobre l'estatus sociolingüístic del friülà. Aquesta varietat del retoromànic sobreviu dins el seu enclavament territorial al nord-est itàlic (regió autònoma del Friül-Venècia Júlia i part del Vènet). Strassoldo resumeix a grans trets les empremtes superposades en aquesta terra de pas, des del substrat preromà a la dependència política de la república veneciana. De fet, el dialecte vènet fou determinant en la retracció social i territorial del friülà, si més no fins a la supeditació de totes dues parles a l'italià culte del nou

regne unificat. La tímida recuperació social del friülà s'origina amb el *revival* etnicista que es registra a Itàlia a mitjan dels anys 70 del segle passat, en virtut del qual adquireixen una nova consciència d'identitat escindida la dotzena llarga de minories lingüístiques, difuminades i sovint perseguides arran de l'al·ludida unificació política. Com pertot arreu del continent europeu, en las darreres dècades els autonomistes friülans han sabut madurar les reivindicacions polítiques, inicialment sustentades en la peculiaritat idiomàtica. Esbossat el context historic, Strassoldo posa l'èmfasi en la situació contemporània, tot interpretant diverses prospeccions sociolingüítiques: les de caràcter general impulsades per diverses instàncies autonòmiques (1978, 1986 i 1999); la de 2003, centrada en els adolescents, i les de 2002 i 2004, adreçades a la comunitat universitària d'Udine, ciutat bastió del friülà enfront de l'assimilada Trieste. Les conclusions de l'autor són contundents. El friülà és una llengua de rang mitjà dins l'Euromosaic, una llengua regional que s'ha beneficiat dels avenços sorgits a l'empara de la descentralització administrativa i les lleis italianes per a la protecció de les minories lingüístiques. Però com va remarcar Fishman, les mesures polítiques són condició necessària però no suficient si s'interromp la transmissió intergeneracional. I en aquest sentit, una sola dada revela el perill: només un 15% dels nens tenen el friülà com a llengua materna.

Patric Sauzet (Universitat de Tolosa II Lo Miralh) signa el tercer treball d'aquest bloc, «Se pòt existir una lengua sens una marina de guèrra? A prepaus de l'occitan». És un text excèntric, en sentit etimològic, i desconcertant. Excèntric perquè no s'ocupa tant del binomi llengua-identitat com de revisar l'inacabable debat sobre la naturalesa epistèmica i l'abast referencial del terme «dialecte». El títol del treball parafraseja el conegut estirabot de Max Weinreich, segons el qual una llengua és un dialecte que disposa d'armada. I a partir d'aquí, Sauzet es llença a dissertar sobre les diferents maneres de concebre la variació diatòpica en la tradició lingüística europea, sobretot en la francesa. Perquè, tot i estar escrit en occità, és aquest un text molt francès, en el pitjor sentit del gentilici: molta erudició una mica gratuïta, amb la dosi corresponent d'inflació terminològica i una certa propensió retòrica, que acaba en una declaració de bones intencions. La realitat sociolingüística i identitària de l'occità és gairebé una anècdota desproveïda de substrat històric. De les relacions de família entre occità i català a penes alguna al·lusió col·lateral. De fet, Sauzet ignora, o silencia almenys, treballs importants, com ara *La il·lusió occitana*, de Rafanell (2006).

La quarta i darrera part del llibre, *Llengües i identitats a Europa*, es tanca amb el text homònim d'Emili Boix (Universitat de Barcelona). Es tracta d'una excel·lent síntesi sobre un politema complex, que té el perill de les panoràmiques: que els arbres no deixin veure el bosc. Dit altrament, que l'excés de dades oculti l'esquema expositiu i eludeixi la veu pròpia, quan n'hi ha. Navegant amb comoditat en la bibliografia indispensable, Boix salva el perill i concilia l'abundància factual amb la claredat expositiva i amb una reivindicació decidida del plurilingüisme. L'exposició parteix d'unes consideracions inicials sobre la idea d'Europa com a identitat densa i alhora inacabada. Reflexions que enllacen amb un repàs succint de l'europeisme tal i com el reinterpretà el pensament catalanista contemporani. D'aquí passem a recórrer la diversitat lingüística europea, tot seguint aquests quatre factors: *a*) tipologia lingüística i distribució territorial; *b*) pes demogràfic i poder d'atracció, *c*) vitalitat etnolingüística i *d*) tipus de política lingüística. I tot seguit ens endinsem en la regulació del plurilingüisme a la Unió Europea, examinant-ne les bases doctrinàries i els programes de desenvolupament i promoció de la diversitat lingüística i considerant *grosso modo* les prescripcions i possibilitats de la Carta Europea de les llengües minoritàries i regionals. L'apartat de conclusions relliga els nòduls temàtics, esbossa el *desideratum* d'una política autènticament multilingüe i defineix les expectatives de futur immediat a què s'obre el complex mosaic europeu de llengües, cultures, estats i nacions.

Fet i fet, el llibre que ha coordinat Àngels Massip és un recull heterogeni i estimulant alhora, que acompleix l'objectiu de propiciar el debat i mostrar el sentit polièdric, contradictori i obert de les identitats i de les llengües. Categories ambdues abocades al diàleg i confrontades amb les tensions de la vida social.

Miquel Nicolás
Universitat de València

Manuela Pla, Lluís Misson, Pau Esteve & Jacinto Valledor, *La 'tonadilla' del segle XVIII i Catalunya*, Edició d'Aurèlia Pessarrodona, Barcelona, Tritó, 2008, 168 pp.

L'any 2008, l'editorial Tritó va publicar el volum intitulat *La 'tonadilla' del segle XVIII i Catalunya,* destacable iniciativa que hom pot considerar una valuosa contribució a la comesa de treure a la llum un gènere pràcticament desconegut a casa nostra.

El llibre conté l'edició de quatre *tonadillas*, compostes per sengles autors durant la segona meitat del segle XVIII: *El soldado*, de Manuel Pla (1761); *Una graciosa de una compañía y un compositor de viejo*, de Lluís Misson (1762); *La buñuelera y el catalán*, de Pau Esteve (1775) i *La ramilletera*, de Jacinto Valledor (c. 1773-1775). La transcripció musical, l'edició dels textos i l'estudi previ els devem a la curosa tasca d'Aurèlia Pessarrodona, musicòloga especialitzada en la *tonadilla* escènica setcentista a Catalunya.

El volum es construeix a partir d'una introducció inicial en versió trilingüe (català, castellà i anglès), que inclou la contextualització del gènere, l'aproximació a les obres seleccionades i la descripció de les fonts i dels criteris d'edició. Tot seguit, darrere de l'apartat de notes crítiques, hi trobem la minuciosa transcripció de les quatre peces. La totalitat dels manuscrits musicals de l'edició pertanyen al fons de la Biblioteca Històrica Municipal de Madrid (BHMM).

La *tonadilla* escènica forma part del conjunt del teatre breu popular que es representava en els intermedis de les obres llargues (juntament amb els entremesos, diàlegs, sainets, balls) i que estava concebut per relaxar i divertir l'auditori. Com succeeix amb totes les manifestacions artístiques de caràcter dramàtic, l'anàlisi de la *tonadilla* ha de partir sens dubte d'un punt de vista multidisciplinari. No hi ha cap treball recent sobre espectacles escènics que no reconegui la dificultat d'adscriure el seu estudi a una única àrea del coneixement. En la recerca, l'investigador ha de manejar conceptes molt diversos, perquè les variades manifestacions visuals i espacials, la funció desenvolupada pels diferents gèneres o la multiplicitat dels llenguatges emprats, exigeixen una mirada àmplia que tingui en compte tots els elements que intervenen en l'acte de la representació. La *tonadilla* fonamenta els seu mitjà d'expressió en dos factors que es complementen: l'element musical i el moviment escènic de caràcter teatral, amb una part de recitació no cantada (parola). Pessarrodona dibuixa una definició de la *tonadilla* escènica en aquest mateix sentit: «gènere musicoteatral que formava part dels entreactes de les comèdies sobretot a la segona meitat del segle XVIII» (p. 3) i descriu la seva estructura habitual com «un seguit de números musicals cantats en què es desenvolupa una breu escena, generalment humorística, que sol acabar amb unes seguidilles o amb una cançó de caire conclusiu» (p. 4). L'estudi rigorós de les peces, tot i partir de criteris musicals, implica no deixar de banda llur vessant teatral. Pessarrodona exhuma un grup d'obres del patrimoni musicoteatral de la darrera etapa de l'edat moderna i ens ofereix nova informació sobre la riquesa i la varietat dels espectacles als quals el públic català podia accedir en aquell moment històric.

Una aportació essencial del llibre rau en la demostració del remarcable conreu de la *tonadilla* a Catalunya, en contra de la idea tradicional que la considerava un gènere cultivat quasi exclusivament a la ciutat de Madrid. Pessarrodona vincula aquest fet a «la importantíssima aportació al gènere per part de compositors catalans com Lluís Misson, Manuel Pla i Pau Esteve; i, d'altra banda, el conreu del gènere a Catalunya a través, sobretot, del compositor madrileny Jacinto Valledor» (p. 3). Ens trobem amb autors d'origen català que contribuïren al desenvolupament del gènere en l'àmbit de tot l'Estat i amb un autor madrileny que va treballar a Catalunya. Per tant, durant el segle XVIII, el contacte amb Madrid a través de la *tonadilla* fou intens.

Misson va donar un gran impuls al gènere en els seus inicis, afirmació corroborada per la seva extensa producció, de la qual ens han pervingut més d'un centenar de peces. Manuel Pla i Pau Esteve exerciren gran part de la seva activitat a Madrid. Pessarrodona destaca que Pla fou força conegut en l'ambient teatral de la capital castellana, on va arribar a compondre la música de la primera sarsuela de Ramón de la Cruz, *Quien complace a la deidad acierta a sacrificar* (1757). Pel que fa a Pau Esteve, se n'han conservat més de quatre-centes *tonadillas*, que demostren el seu talent com a compositor escènic. L'any 1778, va esdevenir l'encarregat d'escriure la música per a la famosa companyia teatral de Manuel Martínez, tasca que incloïa no només el gènere *tonadillesc*, sinó també les composicions per a lloes, sainets, comèdies, etc. Novament podem constatar la imbricació entre els elements musicals i les diverses manifestacions del teatre popular. Finalment, hem d'agrair que el compositor madrileny Jacinto Valledor es dediqués a l'escriptura de *tonadillas* precisament a Barcelona, de manera que, en paraules de Pessarrodona, «l'activitat *tonadillesca* de Valledor és cabdal per a entendre el conreu de la *tonadilla* a Barcelona» (p. 4). Valledor va ser, entre 1773 i 1785, *maestro* de la companyia de còmics espanyols del Teatre de la Santa Creu.

Si bé comptem amb força dades relacionades amb el vessant musical de les peces (fins i tot en alguns casos coneixem els noms dels cantants que les van interpretar), no podem dir el mateix de l'autoria dels textos. Els llibrets són anònims, malgrat que resulta possible que fossin escrits pels mateixos compositors. Des del punt de vista temàtic, les quatre *tonadilles* es troben plenament inserides en el marc dels gèneres populars coetanis. Tenen la finalitat de funcionar com un *divertimento*, però cadascuna presenta característiques diferenciades. *El soldado* emfasitza els aspectes sentimentals i amorosos, mentre que *Una graciosa de una compañía y un compositor de viejo* s'inscriu dins la temàtica «metamusical». Les obres al voltant d'aquest aspecte sovintegen en el

teatre breu de l'època. Ramón de la Cruz va compondre diversos sainets «de costums teatrals», on el tema central és la ficció metateatral (presentació de noves companyies i actors, establiment de les jerarquies internes, interacció directa entre el públic i els comediants). *El pueblo quejoso* (estrenada el 1765) o *La recepción de los nuevos* són algunes d'aquestes obres. També en tenim mostres en llengua catalana, com la peça *Sainete que no es sainete* de Francesc Renart i Arús.

La *tonadilla* de Pau Esteve *La buñuelera y el catalán* explota una de les estratègies més comunes dels gèneres breus: els recursos lingüístics com a motor de la comicitat. Era freqüent l'ús de malentesos causats per l'idioma, del llatí macarrònic per a escarnir les classes benestants o de la deformació d'altres parles de l'Estat —valencià, gallec, català— per fer burla de certs personatges. Pessarrodona recull el caràcter habitual d'aquesta qüestió: «En els fons *tonadillescs* de Madrid no hi manquen obres inspirades en personatges provinents d'altres regions espanyoles, com valencians, murcians, gallecs, etc., i en aquest cas hi apareix un català com el mateix Esteve, qui possiblement també va escriure el llibret» (p. 5). La tòpica aparició del català macarrònic en boca del protagonista motiva la falta d'enteniment amb la seva estimada, una bunyolera de Madrid, que li demana que sempre li parli castellà. La peça fou representada el 17 i 19 d'octubre de 1775 al Teatro del Príncipe, segons indica la documentació de l'Archivo de la Villa de Madrid estudiada per l'autora.

La *tonadilla* de Valledor *La ramilletera*, que reprodueix la temàtica molt en voga del *cortejo*, posseeix l'interès de ser un text bilingüe, un dels testimonis més reculats de la presència del català a l'escena pública barcelonina. La música es troba en el manuscrit d'una altra peça, intitulada *La naranjera del Prado*. La curadora del volum la descriu com «una versió probablement posterior d'aquesta *tonadilla* que s'interpretà a Madrid amb el text en català traduït al castellà i amb alguns canvis argumentals» (p. 6). Pel que fa al text bilingüe, s'han conservat un llibret imprès amb el títol de *La ramilletera* i dues versions manuscrites, una sense nom (ms. 1493, Biblioteca de Catalunya) i l'altra intitulada *El seductor chasqueado* (ms. 1482, BC). En aquest testimoni apareixen els noms dels intèrprets de la representació barcelonina, els quals eren membres, entre 1773 i 1775, de la companyia espanyola del Teatre de la Santa Creu. Aquest fet demostra la posada en escena de *La ramilletera* al teatre barceloní durant aquest període, la qual cosa aporta una nova dada a destacar.

Tradicionalment, s'havia considerat que l'estrena l'any 1788 del sainet de circumstàncies de Ramón de la Cruz *El café de Barcelona* (ms. 1116, BC), amb motiu

de la inauguració del Teatre de la Santa Creu després d'un incendi que el destruí completament, fou la primera aparició del català als coliseus de la ciutat. La troballa de Pessarrodona avança aquesta data, fet molt significatiu perquè apunta la idea que la presència del català als teatres institucionals no era tan escadussera com s'havia cregut fins ara. Com argumenta Pessarrodona: «La aparición de tonadillas con parte del texto en catalán indicaría que durante este tiempo no sólo se interpretaron obras importadas o hechas según el modelo madrileño, sino que también se hicieron otras pensando en el público barcelonés. Este hecho cambia muchos de los postulados habituales sobre la prácticamente nula presencia del catalán en el Teatro de Barcelona» («Aportaciones al estudio del uso del catalán en el teatro barcelonés del siglo XVIII a partir de la tonadilla escénica», dins: *Teatro y Música en España: los géneros breves en la segunda mitad del siglo XVIII*, Joaquín Álvarez Barrientos & Begoña Lolo (ed.) Univ. Autònoma de Madrid, CSIC 2008, p. 117-131).

Des del punt de vista musicològic, és indubtable el valor de la recuperació de les peces. La tasca de la transcripció no resultà fàcil, perquè, malgrat la senzillesa de la música, els manuscrits presenten moltes abreviatures, rectificacions i ratllades que dificulten llur lectura i llur interpretació. Tampoc les separacions dels diferents números musicals no són prou clares en la majoria de manuscrits originals, de manera que «s'ha considerat un número musical de cada fragment amb una entitat musical coherent i pròpia» (p. 8). Pessarrodona confegeix un aparat crític on queden clarament explicades les dificultats amb què es trobà i les solucions adoptades. Per raons pràctiques, els instruments apareixen ordenats segons la disposició orquestral moderna, però situant la veu sota dels violins per respectar la disposició del guió de veu i baix. També s'optà per l'italià en el cas de la nomenclatura dels instruments, atès el seu caràcter d'idioma internacional en l'edició de música clàssica. L'editora ho considera una mesura adient «per tal de difondre millor el gènere de la *tonadilla* escènica». Cal destacar l'excel·lent descripció de les fonts (amb informació de les dates que consten en les còpies conservades, d'altres peces incloses en els mateixos manuscrits, de les disposicions dels instruments i de les veus, etc.), així com la coherència dels criteris d'edició.

En resum, un magnífic volum que ens apropa —esperem que com un tast inicial que pugui tenir continuïtat— a un gènere pràcticament inconegut, que mereix veure la llum com a part del nostre llegat musicoteatral. És indispensable deixar de banda antics prejudicis i revalorar el conjunt dels gèneres populars, integrants de ple dret del patrimoni cultural català. La contribució d'Aurèlia Pessarrodona, que posseeix el valor

no només de donar a conèixer la música sinó també la resta dels aspectes indicats, es pot considerar una baula molt important en l'avenç de l'estudi de les arts escèniques catalanes de les darreries de l'edat moderna.

Anna Maria Villalonga
Universitat de Barcelona

Poesia catalana del barroc. Antologia, a cura d'Albert Rossich i Pep Valsalobre, Bellcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la, 2006, 404 pp.

És evident que cada dia, els que estem interessats a descobrir o rellegir novament textos de l'època barroca, disposem de nous estudis i nous volums que ens hi permeten anar fent una aproximació cada vegada més completa. Hem passat d'estar interessats per una literatura de la *Decadència* —com s'anomenava abans— a adonar-nos que ens trobem davant una literatura que podríem anomenar també de la *Desconeixença*, ja que bona part dels autors i dels textos del període eren poc menys que desconeguts i, en alguns casos, ho eren totalment. Fins al punt que hem passat d'afirmar pràcticament l'abandó de les lletres catalanes durant més de tres-cents anys —entre el 1500 i mitjan xix–, a haver de reconéixer que, si la Renaixença va ser possible, tant a Catalunya com al País Valencià i als altres territoris de llengua catalana, això va ser una conseqüència fins a cert punt lògica, atés que, des de l'edat mitjana, la literatura en la nostra llengua mai no havia arribat a desaparéixer i sempre va mantenir, ni que fos testimonialment, uns nivells de dignitat i de cultura necessaris per tal de poder parlar de voluntat literària en algunes de les creacions d'aquells segles. Però, per tal d'arribar a aquestes afirmacions que vaig fent, és just reconéixer que han calgut els treballs —en el seu moment pioners—, d'erudits com Albert Rossich i, posteriorment, dels que s'han anat afegint —i entre els quals gose incloure'm—, com els de Pep Valsalobre i la resta d'estudiosos del que algun dia supose que podria anomenar-se l'*escola de Girona*, que ha sabut despertar, entre els estudiosos de la nostra literatura, l'interés pel Renaixement, el Barroc i l'il·luminisme, però no pas per continuar queixant-nos per la defecció lingüística o per la manca d'originalitat en els textos coneguts, sinó per tal d'intentar acostar-nos a aquell món i a aquelles sensibilitats amb una mirada nova. Rossich, francament, ens ha ensenyat a mirar amb ulls barrocs.

Però el meu respecte i el reconeixement del mestratge desenvolupat per aquests estudiosos vinculats a la Universitat de Girona no es fonamenta només en alguns articles brillants, sinó, també, en volums com el que passe a comentar ara. De fet, l'aplec de textos recollits a *Poesia catalana del barroc* és una evidència dels anys de treball anterior i del coneixement pregon de l'època. Perquè *antologar* no és una tasca fàcil: signifca, d'entrada, conéixer una gran quantitat de textos, molt superior a allò escollit, i tenir, també, la capacitat —i el gust— suficient per tal de fer una tria que no sempre resulta senzilla.

En aquest volum, a més del gran nombre de textos que ens ofereixen els curadors —alguns dels quals ja eren coneguts d'abans—, convé assenyalar els textos pràcticament nous de què els lectors podrem disposar a partir d'ara, i que provenen de lectures en manuscrits pràcticament desconeguts o a l'abast de molt pocs. I això, ja és d'agrair, perquè augmenta sensiblement la nòmina d'autors i d'obres del barroc que tenim en circulació a partir d'ara, aquestes darreres editades amb uns criteris francament estudiats i correctes.

I és que, la qüestió dels criteris també és important. De fet, els autors, en aquest punt ens ofereixen una guia que pot ser molt útil per a aquells que treballem l'edició de textos de l'edat moderna i, en especial, per als textos provinents de zones o de manuscrits on apareixen les grafies del català oriental. Un extens apartat dedicat als «Criteris d'edició. (Textos clàssics de l'edat moderna)» (pp. 25-36), ens posa en joc un gran ventall dels problemes amb què es pot trobar l'editor modern d'aquella mena d'escrits i, més específicament, l'editor de poesia. Però, els criteris aportats per Rossich i Valsalobre són destacables, també, per la seua practicitat. Així, convé remarcar que volen ser els criteris rectors de l'edició no sols del present volum, sinó d'aquells altres que seguiran aquest treball i que els mateixos autors ens anuncien a la «Introducció»: hi preveuen un volum destinat a la poesia del renaixement i un altre destinat a ser l'antologia de la poesia «anterior al romanticisme», on hi haurà, segons sembla, també, «un capítol dedicat a la poesia popular i tradicional de l'edat moderna» (p. 14).

De manera que, si per un costat els criteris d'edició seran vàlids per a pràcticament tot l'espai cronològic entre l'edat mitjana i la renaixença, per una altra banda em resulten encara més considerables els principis «teòrics» —per donar-los un nom— que semblen ser rectors de les seues oportunes reflexions. És una espècie de declaració preliminar de principis que, tot i que potser a algú li semble òbvia, sóc conscient —com els autors mateixos— que encara és necessària: «Aquesta col·lecció

de textos literaris parteix del convenciment que la literatura antiga no ha de ser només un objecte d'estudi, sinó també objecte de lectura». Per un altre costat, Rossich i Valsalobre assenyalen que «poques cultures necessiten com la nostra que els seus clàssics es divulguen àmpliament, per tal de corregir el desconeixement secular de la nostra tradició literària completa». I rematen amb un desig palés: «El nostre propòsit, en conseqüència, serà acostar al lector actual els textos antics presentant un text tan bo, net i clar com sigui possible» (p. 24). Una tasca, doncs, no gens fàcil en molts casos i que, des del meu punt de vista, mereix tots els reconeixements. Fer una edició de divulgació, o, més aviat, una edició que podríem anomenar d'«alta divulgació» —com és el cas—, no sols implica el mèrit de conéixer perfectament el text i respectar-lo, sinó que implica conéixer també com arribar a un públic no sempre acostumat a la lectura de textos «clàssics». Potser, per a cultures com la francesa, l'espanyola o la italiana —per citar les que ens són frontereres— l'edició de «divulgació» és quelcom francament fàcil, perquè es compta amb edicions crítiques anteriors, de qualitat, que permeten que uns «tècnics» en edició se n'encarreguen. Per a una cultura com la nostra, que, fins i tot pel que afecta alguns textos fonamentals de la nostra tradició literària, ens trobem mancats d'edicions crítiques i comentades, la cosa canvia: en el cas de Rossich i Valsalobre, s'ha passat, en ocasions, del manuscrit a l'edició d'alta divulgació, sense una *editio critica* intermèdia. La qual cosa converteix en més meritori el treball d'aquests curadors.

Però, si alguna cosa crida l'atenció, en endinsar-nos en la lectura dels textos seleccionats en aquest volum, és la gran quantitat d'autors que han aconseguit aplegar i, a més, en tots els casos, amb obres de gran dignitat literària i ben representatives del període, semblants, en moltes ocasions, al que es podria estar fent a Castella, a França, a Portugal o a Nàpols. Així, al costat del grapat *d'anònims* (22) —que posa de relleu la urgència de més estudis en aquest camp—, i d'autors indispensables i ja més coneguts, com els principatins Francesc Vicent Garcia, Francesc Fontanella o Josep Romaguera, comptem amb textos poètics d'Antoni Massanés, del valencià Marc Antoni Ortí, de la pseudo-Oròsia d'Agullana, dels mallorquins Miquel Ferrando de la Càrcer i Rafael Bover, de Rafael Nogués, de Pere Antoni Jofreu, de Josep Elies Estrugós, dels també valencians Pere Esteve, Pere Jacint Morlà —vertader equivalent del rector de Vallfogona, descobert fa unes dècades per Antoni Ferrando— i Llorenç Matheu i Sanz, de Josep Blanch, de Francesc Granollachs, de Josep Català, de l'igualment valencià Francesc Mulet, de Narcís Julià, de Manuel de Sentmenat-Oms de Santa

Pau i de Lanuza, de Manuel de Vega, i de Joan Bonaventura de Gualbes. En total, més de quaranta autors, entre els coneguts i els desconeguts, que en moltes ocasions és gràcies a aquesta remarcable antologia que comencen a ocupar un lloc destacat en la Història de la nostra literatura. S'acompanyen, per altra part, d'un breu però sucós estudi introductori, on se'ns fa un recorregut general per l'estètica del moment i per les característiques concretes de les peces seleccionades (pp. 13-24), i, en cada cas, s'adjunten comentaris ben interessants sobre cada poema, a peu de pàgina, que van des de notes sobre l'atribució dels versos a un autor, o la seua negació —i sobta el nombre de textos que fins ara corrien a nom de Vicent Garcia i que amb aquesta edició resten *orfes*—, fins a qüestions de mètrica o de contextualització del poema. També, finalment, hi apareix una taula de procedència dels textos, amb indicació de variants destacables i d'edicions anteriors, si és el cas (pp. 382-391), i un índex dels primers versos (pp. 401-404), al qual cal afegir un ric llistat bibliogràfic (pp. 393-399). Tanmateix, hi trobem a mancar una mínima informació biogràfica específica de cada escriptor —només d'una pàgina, si es vol—, per donar una imatge més completa dels autors seleccionats.

Però, en conclusió, el volum preparat per Rossich i Valsalobre és un text indispensable per a conéixer la poesia barroca i per a mirar-nos-la sense complexos, acostant-nos obertament a aquella sensibilitat tan diferent de la nostra, potser, però igualment o menys que la del món medieval: la barroca —o moderna, més àmpliament— ha estat vista, per exemple, com «una dolorosa experiència» —com afirmava algun eruditíssim medievalista—; l'altra, ens havia d'enlluernar. Misteriosament. O no, i tot té una explicació, que ara no és el cas de fer, però a la qual, sense dubte, col·laboren treballs com el que hem ressenyat ací i, del qual, ja esperem amb ganes la seua continuació.

Vicent J. Escartí
Universitat de València

Montserrat Corretger, *Escriptors, periodistes i crítics. El combat per la novel·la (1924-1936),* Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, 203 pp.

Amb *Escriptors, periodistes i crítics. El combat per la novel·la (1924-1936),* Montserrat Corretger col·labora amb reflexions pròpies i prenent com a base, en la majoria

dels casos, la visió d'escriptors, periodistes i crítics contemporanis sobre la literatura, especialment la novel·la, durant la dictadura de Primo de Rivera i la República. En els últims anys s'han publicat una bona quantitat d'estudis sobre el tema que han obert el camí i, amb aquesta nova aportació (continuació dels seus articles anteriors), l'autora contribuirà eficaçment a fer avançar la tasca investigadora sobre la literatura catalana. Com ella mateixa subratlla «el llibre és un altre graó per arribar a entendre la societat i la producció literària dels anys anteriors a la guerra civil» (p. 7).

El llibre s'estructura en cinc capítols, cadascun dels quals aporta noves dades i genera noves consideracions a partir de les principals veus crítiques del moment estudiat. El punt de partida és el context historicoliterari en què trobem explicat, exhaustivament i des de diverses perspectives, la recuperació de la novel·la; aquest marc genèric es concretarà d'una banda en el discurs que fa Víctor Català en la constitució del Pen Club, que Montserrat Corretger descriurà i lloarà detingudament i, d'altra, en el funcionament d'Expansió Catalana. De manera progressiva i complementària, les reflexions se centraran en dues figures representatives, Rovira i Virgili i Prous i Vila, totes dues d'una importància cabdal per a l'època però que no han gaudit del prestigi i reconeixement que es mereixen, tal com assenyala l'autora. En els darrers capítols, Montserrat Corretger els ret una mena d'homenatge i aprofundeix en totes les seues facetes (literària, periodística, política) ja que, com esmenta al pròleg, han estat «desatesos com a literats» (p. 8).

El primer capítol, que coincideix amb el subtítol de l'obra, comprén la part més extensa i significativa del llibre. L'autora, per començar a explicar aquest «combat de la novel·la», ens recorda el debat que, en aquest sentit, va tindre lloc entre 1917 i 1925. Per parlar de la recuperació del gènere novel·lístic utilitza veus crítiques actuals com ara Alan Yates, amb d'altres contemporànies com és el cas de Rafael Tasis, Just Cabot, Carles Soldevila i, sobretot, la de Domènec Guansé, molt present al llarg de tota l'obra. Corretger destaca, a través de les diferents perspectives d'escriptors, periodistes i crítics, el procés de creació d'un model de novel·lística modern. A més a més, i a través de les aportacions de la crítica del moment, l'autora arreplega una sèrie de requisits per a la modernització d'aquest gènere en l'àmbit català. Entre els més significatius s'esmenta la necessitat d'una disciplina gramatical, és a dir, d'un idioma sòlid i adequat per a generar novel·les contemporànies, tret de què la prosa periodística ja disposa. El fet de partir de models estrangers (com Proust o Dostoievski) o de models autòctons adaptats (com Narcís Oller) seria la segona característica exigida. D'altra

banda, l'autora s'interessa també per l'ampliació del públic lector i la seua formació, la professionalització de l'escriptor a través de la popularitat i, en darrer lloc, la introducció dels enigmes de l'ànima humana, on els aspectes psicològics i socials assolirien papers protagonistes en les novel·les. En definitiva, i com a objectiu comú en tots els interessats per la revifada del gènere, Corretger assenyala la necessitat manifestada per aquests estudiosos de posar la literatura catalana en el mateix estatus que l'europea, tant a nivell d'escriptors i de públic com d'obres.

A més d'aquestes exigències o directrius, l'autora remarca un seguit de propostes pel que fa a la novel·la catalana que complementaran la primera visió que el lector ha pogut adquirir. Destaquen les novel·les que plantegen conflictes sobre l'actualitat, amb una naturalitat d'estil i llenguatge, amb el model francés, rus i alemany com a camí que cal seguir, on és present la consciència dels personatges i la preeminència de l'art sobre el rigor objectiu. Com indica en un dels seus escrits Guansé, i a mena de conclusió, es rebutgen, per tant, les maneres cultes i intel·lectualitzades, les extravagàncies i la novel·la poètica.

Per tal de donar una visió completa del combat de la novel·la, Corretger a través de les veus crítiques que utilitza com a font, assenyala d'una banda un augment de públic i d'editorials durant la Dictadura i una crisi del llibre durant la República ja que, entre altres factors, hi manca una premsa especialitzada, per la qual cosa seran els mateixos escriptors que es faran crítics per objectivar la seua pròpia activitat a través de diaris i revistes culturals. A més, també es viu una desautorització general contra la crítica, tot i que per a crítics contemporanis com Llates «a Catalunya la crítica dóna el to a la literatura».

El segon capítol se centra en el discurs que féu Víctor Català en la constitució oficial del Pen Club a Catalunya, associació creada per afavorir el diàleg entre els escriptors dins l'àmbit internacional. L'estudi explica que l'any 1924, coincidint amb Sant Jordi, s'hi constitueix de manera oficial. La responsable del segon parlament va ser Víctor Català, en qualitat de portaveu i degana dels escriptors catalans. Corretger analitza minuciosament la simbologia de l'arenga i elogia les seues paraules fins al punt de considerar-les una petita obra mestra. El discurs de Caterina Albert transmet un entusiasme optimista pel que fa a la recuperació de la cultura catalana i al paper de la dona en el món de les lletres. Corretger, abans de transcriure el parlament de l'escriptora, recalca que «planteja, suaument i sota el revestiment de la literatura, un important discurs polític sobre cultura i nació, dit, com sempre, amb tot l'art de què era capaç» (p. 92).

Aquest dret a la universalitat que demana Víctor Català també queda molt ben reflectit al tercer capítol del llibre, ja que la protagonista, l'entitat Expansió Catalana, comparteix el mateix ideari. Corretger aprofundeix en aquest projecte iniciat l'any 1919 i dut a terme per Joan Estelrich i Alfons Maseras, el qual vol donar a conéixer la cultura catalana i aconseguir el reconeixement de la Societat de Nacions.

Però després d'un període de proves i d'activitat conjunta, arran del pronunciament de Primo de Rivera, Maseras s'exilia a París. La correspondència que establirà amb Estelrich ens aporta una visió real i fidedigna de l'ús de la llengua i de les prohibicions existents en les primeres dècades del segle passat a Barcelona. La transcripció de part de les cartes ens permet conéixer els mecanismes que utilitzaven per a evitar la censura com l'ús de mots clau, *carro*, per a designar el projecte, o *rodes*, per a referir-se als corresponsals estrangers —també els noms dels col·laboradors es tranformen i s'amaguen (per a referir-se a Josep Pla utilitzen el pseudònim Pepito Llano).

El quart i cinqué capítols estan dedicats a l'obra literària d'Antoni Rovira i Virgili i Josep M. Prous i Vila. En aquestes pàgines, Corretger insistex en la producció de tots dos per accentuar la tasca literària, periodística i política que van dur a terme en el temps en què els va tocar viure, ja que en tots dos casos els autors utilitzen la seua obra per a divulgar el seu ideari. L'autora també utilitza altres crítics per descriure'ls. Guansé es refereix a Rovira i Virgili, com un escriptor clàssic i mestre de periodistes i Tasis, pel que fa a l'obra *Quatre gotes de sang* de Prous i Vila, destaca «la sinceritat en la prosa», «l'ús d'un llenguatge directe i gràfic», «els sarcàstics comentaris polítics» i «uns impressionants apunts històrics».

Així doncs, crec que seria encertat dir que si l'objectiu de Montserrat Corretger amb aquest llibre era considerar el paisatge cultural del país durant el període triat i observar alguns aspectes des de diferents perspectives, ho ha aconseguit amb escreix. I no sols perquè es tracta d'una bona anàlisi del combat per la novel·la, sinó també perquè l'estudi destaca entitats com el Pen Club a Catalunya o Expansió Catalana, escriptors com Rovira i Virgili i Prous i Vila, i discursos com el de Víctor Català. No obstant això, i malgrat l'aparent heterogeneïtat temàtica, tots els punts tractats comparteixen un objectiu comú: la recuperació i difusió de la cultura catalana, així com una mateixa metodologia: les reflexions en els escrits dels autors, els periodistes i els crítics de l'època com a punt de partida per a l'anàlisi de la realitat cultural dels anys vint i trenta. És important destacar la tasca de documentació duta a terme per l'autora, d'una banda pel nombre d'arxius de consulta i, de l'altra, per la dificultat d'accés a alguns d'aquests. Tot açò confereix al llibre una coherència digna d'esment.

D'altra banda, i coincidint amb les paraules d'Helena Valls Icart escrites arran de la presentació d'aquest llibre, podríem considerar aquesta obra «un estudi capaç de despertar la inspiració dels poetes i la curiositat del lector. Durant els anys de color sèpia de la dictadura de Primo de Rivera i la República, i dins del peculiar escenari polític —turbulent i inestable— escriptors, periodistes i crítics, fent honor al títol de l'obra, lluitaven per llur reconeixement i es veien immersos en la guerra de les lletres».

Maite Monar van Vliet
Universitat de València

Laia Climent, *Maria-Mercè Marçal, cos i compromís*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, 266 pp.

Amb *Maria-Mercè Marçal, cos i compromís*, Laia Climent fa un pas avant en l'estudi de l'obra poètica de l'escriptora de Lleida. Òbviament, es tracta d'un avanç quantitatiu, en la mesura que es suma als treballs precedents que li han dedicat; però sobretot implica un avanç qualitatiu, perquè presenta novetats importants en la valoració literària —i també social— de l'autora de *Llengua abolida*. Com llegim en les conclusions del llibre, Climent pretén «analitzar el discurs de la corporalitat en la lírica de Maria-Mercè Marçal» i demostrar així que «l'expressió literària des del propi cos suposa un compromís altament reivindicatiu del gènere femení» (p. 244). Ens trobem, per tant, amb les dues coordenades que, anunciades des del títol, articulen tot el llibre. Sense dubte, la reivindicació de «l'estudi de la corporalitat en les ciències humanes» (p. 13) i la seua aplicació concreta a la comprensió de la poesia de Marçal representen l'aportació més innovadora d'aquest treball, fins al punt que obri camins per a dur a terme estudis semblants sobre l'obra d'altres veus importants de la literatura catalana. No debades, l'origen del llibre es troba en la tesi doctoral de l'autora, en la qual establia una anàlisi contrastiva de la poesia de Vicent Andrés Estellés i de Maria-Mercè Marçal segons aquesta perspectiva. Una perspectiva, tanmateix, que implica no poques dificultats de caràcter metodològic i, fins i tot, filosòfic. Laia Climent, en lloc d'amagar-les o defugir-les, les planteja amb claredat, decisió i rigor. Així, des del principi afirma que el volum parteix de «la suposició que Maria-Mercè Marçal

reivindica l'origen somàtic del punt de vista de les dones» (p. 13), cosa que explica com el seu llenguatge poètic naix de la necessitat personal, literària i cívica d'explicar amb paraules aquesta experiència corporal i trobar així un espai verbal i discursiu que permeta «reclamar-ne la vàlua» (p. 14).

Per tal d'aconseguir aquest objectiu, la professora de la Universitat Jaume I estructura el llibre amb intel·ligència, ja que cada apartat amplia i complementa l'anterior, de manera que el lector assisteix a un raonament i una exemplificació progressiva sobre el tema i la perspectiva de l'estudi. El primer capítol ens fa cinc cèntims de la biografia i l'itinerari editorial de Marçal, però sobretot ens proporciona una mena de mapa de lectura de la resta del llibre; per això, en el tercer apartat trobem una aproximació temàtica a l'obra de la poeta que anuncia gran part de les qüestions que mereixeran una anàlisi més detinguda en altres parts del volum, com ara les principals imatges poètiques o l'intent de reconstruir una genealogia literària femenina. En una línia semblant, els apartats quart i cinqué tracten la intertextualitat i els procediments retòrics en l'obra de l'autora.

El segon capítol, dedicat exclusivament al «llenguatge de la corporalitat», aporta una gran part de la càrrega significativa i ideològica del llibre. Sembla que Climent sàpia que es tracta d'una qüestió complexa, i proporciona una base sòlida a tota la seua argumentació per tal d'evitar que la inclusió de determinats exemples, o el desenvolupament de raonaments concrets, puguen ser considerats arbitraris. Per això, trobem referències a alguns dels pensadors més importants del segle XX, com ara Pierre Bourdieu, Michel Foucault o Mikhail Bakhtin. Les idees d'aquests autors, com ara la noció de «cos grotesc» suggerida per Bakhtin, tindran un pes notable en altres parts del llibre, més centrades en l'anàlisi de poemes concrets. Al costat d'aquests noms en trobem d'altres igualment importants que s'identifiquen més clarament amb allò que s'ha anomenat «teoria literària feminista» o, senzillament, amb el pensament feminista en conjunt. És el cas de Simone de Beauvoir, Luce Irigay, Adrienne Rich, Hélène Cixous, Luisa Muraro, Monique Wittig o Judith Butler. La referència a aquestes teòriques no és tan sols una operació necessària en el desenvolupament del llibre, en la mesura que arreplega les seues aportacions, sinó que representa un posicionament actiu en la línia d'aquesta tradició. Més encara, el llibre ens ajuda a situar l'obra de Maria-Mercè Marçal en relació a aquestes autores, bona part de les quals van influir-hi notablement, no només pel que fa a la seua formació intel·lectual, sinó pel que fa a la seua pràctica literària —que és el que Climent, amb bon criteri, procura posar

sempre per davant. En aquest capítol també s'expliciten altres relacions intertextuals que demostren l'intent de Marçal d'enllaçar amb la pròpia tradició literària: des de la influència estilística de Brossa i Foix, fins al diàleg amb l'obra de Víctor Català o Clementina Arderiu. Resulta ben interessant, en aquest sentit, l'anàlisi que trobarem en el seté capítol sobre la composició «En riba d'exili», en la qual Climent exposa com el jo líric assumeix la perspectiva d'Arderiu per tal de demostrar el seu silenci a l'ombra de Carles Riba.

El tercer capítol planteja una qüestió igualment complexa, l'estudi de les «identitats de gènere». Climent destaca que el gènere és un «concepte indefugible de la pròpia consciència de la corporalitat» (p. 101) i, en conseqüència, es manifesta sovint en la lírica de l'autora de *Cau de llunes*, en la qual juguen un paper cabdal les nocions de feminitat, masculinitat i homosexualitat.

Tot seguit, el capítols quart i sisé ens aporten una sèrie de reflexions íntimament lligades a les anteriors. El capítol quart aborda la qüestió de les relacions familiars i en particular la maternitat, un dels temes clau de l'obra de Marçal, sobre el qual giren alguns dels seus poemes més reeixits, i on es veu de manera especialment intensa la relació entre cos i discurs poètic. El capítol sisé tracta la qüestió de la sexualitat i l'erotisme, i mereix una atenció detinguda perquè arreplega gran part dels temes transversals que recorren l'estudi de dalt a baix. «La poètica marçaliana», ens indica Climent, «concep la relació eròtica com una experiència on es desperten gran part dels sentits corporals» i, més encara, com un «camp de forces» (p. 169) en què esclaten moltes de les tensions vitals que marquen l'experiència personal —i per extensió poètica— de l'autora. Resulta especialment interessant l'anàlisi que Climent du a terme sobre l'expressió lírica d'aquestes tensions i, en particular, de l'itinerari que porta de l'heterosexualitat al lesbianisme, representat paradigmàticament pel poemari *Sal oberta* (cal dir, per cert, que la imatge que dóna nom al recull havia rebut ja una acurada anàlisi al començament del capítol tercer). Com en el cas de la maternitat, la intensa experiència corporal que representa l'erotisme, amb tots els seus matisos, donarà lloc a alguns dels seus millors poemes (com ara l'excel·lent *Sextina dels sis sentits*, al qual Climent ens remet en algun moment).

La resta de capítols (cinqué, seté, vuité i nové) aprofundeixen en l'estudi del discurs poètic de l'autora a partir del marc teòric establit prèviament. Cal destacar-ne el cinqué, en el qual s'analitza el jo líric que enuncia els poemes de Maria-Mercè Marçal en tant que «matèria temàtica principal» de la seua obra, fins al punt que

Climent situa la poesia en l'àmbit de la literatura del jo (p. 149). En efecte, hi trobem un jo poètic cohesionat, que evoluciona poemari rere poemari i que es constitueix en una mena de personatge autònom, profundament conscient de la seua individualitat i, alhora, del seu encaix en una col·lectivitat perfectament definida en la «divisa» marçaliana més famosa.

Aquest encaix representa una de les qüestions més importants de l'obra de Marçal, com també un dels aspectes més difícils de resoldre en tota la teoria literària d'arrel feminista. Com expressa gràficament un dels epígrafs del seté capítol, la lírica de l'autora es troba sovint «al límit de les paraules», com a conseqüència de la dificultat de verbalitzar l'experiència femenina, sobretot des del punt de vista de la corporalitat (p. 196). No és només el dèficit d'una tradició literària pròpia que ho expresse (i que en català Marçal no troba deficitària, sinó ben bé inexistent, tot i les relacions a què hem fet referència adés), sinó el problema d'haver de parlar amb un llenguatge prestat, que no representa ni serveix a les dones. Amb bon gust i millor criteri, Climent ens adverteix que aquest «buit lingüístic» (p. 197) no es limita només a l'expressió de la feminitat, sinó en general a totes les experiències que arranquen del propi cos, com ara, i d'una manera especialment dramàtica, la malaltia. No debades, com s'exposa acuradament a l'apartat 5.4, el darrer poemari de Maria-Mercè Marçal, en el qual el jo líric s'enfronta a la pròpia mort, té un títol d'allò més simptomàtic, *Raó del cos*.

Molts dels recursos literaris analitzats en el capítol nové tenen relació amb aquesta tibantor lingüística. En la primera part del llibre, Climent ens havia recordat que «mitjançant la subversió en el llenguatge poètic es pot aconseguir trencar amb el que Wittig anomena el sistema de significat obligatori que és el responsable de mantenir el contracte social instaurat» (96). Per això convé detindre's en allò que Vicent Salvador, autor també del pròleg del llibre, anomena mecanismes de «capgirament simbòlic» (p. 222), una estratègia que funciona com a resposta a aquest desig de canvi: si la cultura porta implícits uns arquetips socials que s'han inserit en el llenguatge, una de les maneres més hàbils de descobrir-los i, fins i tot, «d'injectar-hi nous sentits» és sotmetre'ls a un procés subversiu. Ben representativa d'això és l'oposició, analitzada en l'apartat 8.1, que es produeix entre llenguatge popular i llenguatge culte, la qual ens remet a la lírica de Federico García Lorca. Les imatges de la lluna o de la bruixa —provinents de l'imaginari col·lectiu, però plenament integrades en el món poètic de Maria-Mercè Marçal— són dos bons exponents d'aquests capgiraments simbòlics.

Naturalment, les dificultats que estem exposant són comunes a totes les propostes intel·lectuals o artístiques que impliquen una voluntat de transformació social. Més encara, la «trampa del llenguatge» —si se'm permet l'expressió— és un problema clàssic de la filosofia de tots els temps. Conscient d'això, Laia Climent tanca el llibre amb una pregunta sorprenentment directa, atés el to reflexiu, sistemàtic i prudent de la resta de l'estudi —una qüestió, d'altra banda, que l'havia recorregut silenciosament des de quasi la primera pàgina. Com la mateixa autora ens recorda, «en aquest volum s'ha intentat demostrar com el llenguatge de la corporalitat es troba a la base d'una actitud subversiva de la realitat», però això no implica que aquesta subversió tinga conseqüències socials. A partir d'una reflexió de Bourdieu, Climent es demana fins a quin punt «la subversió en la poètica esdevé solament aquella forma particular d'*illusio* que cada camp conté i que permet regular la seva normativa particular» i, per tant, si «la subversió seria solament una *illusio* concreta del camp literari que esdevindria molt difícil de transportar a les normes d'un altre camp». L'interrogant queda obert al final del llibre, com a invitació per a nous estudis, però sobretot com a incitació al lector perquè defuja les respostes, i no deixe de fer-se, amb consciència i lucidesa, les preguntes necessàries.

Gonçal López-Pampló
Universitat de València

La consciència del prestigi lingüístic entre els joves. Una aportació a l'estudi descriptiu de la inseguretat lingüística formal al País Valencià

Josep M. Baldaquí Escandell
Francesc-Xavier Llorca Ibi
Joan J. Ponsoda Sanmartín
Abelard Saragossà Alba

En aquest article presentem els resultats d'una investigació a gran escala sobre la Inseguretat Lingüística Formal o laboviana (ILF). La mostra és representativa de l'univers estudiat —els joves valencians dels dos darrers cursos de l'ensenyament obligatori— i està formada per 2190 estudiants entre 14 i 16 anys de 31 centres d'educació secundària de les localitats del País Valencià on es parla la llengua catalana.

La ILF és un índex de la percepció que tenen els parlants de la distància que hi ha entre els seus usos lingüístics i les formes lingüístiques més prestigioses. En l'article es presenten els resultats de la ILF en l'ús de tretze variables fonètiques, morfològiques i lèxiques. S'hi descriu el fenomen de la inseguretat lingüística formal, l'abast que té entre els joves i les tendències que presenta en relació a altres variables sociolingüístiques rellevants com són la primera llengua dels enquestats i la tipologia lingüística del programa educatiu que segueixen.

L'article demostra l'interés de la descripció de la ILF i de les tendències en què es manifesta com una eina valuosa per a l'anàlisi de l'evolució del model de llengua, la planificació lingüística, l'establiment de la llengua estàndard o l'ensenyament escolar de les llengües.

Paraules clau: inseguretat lingüística, inseguretat lingüística formal, prestigi lingüístic, tendències de la inseguretat lingüística, sociolingüística i educació, model de llengua, llengua dels joves.

Awareness of linguistic prestige among youngsters: a contribution to a descriptive study of formal linguistic insecurity in the Valencian Country

Josep M. Baldaquí Escandell
Francesc-Xavier Llorca Ibi
Joan J. Ponsoda Sanmartín
Abelard Saragossà Alba

This paper presents the results of a research on a large scale about Formal Linguistic Insecurity (or the Lavobian approach). This sample is representative of the universe studied -young Valencians in their two last courses of compulsory education- and it consists of 2190 students between 14 and 16-years-old of 31 secondary schools in the Valencian Country where Catalan is spoken.

The ILF is an index of the perception that speakers have of the existing distance between their linguistic uses and more prestigious linguistic forms. The results of the ILF in the use of thirteen phonetic, morphological and lexical variables are shown in this paper. The phenomenon of formal linguistic insecurity is described, as well as the scope that it has between youngsters and the trends that it shows in connection with other relevant sociolinguistic variables such as the first language of the polled ones and the linguistic typology of the educational program they follow. This article shows the interest of the ILF description and its validity as a tool for the analysis of the evolution of the model of language, the linguistic planning, the establishment of the standard language or the teaching of languages.

Key words: linguistic insecurity, formal linguistic insecurity, linguistic prestige, trends of linguistic insecurity, sociolinguistics and education, model language, language of youngsters.

Les connotacions ideològiques dels models lingüístics valencians: situació actual i condicionants històrics

Josep-Àngel Mas Castells

Estudi de les connotacions ideològiques dels models lingüístics presents en la comunitat de parla valenciana, a partir d'una selecció de variants lingüístiques socio-

lògicament connotades, especialment de la transició ençà. El marc teoricometodològic emprat sorgeix de la combinació de l'anàlisi crítica del discurs amb la sociolingüística *latu sensu*.

Paraules clau: estàndard, model lingüístic, ideologia, estereotips lingüístics, transició.

Ideological connotations of Valencian linguistic models: current situation and historical determining factors

Josep-Àngel Mas Castells

This paper is a study of the existing ideological connotations of linguistic models in the Valencian-speaking community, coming from a selection of linguistic variants sociologically noted, especially taken from the Transition period up to now. The methodological and theoretical framework used comes from the combination of Critical Analysis of the Speech with *latu sensu* sociolinguistics.

Key words: standard, linguistic model, ideology, linguistic stereotypes, transition

Els escriptors finiseculars a la llar hispana i els fluents llindars d'un model d'interliterarietat

Juan M. Ribera Llopis

Aproximació a les relacions literàries catalanes-castellanes a la «fi de Segle», des de la recuperació de dades més generals i reconstructores de certs aspectes d'aquell espectre fins a un cas concret —el de Caterina Albert i Paradís, Víctor Català, i el seu «vedat»—, exercici que pot ajudar a indagar sobre algun dels seus dobles vessants. En particular, s'interroga sobre l'abast de la combinatòria possible entre identitat i correspondències intel·lectuals i artístiques.

Paraules clau: literatura comparada catalana i castellana, zona o comunitat interliterària peninsular (sistema cultural, polifonia literària, interliterarietat, forces centrífugues i centrípetes), fi de segle i Modernisme, Víctor Català, «Vedat» lingüístic i artístic.

End of the Century writers in the Hispanic world and flowing thresholds of an interliterary model

Juan M. Ribera Llopis

This work is an approach to Spanish-Catalan literary relations at the 'End of the Century'. It ranges from the recovery of more general datum and reconstruction of certain aspects of that spectrum to a concrete case - that of Caterina Albert i Paradís, Víctor Català and her 'preserve' -, an exercise that can contribute to investigate some aspects of her double aspects. In particular, the reach of the possible combinatory between identity and intellectual and artistic correspondences is studied here.

Key words: Comparative literature, Catalan and Spanish, Interliterary peninsular community (cultural system, literary polyphony, interliterarity, centrifugal and centripetal forces), End of the Century and Modernism, Victor Català, Linguistic and artistic «preserve».

Anàlisi de les unitats fraseològiques connectives en un fragment de conversa col·loquial

Pelegrí Sancho Cremades

L'article se centra en l'anàlisi de les estructures prefabricades, és a dir, de caràcter fraseològic, que indiquen connexió, en un fragment de conversa col·loquial. S'hi analitza el distint grau de gramaticalització que presenten i els valors connectius que indiquen en cada context. Es para especial atenció a la construcció *és que*, que presenta un grau relativament baix de gramaticalització i que només contextualment pot indicar relacions connectives.

Mots clau: discurs prefabricat, fraseologia, connexió, connectors, marcador discursiu.

Analysis of the connective phraseological units in a fragment of colloquial conversation

Pelegrí Sancho Cremades

This paper focuses on the analysis of prepatterned structures, that is, phraseological units that indicates connectivity, in a fragment of colloquial conversation. The

diverse degree of grammaticalization that this units have experienced is analysed, as well as the connective function that they indicate in every context. The paper focuses on *és que* construction, that exhibits a relatively low degree of grammaticalization and only contextually can indicate connective relations.

Key-words: prepatterned speech, phraseology, connexion, connector, discourse marker.

Un testimoni sobre la vida de Sanxa Ximenis d'Arenós i sobre l'origen del Llibre de les dones

Eva Izquierdo Molinas

L'estudi de la documentació relacionada amb Sanxa Ximenis d'Arenós, comtessa de Prades, permet de conèixer molt millor les seves activitats i els seus moviments en els últims anys de la seva vida, quan va entrar en contacte amb Eiximenis, que li va dedicar el *Llibre de les dones*. L'edició i l'estudi, sobretot, d'un plet relacionat amb la separació del comte Pere de Prades i de Sanxa Ximenis, la seva esposa, que va acabar fent vida en el convent de les clarisses de València, proporciona noves dades sobre la gènesi del *Llibre de les dones*.

Paraules clau: *Llibre de les dones*, Eiximenis, Sanxa Ximenis d'Arenós, vida quotidiana.

A testimony on the life of Sanxa Ximenis d'Arenós and on the origin of the *Llibre de les dones*

Eva Izquierdo Molinas

The study of documents related to Sanxa Ximenis d'Arenós, Countess of Prades, allows us to better know her activities and moves in the last years of her life when she became acquainted with Eiximenis, to whom he dedicated the *Llibre de les dones* (Book of women). The edition and study of a lawsuit related to the canonical separation between Count Pere de Prades and his wife, Sanxa Ximenis d'Arenós, who ended the days of her life in the Valencia convent of the Franciscan Order of Poor Clares, provides us with new data on the genesis of the *Llibre de les dones*.

Key words: *Llibre de les dones* (Book of women), Eiximenis, Sanxa Ximenis d'Arenós, daily life.

Era cristià Lo Crestià *de Francesc Eiximenis? Història d'un error de paleografia*

Curt Wittlin

Francesc Eiximenis va treballar en una enciclopèdia que havia de tenir tretze volums entre els anys 1380 i 1390. En els manuscrits les formes «crestià», «crestiana», «crestianisme», etc. són freqüents i semblen justificar el títol *Crestià*. El present article posa en relleu que en els manuscrits medievals aquests termes s'abreujaven d'acord amb les recomanacions de teòlegs i místics que desitjaven manifestar, a través de l'ús de lletres especials i d'abreviatures, els misteris inherents a les lletres dels noms «Jesús» i «Crist». Una abreviatura molt freqüent per «cristià» era *xpa* amb un signe sobre la *p*. Aquest signe era molt similar al signe usat per abreujar el conjunt de lletres *re* o *rest*. Els copistes, després d'haver vist centenars d'abreviatures d'aquesta mena, o de paraules en què el grup *pre* s'escrivia amb una *p* acompanyada de l'abreviatura per *re*, creient que *ia* era el final de la paraula i estan acostumats a la pronúncia dissimilada *crestià*, van acostumar-se a transcriure aquestes abreviatures com *crestià*, tot i que Eiximenis explica que «cristià devalla de Crist».

Paraules clau: Eiximenis, misticisme, el nom Jesús, el nom Christ, *Primer del Crestià*, *Vita Christi*, *Lo Crestià*, copistes, paleografia, etimologia de *cristià*, abreviatures, *Jhs*, *Xrs*.

Was he «Cristià», the *Crestià* of Francesc Eiximenis? The story of a mistake in paleography

Curt Wittlin

The religious encyclopedia in Catalan, planned in thirteen volumes by the franciscan Francesc Eiximenis between 1380 i 1390. In the manuscripts and editions the forms 'crestià, crestiana, crestianisme', etc. are frequent, and seem to justify the title *Lo Crestià*. This article shows that in medieval copies those words were abridged according to the recommendations of theologians and mystics who wanted to recall

by the use of special letters and abreviations the mysteries inherent in the letters of the name Jesus and Christ. A frequent abbreviation for 'cristia' was 'xpia' with a sign over the p. That sign was very similar to the sign used to abbreviate the letters 're', or a group of letters such as 'rest'. Since the copyists had seen hundreds of abbreviations o 'pre' written p with that sign for 're', and thought that 'ia' was the ending of the word, and since they were used to the dissimilated pronunciation 'crestià', they transcribed those abbreviations as 'crestià'.

Keywords: Eiximenis, mysticism, name of Jesus, name of Christ, *Primer del Crestià*, *Vita Christi*, *Lo Crestià*, copyists, paleography, etymology of 'cristià', abbreviations, Jhs, Xri.

Malaltia i salut en l'obra de Francesc Eiximenis

David J. Viera
Jordi Piqué Angordans
Ramon Camaño Puig

Diversos autors han analitzat els voluminosos tractats de Francesc Eiximenis, especialment pel que fa a matèries relacionades amb la teologia moral, però també sobre altres temes, com la guerra i la pau, l'astrologia, el govern, la cuina i el menjar, i d'altres. En aquest article ens proposem apropar-nos a com Eiximenis tracta el tema dels hospitals, medicina, salut i malaltia. Eiximenis es preocupava de les necessitats del poble que sofria tot tipus de malalties; a part d'haver viscut durant diverses epidèmies, que provocà moltes morts a la península, també suggerí als jurats de València un bon sistema d'hospitals i on s'haurien de construir, i també els cridà l'atenció respecte de les deficiències sanitàries de la ciutat.

Paraules clau: hospitals, malaltia, salut, lepra, dieta, epilèpsia.

Health and disease in the works of Francesc Eiximenis

David J. Viera
Jordi Piqué Angordans
Ramon Camaño Puig

Many authors have already analyzed the lengthy treatises of Francesc Eiximenis, especially in terms of a variety of aspects around moral theology, but also on numerous other topics, such as war and peace, astrology, government, food and cuisine, and so on. In this paper we aim at taking a closer look at how Eiximenis felt about hospitals, medicine, health, and disease. Eiximenis was very keen to the needs of people suffering from all sorts of diseases; in addition to having lived through several epidemics, which brought death to many in the Iberian Peninsula, he also had a sense of opportunity in suggesting to Valencia officials about the need of a good hospital system, where hospitals should be located, and also calling their attention to the unsanitary conditions of the city.

Key words: hospitals, disease, health, diet, leprosy, epilepsy.

Per un'etica degli scambi economici. La funzione civile del mercato in Eiximenis e nella pedagogia politica francescana (1273-1493)

Paolo Evangelisti

Nell'ultimo ventennio storici e filosofi hanno individuato e sottolineato i limiti di una scienza politica fondata unicamente su prospettive descrittive e normative, su modelli ermeneutici che costruiscono, su queste basi etiche pubbliche e categorie esplicative delle organizzazioni civili e politiche. In questa prospettiva, critica, è evidente l'opportunità di un approccio euristico capace di analizzare le parole, i lessemi di lunga durata —appartenenti al lessico politico— non come entità sigillate, chiuse nel loro valore semantico attuale, ma come termini, territori di confine di linguaggi, spie di una stratificazione epocale che restituisce a quelle parole densità storica e spessore concettuale.

In quest'ottica ho studiato alcuni testi appartenenti ad una amplissima testualità francescana offerta, quale testualità politica consiliativa a supporto di istituzioni civili ed economiche nell'ambito dei paesi del Mediterraneo Occidentale nel corso del Basso Medioevo da Arnau de Vilanova, Ramon Llull, Francesc Eiximenis, Roberto Caracciolo, Bernardino da Feltre. Essi esprimono una testualità che ha un preciso e ben determinato obiettivo analitico: la comprensione delle strutture comunitarie, dell'esercizio del potere, degli scambi nel mercato. Quest'ultimo identificato quale

struttura comunitaria, ovvero una vera e propria agorà civica all'interno della quale la dinamica delle negoziazioni non riguarda solo le merci ma implica anche una riflessione sui pre-requisiti che legittimano l'esistenza del mercato. I francescani, e segnatamente i testi eiximeniani, rivelano una spiccata capacità di interrogarsi sulle ragioni fondative del mercato e del denaro, sulle funzioni civili degli scambi economici e del credito.

Parole Chiave: lessico politico, testualità politico-consiliativa francescana, organizzazione civile e politica, ragioni fondative del mercato e della moneta, funzioni civili degli scambi economici e del credito.

Towards an ethics of economical exchange. The civil function of market in Eiximenis and franciscan political pedagogy (1273-1493)

Paolo Evangelisti

In the last two decades historians and philosophers understood the limits of a political science founded only on descriptive and normative perspectives, on a modelling that builds, on these bases, public ethics and declarative categories of the political and civic organization. In this critical perspective it's clear the opportunity of euristic approach able of analyzing the words of *longue durée* —belonging to the political lexicon—, not as closed entities in their present semantic meaning, but as terms, boundary territories of languages, spies of a stratification restoring their historical substance and conceptual density.

In this key I've studied some texts belonging to a large franciscan textuality offered, as a political-consiliative support to civil and economical institutions in west-mediterranean countries during the High Middle Age, by Arnau de Vilanova, Ramon Llull, Francesc Eiximenis, Roberto Caracciolo, Bernardino da Feltre. They express a textuality that has an analytical and proper aim: the comprehension of the communitarian structures, the exercise of the power, the trade in the market. The last one conceived as a communitarian structure, a civic *agorà* in which the negotiation takes place not only about goods but on the pre-requisites that legitimize the existence of the market. These franciscans, and notable eiximenian texts, reveal the ability of questioning themselves about the founding reasons of market and money, about the civic functions of negotiation and credit.

Key Words: political lexicon, political-consiliative franciscan textuality, political and civic organization, founding reasons of market and money, civic functions of negotiation and credit.

Notes sobre la tradició textual del Llibre dels Àngels *de Francesc Eiximenis*

Sadurní Martí

En aquest article s'analitzen alguns aspectes de la tradició textual del *Llibre dels àngels* (1392) de Francesc Eiximenis, a partir d'una col·lació dels quinze primers capítols del quart tractat, i es confronten amb les anàlisis textuals publicades per Wittlin (1983) i Gascon (1992). En alguns casos, es confirmen observacions anteriors (grups **BOTE**, **GS**, o el comportament estrany de **A**) i en altres es proposen nous grups (**JN**, **MP**) o solucions alternatives d'anàlisi (relació **L** i edicions incunables **rm**, i bipartició de la tradició **ADGJLMNPQSrm / BEHOTD**).

Paraules clau: Eiximenis, tradició textual, ecdòtica, literatura catalana medieval, *Llibre dels Àngels*.

Notes on textual tradition of Francesc Eiximenis' *Llibre dels Àngels*

Sadurní Martí

This article examines some aspects of the textual tradition of Francesc Eiximenis' Llibre dels àngels (1392). The analysis is based on the collation of the first fifteen chapters of the fourth treatise, and its results are compared to the textual analysis published by Wittlin (1983) and Gascon (1992). In some cases, previous observations can be further confirmed (such as the groups **BOTE**, **GS**, or the peculiar behaviour of **A**), while in others, new groups are proposed (**JN**, **MP**) or alternative analysis solutions are suggested (for instance, the relationship between **L** and the incunabula editions **rm**, and the bipartition of the tradition into the branches **ADGJLMNPQSrm / BEHOTD**).

Key words: Eiximenis, textual tradition, Ecdotics, Medieval Catalan Literature, Llibre dels Àngels.

Josep M. Baldaquí Escandell / Francesc-Xavier Llorca Ibi / Joan J. Ponsoda Sanmartín / Abelard Saragossà
Awareness of linguistic prestige among youngsters: a contribution to a descriptive study of formal linguistic insecurity in the Valencian Country 9

Josep-Àngel Mas Castells
Ideological connotations of Valencian linguistic models: current situation and historical determining factors 47

Juan M. Ribera Llopis
End of the Century writers in the Hispanic world and flowing thresholds of an interliterary model 71

Pelegrí Sancho Cremades
Analysis of the connective phraseological units in a fragment of colloquial conversation 93

Monographic on «Francesc Eiximenis»,
coordination by Xavier Renedo Puig

Introduction 127

Eva Izquierdo Molinas
A testimony on the life of Sanxa Ximenis d'Arenós and on the origin of the Llibre de les dones 135

Curt Wittlin
Was he 'Cristià', the 'Crestià' *of Francesc Eiximenis? The story of a mistake in paleography* 163

David J. Viera / Jordi Piqué Angordans / Ramon Camaño Puig
Health and disease in the works of Francesc Eiximenis 179

Paolo Evangelisti
Towards an ethics of economical exchange. The civil function of market in Eiximenis and franciscan political pedagogy (1273-1493) 211

Sadurní Martí
Notes on textual tradition of Francesc Eiximenis' Llibre dels Àngels 237

Reviews 259

Abstracts 301

Table of contents 311

BIBLIOTECA MANUEL SANCHIS GUARNER

DARRERS VOLUMS DE LA COL·LECCIÓ

49. L'estructura sil·làbica del català.
Jesús Jiménez
50. El vocabulari del *Llibre dels Fets* del rei En Jaume.
Jordi Bruguera
51. *Ésser, estar* i *haver-hi* en català antic. Estudi sintàctic i contrastiu.
Joan Rafael Ramos Alfajarín
52. Literatura i societat a la comarca de la Safor (1833-1936).
Gabriel Garcia Frasquet
53. El valencià del segle XIX. Estudi lingüístic del *Diccionario valenciano* de Josep Pla i Costa.
Josep Martines
54. Llengua i Església durant el Barroc valencià.
Vicent Pitarch
55. Les proses mitològiques de Joan Roís de Corella. Edició crítica.
Josep Lluís Martos
56. El llibre de Cort de Justícia de València (1279-1321). Estudi lingüístic.
Maria Àngels Diéguez Seguí
57. Els arxius del discurs. Episodis valencians d'història social de la llengua i la literatura.
Vicent Salvador
58. El discurs de la informàtica. Un estudi de les seqüències descriptives.
Anna I. Montesinos López
59. Manuel Sanchis Guarner (1911-1981). Una vida per al diàleg.
Santi Cortés
60. *Lo passi en cobles* (1493). Estudi i edició.
Marinela García Sempere
61. De la vellesa. De l'amistat.
Ciceró. Traducció d'Antoni Febrer i Cardona
62. Variació dialectal i estandardització al Baix Vinalopó.
Carles Segura i Llopes
63. *Tirant lo Blanch* i Shakespeare: Les fonts de *Much ado about nothing.*
Joaquim Anyó
64. La percepció de la vitalitat etnolingüística pels jóvens de l'Alacantí
Josep M. Baldaquí Escandell
65. El model de llengua i la seguretat lingüística dels jóvens valencians.
Josep M. Baldaquí Escandell
66. El realisme compromés en la narrativa catalana de postguerra.
Vicent Simbor Roig
67. Per a un ensenyament de l'oral. Iniciació als gèneres formals a l'escola
Joaquim Dolz i *Bernard Schneuwly*
68. La semàntica diacrònica cognitiva. Una aplicació a propòsit de *venir, arribar* i *aplegar* (segles XII-XVI).
Sandra Montserrat i Buendia
69. Morfologia i fonologia catalana i romànica: Estudis diacrònics.
Max W. Wheeler
70. Maria-Mercè Marçal, cos i compromís
Laia Climent

CONTINGUT D'AQUEST VOLUM

Josep M. Baldaquí Escandell / Francesc-Xavier Llorca Ibi /
Joan J. Ponsoda Sanmartín / Abelard Saragossà
La consciència del prestigi lingüístic entre els joves. Una aportació a l'estudi descriptiu de la inseguretat lingüística formal al País Valencià

Josep-Àngel Mas Castells
Les connotacions ideològiques dels models lingüístics valencians: situació actual i condicionants històrics

Juan M. Ribera Llopis
Els escriptors finisecularss a la llar hispana i els fluents llindars d'un model d'interliterarietat

Pelegrí Sancho Cremades
Anàlisi de les unitats fraseològiques connectives en un fragment de conversa col·loquial

MONOGRÀFIC SOBRE
«FRANCESC EIXIMENIS»

Eva Izquierdo Molinas
Un testimoni sobre la vida de Sanxa Ximenis d'Arenós i sobre l'origen del Libre de les dones

Curt Wittlin
Era cristià Lo Crestià *de Francesc Eiximenis? Història d'un error de paleografia*

David J. Viera / Jordi Piqué Angordans / Ramon Camaño Puig
Malaltia i salut en l'obra de Francesc Eiximenis

Paolo Evangelisti
Per un'etica degli scambi economici. La funzione civile del mercato in Eiximenis e nella pedagogia politica francescana (1273-1493)

Sadurní Martí
Notes sobre la tradició textual del Llibre dels àngels *de Francesc Eiximenis*